

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Монографія

За редакцією В. В. Турбан

Київ-Кіровоград
ТОВ «Імекс-ЛТД»
2014

УДК 159.9.01(091)(477)
ББК 88.1 (4УКР)
С 76

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 5 від 2 червня 2014 р.)

Рецензенти:

Г. О. Балл – член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

І. В. Ващенко – доктор психологічних наук, професор, заступник декана психологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

С 76 **Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку** : колективна монографія / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, Ю. Т. Рождественський [та ін.] ; за ред. В. В. Турбан. — К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 306 с.
ISBN 978-966-189-335-0

У колективній монографії, написаній науковцями лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, висвітлено історичні передумови, особливості та специфіку провідних ідей в українській психологічній думці, визначено провідні напрями, психологічні школи, позиції психології як науки в Україні. Сформульовано визначальні концепції розвитку психологічної думки в Україні, окреслено основні характеристики парадигми розвитку уявлень і вчень про психічну реальність.

Монографію адресовано психологам-науковцям та практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, а також тим, хто цікавиться проблемами становлення історії психології в Україні.

УДК 159.9.01(091)(477)
ББК 88.1 (4УКР)

ISBN 978-966-189-335-0

© Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП (<i>Турбан В.В.</i>).....	5
Розділ І. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА ПРОВІДНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ	9
1.1. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології (<i>Турбан В.В.</i>).....	9
1.2. Проблема формування психіки українського народу (<i>Маслюк А.М.</i>).....	32
1.3. Ціннісно-культурні детермінанти становлення психологічного простору українців (<i>Шусть В.В.</i>).....	58
Розділ ІІ. ВИЗНАЧАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	85
2.1. Психологічна освіта в Київській духовній семінарії у переакадемічний період (1817-1819) (<i>Рождественський Ю.Т.</i>).....	85
2.2. Формування предметної області психологічної науки (на прикладі Імператорського київського університету св. Володимира у першій половині XIX століття) (<i>Мельник О.А.</i>).....	144
2.3. Вітчизняна психологія другої половини XIX – початку XX сторіччя: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення (<i>Летцев В.М.</i>)....	163
2.4. Становлення української психології у другій половині XX століття (<i>Музичук О.О.</i>).....	203
Розділ ІІІ. ВИБРАНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КЛАСИЧНИХ УЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ	218
3.1. Розвиток в українській психології провідних ідей Г.С. Костюка (<i>Сердюк Л.З.</i>).....	218
3.2. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г.С. Костюка (<i>Поклад І.М.</i>).....	236
3.3. Видатний внесок І. О. Сікорського у розвиток вікової та педагогічної психології (<i>Гаврилкова К.В.</i>)....	247

Розділ IV. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРАКТУВАННЯ НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	263
4.1. Проблеми становлення української індигенної психології у 1991-2011 роках (<i>Чена М.-Л.А.</i>).....	263
4.2. Динаміка політичних настановлень молоді і Україні з 1991 року по 2013 рік (<i>Білоконь І.В.</i>)	286
ПСЛЯМОВА (<i>Турбан В.В.</i>)	302
Відомості про авторів	304

ВСТУП

Ця книга виходить у світ у трагічний період буття нашої країни: в Криму утвердились російські окупанти, на Донбасі йдуть важкі бої з російськими найманцями та регулярними частинами путінської армії, Маріуполь готується до оборони. Тисячі українських громадян (незалежно від їхнього етнічного походження, мовної соціалізації та конфесійної приналежності) взяли до рук зброю, або ж долучилися до волонтерського руху, щоб захистити свою Батьківщину від іноземного вторгнення. І здається, що в цей час скрути — час тривоги за майбутнє нашої землі — питання розвитку психологічної думки та психологічної науки в Україні не є першорядним, бо є важливіші завдання і нагальніші справи. Усе це так. Утім, уже події Революції Гідності та сьогочасна важка війна засвідчують, що важливим соціально-політичним і навіть воєнним фактором є не лише «важке озброєння», про яке нині так багато пишуть українські ЗМІ, не лише кількість військових підрозділів, не лише вишкіл солдатів і офіцерів, а й психологічна готовність суспільства протистояти зовнішній агресії, здатність до самоорганізації, яка втілюється в інститутах громадянського суспільства, вміння розрізняти правду та кривду в інформаційних потоках.

Українська революція, котра увінчалася поваленням кримінального колабораціоністського режиму, й теперішня відчайдушна збройна боротьба проти російської окупації стали можливими насамперед завдяки культурним і психологічним рисам, що властиві українському суспільству: цінність приватного та родинного простору життя, що відобразилась у прийнятті євроінтеграційно-

го вектору розвитку України; категоричний осуд демонстративного насилля — своєрідний детонатор Революції Гідності; превалювання етики насильства, навіть коли, з раціонального погляду, агресивні дії здаються ефективнішими та виправданими. Однак і за поразками, свідками яких ми стали впродовж цього року, також можна бачити психологічні передумови: передусім, це Кримська ганьба — капітуляція, раціоналізована у словах про неспроможність протистояти потужнішій окупаційній армії; а також — надмірне, як здається, сподівання істеблїшменту й усього суспільства на міжнародну солідарність.

Володимир Роменець писав про роль учинку в становленні психологічної зрілості людини. Напевно, не буде великим перебільшенням припустити, що вчинок, докладно описаний і проаналізований Роменцем як чинник особистісного розвитку, може розглядатися і як чинник розвитку соціально-психологічного — суспільства та демократичної держави. І озираючись на цьогорічні події, є рація, напевно, стверджувати, що зважившись на боротьбу проти російської окупації, український народ (насамперед народ, а не політичний істеблїшмент) спромігся на вчинок, який сприятиме подальшому розвитку, зокрема — уможливить подолання інфантильних сподівань на чудодійну підтримку НАТО, ЄС, МВФ та інших інституцій. Адже за всіма марними надіями, які українське суспільство поділяло впродовж останніх двох десятиліть, — «невидима рука вільного ринку», «справжній власник, який приватизує державні підприємства», «сильний господарник, що наведе лад у країні», за всім цим українським популізмом можна бачити класичний психологічний феномен — інфантильність, спробу відмовитися від відповідальності за власне та суспільне життя,

обмінявши власну-таки свободу на добробут і безпеку. Ілюзіям властиво руйнуватися (а зрештою, не лише ілюзіям). Одначе, аби замість одних ілюзій не запанували інші, потрібен учинок, який випробовує на адекватність уявлення про світ і є важливою передумовою інтроспекції.

Нині, уперше за багато років ми, українці, пишаємося власною країною. Проте ця гордість і виправданий патріотизм можуть породити безпідставні спроби витіснити усвідомлення неприйнятних рис нашої дійсності. Ми можемо спокуситися спробами конструювання нового соціального образу, в якому домінуватимуть лише героїчні складники. Запобігти ж цій спробі здатне лише психологічне знання, що дає змогу не відвертатися од «тіні» нашого життя. Бо чим був авторитарний режим Віктора Януковича як не втіленням «тіні» — тривоги, фобій, інфантильності?! Чим було те «дно Майдану» — трансформація революції в маргінальний демарш — як не втіленням «тіні» нашої свідомості?! Чим є сепаратистський рух на Донбасі та в Криму як не проявом тієї-таки «тіні»? І нині тільки психологічне знання уможливить розуміння того, що той трагічний стан, у якому нині перебуває Україна, це не тільки наслідок ворожих інсинуацій, а й безкомпромісне проявлення всіх тих психологічних девіацій, які сформувалися в українській ментальності. Теперішні ж соціально-політичні події — перефразовуючи метафору Августина Блаженного — є рація трактувати як опредметнення та розмежування двох «царств» — «Царства зрілості» та «Царства інфантильності».

У цій монографії чільна увага приділена питанням становлення української психології. «Філософія серця» — це ключова метафора, в якій Панфіл Юркевич відо-

бразив сутність українського світосприйняття. Ірраціональність, іронічний прагматизм, позбавлений будь-якого пафосу містицизм і велика увага до буденності — це ті риси української ментальності, котрі відобразилися й у психологічних і філософських працях українських авторів. Оцінюючи ж українську дійсність — величні та ганебні прояви нашого життя — можна бачити, що ці риси і нині залишаються іманентними українській культурі та колективному психотипу. Сподіваємось, що ознайомившись із текстами, представленими авторами цієї колективної монографії, читач зможе глибше та докладніше зрозуміти не тільки розвиток української психології, а й нашу сучасність.

1 вересня 2014 року. Київ

Вікторія Турбан

Розділ І. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА ПРОВІДНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

1.1. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології (Турбан В. В.)

Що є мораль? Що являють собою цінності, які людський розум покладає в основу морального кодексу? Як забезпечити становлення моральності? Ці питання завжди хвилювали людство. Пов'язані з ними проблеми досліджуються етикою й перебувають у полі зору психології.

У психології діяльності виокремлюються чотири напрями дослідження проблеми становлення етичної свідомості й, зокрема, моральності. По-перше, дослідження явища «моральної поведінки». Це явище розуміється як добровільне дотримання суб'єктом норм моралі, навіть якщо їхнє порушення пов'язане з певними вигодами й є впевненість у можливості уникнути санкцій. Тобто йдеться про вільний вибір (у цьому випадку — моральних норм) і дотримання його. Однак зіткнення з цим явищем дає змогу поставити низку запитань: чому раціональний інтерес відхиляється на користь морального переконання; які психологічні механізми перебувають в основі зазначеного явища? Явище «моральної поведінки» у корені спростовує класичну модель раціональної особистості, яка створена європейським Просвітництвом.

По-друге, дослідження морально цінного та морально схвального ставлення людей одне до одного. Зазвичай центральним проявом є альтруїстична поведінка. Така поведінка і пов'язані з нею почуття проявляються

у здатності зважати на потреби інших людей, розуміти їх і опосередковувати у власній діяльності. Головна увага у цьому напрямі зосереджується на з'ясуванні психологічної природи (передумов і механізмів) процесу.

По-третє, дослідження морального знання, уявлень, суджень. Ця проблематика охоплюється сферою когнітивної психології. Предметом вивчення є оволодіння дітьми різними аспектами моральної свідомості: розуміння моральних вимог, становлення понять справедливості і відповідальності, засвоєння критеріїв морального оцінювання тощо. Як основна проблема перебуває визначення стадіальності процесу виявлення цього когнітивного чинника, проблема факторів загалом, дослідження переходу від однієї стадії до іншої, проблема зв'язку когнітивного та поведінкового аспектів морального розвитку.

По-четверте, дослідження морального переживання — з'ясування норм і критеріїв явища. Основна проблема — виділення зв'язку моральних переживань (емоційних проявів) з об'єктивними зовнішніми передумовами.

У цьому контексті аналізуються теоретичні й експериментальні дослідження проблеми становлення етичних цінностей. Різноманітні питання становлення етичної свідомості знайшли відображення у психологічній літературі. Зокрема О. Богданова розглядала роль моральності в поведінці молодших школярів; М. Боришевський — ставлення дитини до правил поведінки в ігровій ситуації; В. Горчакова — засвоєння поведінкових правил дошкільнятами; М. Казакіна — формування морального ідеалу; С. Карпова, Л. Петрушина — значення сюжетно-рольової гри в становленні моральності; І. Краснобаєв — формування моральних переконань у старших школярів; Р. Курбатов — можливість диференційованої діаг-

ностики позитивної моральної поведінки дошкільників; О. Лавриненко — стійкість моральних суджень школярів; Є. Субботський — закономірності змін морального розвитку дошкільників; М. Судаков — роль морального ідеалу у формуванні особистості школяра; Н. Фокіна — відмінні риси моральних суджень молодших школярів та підлітків; В. Чудновський — стійкість як характеристику моральності; П. Якобсон — мораль як окремий вид почуттів; С. Якобсон — роль етичних норм у становленні саморегуляції дитячої поведінки; Р. Павелків — розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці. Теоретико-методологічний аналіз поняття мораль здійснено О. Дробницьким; розгляд структурних характеристик моральної свідомості проведено О. Титаренком.

Загалом, треба сказати, що психологічні дослідження, оскільки вони стосуються особистості, так чи інакше завжди торкаються етичних питань. Як приклад, можна згадати запропонований Л. Анциферовою аналіз теорії Карла Густава Юнга. Анциферова доходить висновку, що в архетипах, як їх трактує Юнг, «закладені основи духовності людини. Духовне володіє потужною енергією і виступає однією зі спонукальних сил людини. Розвиваючи ідею, що психічна енергія людини переміщується певними руслами, Юнг доходить висновку, що в людини, крім біологічних, ментальних і душевних каналів є також моральний чи етичний канал, тож сама енергія має, як він висловлюється, етичний аспект». Міркування Юнга про «етичний аспект енергії» дали прибічникам його школи ввести поняття «морального архетипу». Юнг виокремлює дві стадії розвитку особистості [1]. Першу умовно можна назвати «соціалізацією», другу — «індиві-

дуалізацією». І останню стадію, на якій людина має пробудити в собі архетип «мудреця», Юнг, як пише Анциферова, вважав етичним обов'язком людини». Процеси індивідуалізації й етичного становлення, загалом, постають взаємопов'язаними: лише на стадії індивідуалізації людина стає по-справжньому етичною [9]. Тож, як бачимо вже на прикладі вчення Юнга, проблематика становлення та розвитку особистості нерозривно пов'язана з проблематикою етико-моральною. У своєму дослідженні ми, звісно, не можемо охопити всі теорії розвитку особистості й показати їхню трактовку етико-моральних питань. Ми маємо предметом вивчення лише ті теорії, корі безпосередньо звернені до етико-моральних питань. Але значущість етичного аспекту в трактуванні становлення та розвитку особистості незаперечна.

Розкриття психологічних основ моральності не можливе без її розкриття як соціального явища. Дотримання норм і принципів, які регулюють взаємовідносини людей, їхню соціальну поведінку — неодмінна умова існування суспільства. Засвоєння поведінкових норм підростаючим поколінням є предметом уваги у будь-якій культурі. Нині в умовах міжкультурної рецепції, зростання контактів між людьми зростає актуальність проблеми етичного самоусвідомлення.

Моральне становлення людини являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес. Найважливішим його аспектом є розвиток потребово-мотиваційної сфери, формування життєвих цінностей, ставлення до інших людей, а також світогляду. Зміст потреб і мотивів може бути таким, що їхнє задоволення буде суперечити законним інтересам інших людей і тому виникатиме потреба у моральному контролі. Система цінностей визна-

чає зміст тих моральних проблем, які людині доводиться вирішувати.

Є чимало способів опису структури моралі. Один із них передбачає відмінність між власне мораллю і моральністю. Проте пори важливість у плані осмислення співвідношення ідеальних принципів моралі й реальної людської практики такий поділ неприйнятний для аналізу внутрішньої будови моралі як цілісного феномену. Продуктивною в даному відношенні може вважатися ідея відомого московського дослідника етичних проблем О. Дробницького, запропонована ним у праці *«Поняття моралі»* (1974) і з того часу всебічно апробована в науковій літературі. Відповідно до цієї ідеї в моралі як цілісному структурному утворенні виділяються такі три основні елементи: *моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини.*

Звісно, ця схема має свої обмеження, в чомусь виявляється однобічною. Проте безперечною позитивною її якістю є логічна чіткість і, разом з тим, відповідність реальній структурі й ієрархії проблем і категорій сучасної етики Справді, хоч як би ми визначали мораль, її, по-перше, ніяким чином не можна уявити без відповідної моральної свідомості. Жоден людський учинок, жоден акт комунікації між людьми просто не міг би мати морального виміру, якби не передбачалося, що людина здатна усвідомлювати їхню внутрішню проблематику, співвідносити їх із власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе, з голосом власного сумління. Поза свідомістю, отже, моралі не існує — не тільки в тому розумінні, що без неї було б неможливе саме виконання певних учинків та дій, а й у тому, що нарівні з останніми усвідомлення входить до складу самого феномену моралі.

По-друге, мораль як така — це в будь-якому разі характеристика певних людських учинків, поведінки, людської активності загалом. Там, де всього цього немає, — просто немає й потреби говорити про мораль (звичайно ж, і думка, і слово людини теж за певних обставин можуть поставати як «діло», як учинок, але показово вже те, що предметом моральної оцінки вони є виключно в цій останній своїй якості).

І, по-третє, мораль, безперечно, виникає й існує лише в контексті тих чи інших людських стосунків. Це можуть бути не тільки стосунки між людьми (хоча такий клас відносин — це, можна сказати, природний домен моральності як такої), а й відносини людини з природою, ставлення до культури та її цінностей тощо. У кожному разі, однак, ми тут маємо справу з відносинами, коли людина саме відноситься, *відносить себе* до чогось як принаймні рівного собі. Поза відносинами немає моралі. Легко бачити, далі, що вичленовані три основні компоненти моралі тісно пов'язані одне з одним, породжують цілу систему прямих і зворотних зв'язків.

Етика, як історично-культурне явище, тип свідомості, з'являється у філогенезі із кризою міфічної свідомості і є компенсацією втрати міфічної картини світу. Обґрунтовуючи зазначену тезу, виділимо особливості міфізму й етизму; якщо матиме місце спільність між структурними характеристиками цих явищ і при цьому спостерігатиметься однакова функціональна спрямованість, то це виступатиме підтвердженням висунутої тези, вказуватиме на виникнення етики як заміщення міфізму.

Так, міфізм розуміється як перенесення на перцептивний предмет змісту самоусвідомлення. Отже, сприйняте інше виступає для суб'єкта тотожним за своєю

суттю йому самому. Це апофеоз ставлення до іншого як до самого себе. Таку суб'єктно-об'єктну нерозмежованість можна вивести з двох причин когнітивного характеру: по-перше, з присутньої здатності людини до емпатії, по-друге, з проявлення іншого як проблеми, предмета, пізнання якого веде до усвідомлення браку знань. Як наслідок, міфологізм відповідає обом вимогам: а) міфічне сприйняття сприяє втіленню емпатії; б) представляє оточуюче як пояснюване, що дає відчуття безпеки, уявлення про контрольованість ситуації. Останні слова у жодному разі не потрібно розуміти як думку про вищість наукової картини світу по відношенню до картини міфічної. Сучасне уявлення про контроль над ситуацією засобами теорії та технологій не менш умовне, аніж почуття певності, що ґрунтується на емпатійності та магії (обидва уявлення цілком зав'язані на наявне знання, але спроможність оцінювати адекватність знання уможливорюється незнанням, оскільки ж незнання дуже важко об'єктивується, інтелектуальна пиха виявляється майже непохитною). Таким чином, видно, що міфізм виходить із відношення Я до Іншого, впливає із потреби у безпеці і реалізується за допомогою емпатії й опису іншого за допомогою змістів самоусвідомлення.

У свою чергу етичне уявлення спричиняється руйнуванням тотожності Я-Інший, приходить з суб'єктно-об'єктним розмежуванням. Звісно, що це веде до відчуття іншого як чужинного, як джерела потенційної небезпеки. Емпатія зникає, а знання, як завжди, бракує — це ситуація, яка спричиняє виникнення етики як системи норм, що визначають відношення Я-інший. Так само як міфілогізм був суто особистісним ставленням суб'єкта до іншого, був властивістю свідомості, так само й етизм

є сукупністю інтеріоризованих норм, дотримання яких фактично залежить виключно від особистої волі; соціальний контроль більше відіграє роль навіювання, аніж примушування.

У цьому відношенні показовим є тлумачення етичної проблеми у психології діяльності. Це по-перше, явище «моральної поведінки», що розуміється як добровільне дотримання суб'єктом норм моралі, навіть якщо їхнє порушення пов'язане з певними вигодами й існує впевненість у можливості уникнути санкцій.

У розкритті психологічного виміру етичної проблеми суттєве значення має віковий аспект. Так, дошкільний вік характеризується позаситуативно-пізнавальним спілкуванням, яке відповідає пізнавальній потребі. Дошкільник звертається до дорослого з безліччю запитань, ставиться до нього, як до «істини в останній інстанції». При цьому, його цікавить уже не безпосереднє оточення, а світ загалом. У цей час виникає і потреба у повазі дорослого: його зауваження сприймаються як образа. Наприкінці цього віку з'являється позаситуативно-особистісна форма спілкування: дорослий стає для дитини носієм соціальних норм, і саме у цьому зламі його цікавить. Формується потреба у взаєморозумінні та співпереживанні з дорослим. Дошкільник вже приймає зауваження дорослого і прагне досягти з ним спільності у поглядах. Формується образ людини: дитина вимагає від батьків оцінити героя кінофільму за допомогою категорій «поганий — гарний» чи «добрий — злий». Значно розширюється зміст свідомості: її предметом стає відношення «Я і світ».

На цьому тлі зростає прагнення дитини до самостійного освоєння світу, її провідною діяльністю стає гра — відтворення дійсності в умовній ситуації за допомогою

специфічних засобів. Наступним етапом є рольова ера. Це вже відтворення стосунків між людьми. Формується емпатія — орієнтація на емоційні стани інших учасників гри.

Водночас закладаються підвалини довільних — свідомих регульованих дій: дошкільник уже може відмовитися від власних бажань на користь правил гри. Отже, довільність — новоутворення цього віку, яке є наслідком ускладнення мотиваційної сфери дитини. Це означає, що в її діяльності з'являються провідні і другорядні мотиви. Конфлікт між ними породжує таке явище, як совість — моральний самоконтроль.

Уже молодший шкільний вік характеризується радикальною зміною місця дитини в системі суспільних стосунків, а отже, новою соціальною ситуацією розвитку. Зміст цієї ситуації визначають взаємини дитини з учителем, який стає для неї «послом суспільства». Провідна роль учителя зумовлює його винятковий авторитет для учнів, особливо у перший рік навчання. Під його впливом дитина активно й усвідомлено оволодіває соціальними нормами, проте лише їхніми зовнішніми формами. Проникнути у сутність справжніх стосунків між людьми вона ще не здатна. Звідси ж відсутність у дитини моралі як інтеріоризованих норм, незважаючи на те, що вона має і реальні еталони «правильної» і «неправильної» поведінки [1; 7]. Провідною у цей час є навчальна діяльність — організоване вчителем оволодіння способами пізнання. Так формується здатність до саморегуляції — психічне новоутворення цього віку.

Підлітковий вік є перехідним між дитинством і дорослістю, і це визначає своєрідність соціальної ситуації розвитку. Цікаво, що як окремих вік він виділяється в історії

культури лише в останні століття, а його психологічних критеріїв немає у сучасних культурах, ізольованих від світової цивілізації. Центральним новоутворенням віку є почуття дорослості — усвідомлення підлітком свого права на оволодіння раніше недоступних способів життя. Розвиток самосвідомості супроводжується становленням підліткової моралі. Якщо в дошкільному і молодшому шкільному віці поведінка людини оцінюється, виходячи з того, чи вдається уникнути покарання й отримати заохочення (доконвенційний рівень моралі), то у підлітковому — залежно від того, як людина виглядає в очах довколишніх (конвенційний рівень). Вони не досягають рівня автономної моралі, коли моральними принципами керуються у власній поведінці (Колберг). Триває формування емпатії, хоча це не виключає випадків жорстокості підлітків. Ранній юнацький (або старший підлітковий) вік характеризується виробленням ціннісних орієнтацій — спрямованості на певні цінності — еталони життя (Круглов). Розвиток моралі досягає інтернального рівня (Колберг).

У виробленні психолого-педагогічних засобів формування поведінкової саморегуляції на основі становлення системи етичних цінностей особлива увага приділятиметься розвитку особистісної й інтелектуальної рефлексії — згідно з Колбергом, необхідної умови здійснення етичних суджень. Є теза, що моральність — характеристика, яка виникає саме у спілкуванні, уже з огляду на неможливість її застосування до особи вилученої з відносин з іншими особами (В. Малахов). Заперечення цього положення може обґрунтовуватися наявністю рефлексивних процесів. Людина є ситуацією для самої себе. Рефлексивність уможливорює проявлення етики у найчис-

тішій формі — як повне втілення належного. Виходом із цього протиріччя є те, що людина ніколи не вільна від соціальності, навіть не перебуваючи у спілкуванні. Соціальність присутня у змісті людської свідомості — це поперше.

По-друге, саме завдяки рефлексивним процесам людина може долати ті труднощі, які виникають у неї в процесі соціальної діяльності. Адже рефлексія є поверненням людини до власних способів діяльності, їхнє осмислення (мислення про мислення) у разі, коли наявний досвід не веде до розв'язання проблемної ситуації. Себто саме завдяки рефлексії людина здатна віднайти своє місце у спільності. Продовжуючи тему «рефлексія і соціальність», зазначимо, що поняття рефлексія вживається і для позначення предметного мислення як пізнання зовнішньої речі. Посутні особливості предметної рефлексії випливають із її логіко-когнітивної структури, як рух від усвідомленого досвіду до мисленого ідеалу.

Своєрідною протилежністю ставлення до ідеального є ставлення до ситуації. Проблема відношення між етичними цінностями і ситуацією — це проблема відносності етичних норм, по суті, проблема ієрархізації етичних цінностей. Ситуація є зіткненням абсолютних етичних вимог. Їхнє механічне зіткнення веде до своєрідної буріданової ситуації, етичні вимоги взаємозаперечуються, гасять одне одного і діяльність цілком унеможлиблюється. Вихід полягає або лише у довільному наслідуванні афективних впливів (про що писав Н. Смелсер), або у проведенні ціннісної ієрархізації — визначенні одних цінностей істинними, а інших — оманливими чи принаймні такими, що не відповідають ситуації. Це фактично є запереченням суті етичних норм — їхньої зверхо-

сті щодо ситуації. Тут є потреба повернутися до думки К. Баллестрема, що ситуація змушує суб'єкта дошукуватися етичних способів порушення етичних норм, з огляду на необхідність їхнього узгодження. Це легітимне порушення етичних норм може відбуватися лише на основі формування ієрархії етичних цінностей. Отже, розвивання етичних якостей особи вимагає розвитку здатності до рефлексії ситуації діяльності.

Люди всіх епох нарікали на брак моральності. Завжди здавалося, що «колись» жили люди, яким були притаманні справжні чесноти. Але спливає час. І золотий вік, як відомо, залишився далеко позаду. Либонь, відійшов і «некалендарный, настоящий железный век». Який вік попереду? Поети ще не вигадали метафори. Мабуть, пластмасовий. Із пластмасовими меблями, грошима, іноді, навіть здається, що й із їжею, і, звісно, з найяскравішою прикметою — пластмасовими посмішками. А яка посмішка — така і душа. А де душа, там і психологія.

Сьогодні іронічно ставиться до слова «мораль». Але чомусь дуже патетично реагує на факти порушення тієї самої моралі. Тож, можливо, сучасність не безнадійна? Та це запитання, на яке неможливо дати відповідь, осідлавши вістря часового вектора.

Та перейдемо до суті міркувань: чому одні епохи здаються привабливішими, ніж інші? Можливо, саме з огляду на моральні прикмети. А їх, пригадуючи вже Канта, не можна звести до вульгарного соціального навіювання. А до чого можна звести? Це — запитання. Мабуть, взагалі не можна нікуди «зводити». А навпаки варто підносити, туди, у височінь, до царини вічних ідей, себто ідеалів. Та чи не марнота це? Як раціонально, просто і зрозуміло, достоту по-науковому: яка спільнота — така і мораль.

Психологи та педагоги прагнуть виховати справжню особистість, яка була б відповідальна і за власні вчинки, і за соціальні процеси. Прагнуть. Та чи не «маніловщина» це? Хоч би ж то знати відповідь. Важливо інше: психологія досі не полишає надій осягнути проблему становлення моральності. Ця проблема *актуальна*. І, напевно, завжди залишатиметься актуальною.

Отже, розвиток моральної свідомості та самосвідомості — це процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм і правил, перетворення їх на дієвий регулятор поведінки. Це складний процес, пов'язаний з формуванням значень і смислів. Процес, у якому можна виокремити *дві взаємопов'язані тенденції: тенденцію до розширення та тенденцію до поглиблення його сутності*. У першому випадку збільшується кількість змінних, що враховуються в процесі прийняття морального рішення (моральні норми, цінності, інтереси, переживання учасників взаємодії), зменшується егоїстична позиція (розвивається здатність розглядати проблеми під різним кутом зору, враховуючи більшу кількість поглядів, позицій). У другому випадку під час орієнтування в ситуації морального конфлікту людина починає глибше розуміти зміст моральних норм і цінностей, має можливість повніше проникати у сутність конфлікту, його природу за рахунок більш цілісного (всебічного) аналізу змісту і смислу норм, інтересів, цінностей, переживань.

Як уже зазначалося, особливу увагу під час аналізу процесу розвитку психологи зосереджують на вивченні ідеї значень і смислів. Значення — узагальнена, ідеальна модель моральної вимоги у свідомості суб'єкта. У ньому відображаються об'єктивні властивості і зв'язки соціально-історичного досвіду людей з налагодження зв'язків,

регуляції соціальної поведінки. За Л. Виготським, рівень розвитку значень визначається характером їх системної організації, наявністю сітки понятійних відношень цього значення з іншими. Продовжуючи лінію Виготського у визначенні цього поняття як елементу свідомості, О. Леонт'єв визначає його як те, що стало надбанням людської свідомості, узагальнене відображення дійсності, вироблене людством. Так, у дослідженні О. Садокової зазначається, що в поняття «розвитку» не входять моменти виникнення самої системи і її розпаду. Зародження цілісних структур пов'язане з розвитком, але ще не є ним [4]. Це зауваження надзвичайно важливе для розуміння сутності змін у моральній сфері. Автор зазначає, що саме визначення поняття «розвиток» дає відповідь на питання щодо того, з якого вікового етапу можна говорити про моральність та її зміни. На цій підставі психолог висловлює судження про те, що, оскільки структури моральної свідомості та самосвідомості вибудовуються в цілісну систему лише в підлітковий період, то саме з цього часу і варто використовувати цей термін.

Зазначимо, що психолог не заперечує наявності елементів моральної свідомості до цього періоду. На його думку, протягом усього допідліткового етапу індивідуального життя відбувається становлення моралі. У цьому випадку автор посилається на визначення зазначених понять. Становлення — це і відсутність якості, і в той же час існування та формування передумов саме цієї, а не іншої якості. Розвиток — це зміни, які передбачають збереження основ явища, певних вихідних станів. У цьому зв'язку робиться зауваження про необхідність розмежування інтегрованої основи цілісної системи і її підсистем (стадій, станів). На підставі такого типу міркування Са-

докова виокремлює як інтегровану основу морального розвитку орієнтовну моральну діяльність, що позначається нею терміном «*моральна компетентність*» [6].

Не заперечуючи логіки міркувань автора, зазначимо, що у віковій психології сформувалися дещо інші уявлення щодо використання поняття «розвиток» у сфері моральної свідомості. Традиційно термін використовується і для позначення первинних стадій розгортання моральної свідомості, тому далі ми вживатимемо саме це поняття.

Аналізуючи зміни, що відбуваються у системі моральної свідомості, зазначимо, що однією з фундаментальних рис розвитку є процес диференціації, який розгортається у цій структурі. Ця риса у сфері моральної свідомості передусім виявляється в зростанні кількості точок зору на ситуацію, що продукуються дитиною, розширенні спектра моральних вимог, що враховуються нею під час розв'язання різноманітних проблем морального характеру, у диференціації почуттів. Закономірно, що цей критерій, як і всі інші показники, повною мірою можна використати лише оцінюючи поведінку людини, яка досягла певного рівня зрілості. Стосовно дітей цей критерій узгоджується з особливостями соціального пізнання та загального інтелектуального розвитку.

Важливою особливістю розвитку моральної свідомості є її підпорядкування законам прогресу. Розвиток є комплексним зв'язком якісних перетворень системи. Цей зв'язок перш за все характеризується незворотністю, яка розуміється як виникнення якісно нових можливостей, що не існували раніше. Можна говорити про регрес у моральній поведінці, моральних судженнях, але складно уявити регрес у моральній свідомості.

Основою морального становлення виступає саморегуляція. Аналізуючи цей процес, М. Боришевський дійшов висновку, що саме вона дозволяє особистості переходити від системи моральних уявлень до їх практичного втілення. Розвиток пов'язаний з безперервним саморухом, постійним самооновленням, способом перебудови внутрішніх структур, їх взаємозв'язків. У всіх цих складних перетвореннях саморегуляція виступає як суттєвий момент розвитку особистості, як його основний інструмент [3].

Зміна типу розвитку найближча до зміни типу функціонування. Розвиток переважно розуміється як зміна станів об'єкта, суб'єкта, системи, що розвиваються, але при цьому основний зміст процесу — це *суттєві зміни* в їх будові і формі існування. У процесі ж функціонування зміни стосуються одного й того самого рівня, вони пов'язані лише з перерозподілом елементів, функцій, зв'язків. У процесі розвитку обов'язково спостерігається зміна рівня функціонування, бо попередні форми з тих чи інших причин зберегти неможливо. Тобто в процесі розвитку набувається новий, раніше недоступний рівень функціонування. Як зазначає Садокова, умовою зміни функціонування моральної сфери особистості є зміни рівня й особливостей розвитку моральної компетентності людини. Моральна компетентність, у свою чергу, тісно пов'язана з особливостями соціальної ситуації розвитку і типу діяльності. Особливості функціонування орієнтувальної моральної діяльності (показником якої є моральна компетентність) визначаються, перш за все, психологічним віком людини.

Класичні етичні теорії мають вигляд добре збалансованого цілого, кожен із компонентів якого знаходиться

на відведеному йому місті. За межами теорії — моральний дискурс значною мірою втрачає свою системну впорядкованість. В етиці, створеній безпосереднім життям, уявлення про «добро» та «зло» багатозначніші. Їх тлумачення різноманітніші, вони синкретичні та невизначені. Це їхня як позитивна, так і негативна риса.

Щодо позитивної характеристики, то кожна людина має можливість включати свій суб'єктивний, власний світ (погляд на ту чи іншу річ, не виключаючи і самої себе) у різноманіття тлумачень цінностей буденності. Якщо ж подивитися на характеристики негативі, то відразу пригадуються ситуації, у яких виникає необхідність не побутової, а змістовнішої та точнішої характеристики моральної поведінки. Однак площина побутових цінностей неунікна, навіть у так званій межовій ситуації. Саме побутові цінності можна визначити як квазіцінності (лат. quasi — ніби, наче).

Квазіцінності з успіхом використовуються у життєвій практиці. Якщо говорити дуже приблизно, майже грубо характеризувати моральні дії людини, то умовні цінності загалом спрацьовують. Усім начебто відомо, чим добра людина відрізняється від злої, а відповідальна від невідповідальної, більш-менш зрозуміло, хто щасливий, а хто — ні.

Однак, якщо мова заходить про обдаровану людину, то ситуація ускладнюється. По-перше, з'ясуємо, що маємо на увазі під обдарованістю. Обдарованість у психологічній науці розглядається найчастіше як компонент природних здібностей (Б. Теплов), які мають прояв у кількісних і якісних характеристиках основних психічних процесів. Проте існування загального, безособового або доособового характеру обдарованості, як найважливішо-

го компоненту індивідуальності, нині не викликає сумніву. Таким чином, обдаровану людину можна зрозуміти лише через її унікальні здібності, невід’ємні від її особистості. По-друге, «акцент» обдарованості (її загальність чи спеціальність) проходить стрижнем через усю особистісну структуру. Тому на цінностях життя завжди позначається і обдарованість.

Нині у психологічній літературі є своєрідна максима — толерантне ставлення до обдарованих людей. Але практично не існує (особливо у вітчизняній науці) праць, які б характеризували адаптаційні можливості самої обдарованої людини, у яких ставилися б питання: чи може, чи потрібно, чи повинна обдарована людина толерантно ставитися до соціуму? Адже саме у ньому обдарованість може проявитися. Можливо навпаки, соціум зі своїми стандартними нормоутвореннями приречений руйнувати обдарованість. І все це — задля адаптації у ньому ж (соціумі).

Однак існує ускладнення: сама обдарованість визначається соціумом. Людина народжується у соціумі, в ньому визначається й помирає. Нікуди дітись. Ізолюватися неможливо. І хоча, з одного боку, соціум вимагає виконання усіх соціальних норм, з другого — саме соціум вимагає їхнього порушення. Чому? Задля того, аби людина відбулася як особистість. На перший погляд, усе здається просто. Але це оманливе враження. Бо кроки ці — ведуть до нової особистості. Зробити їх дуже важко. Важко як і все, що робиться вперше.

Показовим у цьому зв’язку є приклад Ф. Ніцше. Хрестоматійні слова його Заратустри: «За твоїми думками і відчуттями, брате мій, стоїть могутній повелитель, незнаний мудрець — його звати «твоя власна суть». У тво-

їй плоті живе вона, вона і є твоя плоть». Ми знаходимо у цих словах твердження про існування людської суті та її ототожнення із тілесністю, яка «акцентує» Я. Але весь казус у тім, що сутнісність тілесності *проголошується*. Ніщє коронує тілесність, називає «мудрецем», тобто підносить тілесні вимоги до ідеального стану, фактично, культурно формує ці вимоги. Тобто тілесність є *сутнісною* тільки тому, що *виголошується* такою. Без цього проголошення вона втрачає не те що сутнісність, а й будь-який зміст. До того ж, завважимо, задля чого тілесність обґрунтовується як сутнісний засновок? Задля «виснування» із нього етики надлюдини. Тілесність є попередньою умовністю — твердженням, прийнятим на віру, що потрібне задля доведення етичних вимог, далєбі нетілесних за своїм змістом. Адже у «Заратустрі» знаходимо слова про зневагу для людини, бо ж вона є «посміховищем і нестерпним соромом», натомість, «надлюдина — це сенс світу». Завважимо, «сенс». Сенс є первинним щодо тілесності — «брудного потоку», хай навіть і проголошується вона сутнісною.

Викладені міркування були покликані показати слушність розкриття спілкування, яка є площиною розгортання суперечностей, але це не суперечності між людською сутністю і культурно-мовленнєвими нішами. Це суперечності в самій культурі, між самими дискурсами, а не між тим, що потребує промовляння, і тим, що належить бути промовленим. Існують суперечності і між особистими воліннями і загаловими вимогами. Але це ще не означає, що особисті воління зумовлені природно-сутнісними потребами.

Розвиток когнітивно-оціночних механізмів моральної свідомості (совісті, поміркованості, «моральної совісно-

сті») є закономірним процесом, пов'язаним з моральним розвитком особистості, і передбачає ряд вікових трансформацій, які мають прогресивний характер у сфері інтелектуальних (загальний і соціоморальний інтелект), мотиваційно-ціннісних установок (когнітивні цінності і цілі діяльності) та особистісних характеристик (совісність, низька агресивність, доброзичливість) індивіда.

Якщо вважати, що особливості розвитку моральної свідомості визначаються основними характеристиками психологічного віку — соціальною ситуацією розвитку і провідною діяльністю — то саме це і забезпечує спрямування розвитку. При цьому варто зазначити, що моральний розвиток особистості може мати різну спрямованість — як позитивну, що є прогресивною лінією розвитку, так і негативну, що визначає лінію регресу, деформації особистості.

Г. Попов називає провідною характеристикою морального розвитку особистості *спрямованість її моральної свідомості і поведінки*, а основним критерієм в орієнтації на цю спрямованість — *міру розв'язання суперечностей* між прагненням і обов'язком, розумом і почуттями, волею і переконаннями, свідомістю і поведінкою особистості [4].

Однією з важливих закономірностей розвитку моральної свідомості є нерівномірність цього процесу, кількісні зміни переходять у якісні, а диференціація знову призводить до узагальнення відповідно до тих законів розвитку вищих психічних функцій, які були виділені Виготським. У процесі руху від повного підкорення моральним імперативам, без їх усвідомлення і прийняття, до повної чи часткової інтеріоризації моральних законів, моральний розвиток проходить ряд ступенів. Ці ступені

співвідносяться з основними змінами особистості на різних вікових етапах.

На кожному віковому етапі дитина усвідомлює моральні норми на тому рівні узагальнення, який їй доступний, і включає чи не включає моральні норми в структуру своєї особистості залежно від емоційно-мотиваційного рівня розвитку і особливостей її соціального досвіду. Досвід позитивних чи негативних переживань, вплив авторитету та інші фактори визначають ступінь експериментування з нормою для кожної окремої дитини.

Внутрішній механізм розвитку — це суперечність, що міститься в самій системі. Тобто джерело і рушійна сила розвитку знаходяться у суперечностях. Попов зазначає, що об'єктивно суперечливі моральні умови буття особистості, постійно ставлячи її в ситуації морального вибору, ведуть до того, що ці суперечності виникають, відтворюються в самій особистості, що робить цей вибір. Подолання цих суперечностей у процесі діяльності зумовлює моральний розвиток особистості у тому чи іншому напрямі, піднімає на новий рівень функціонування, веде до визначення певної міри моральної свободи.

У логіці аналізу проблеми розвитку моральної свідомості важливу роль відіграють уявлення про її досконалі та недосконалі форми. Для їх позначення у психологічній літературі використовують поняття «моральна зрілість» і «моральна незрілість». Питання моральної зрілості розглядалося багатьма відомими вченими.

Постановка проблеми моральної зрілості передбачає, що моральна оцінка повинна здійснюватися з урахуванням як мінімум трьох сфер: моральних знань, моральних почуттів, моральної поведінки. Про моральну зрілість не можна судити лише з факту дотримання правил

і норм поведінки. Важливим складником моральності є внутрішні спонукальні мотиви та рівень їх усвідомлення. Тому найважливішими складниками моральності вважаються ціннісні орієнтації особистості. Тільки переконаність людини у необхідності дотримуватися правил і норм поведінки, стійкість ідеалів моральної поведінки і спрямованість особистості забезпечує їй досконалий рівень функціонування.

Таким чином, моральна зрілість — це інтегрована якість особистості, яка виявляється у здатності людини зберігати і реалізовувати у різних умовах власні особистісні ціннісно-орієнтаційні позиції, в активному дотриманні правил і норм поведінки, що прийняті у суспільстві

Водночас варто зазначити, що поняття моральної зрілості використовується як для позначення найвищих рівнів сформованості моральної свідомості, так і рівнів, що відповідають віковим показникам розвитку. Таким чином, з одного боку, морально зріла людина — це особистість, у якої моральні принципи стали дієвими мотивами поведінки, а в ієрархії цінностей провідні позиції зайняли універсальні етичні принципи. З другого боку, «морально зрілою» називають людину, механізм психічної регуляції моральної поведінки якої включає просоціальні ділові мотиви, що забезпечують «відповідальний» і «співробітницький» тип взаємодії у ситуаціях спілкування та «компромісний» стиль розв'язання конфліктних ситуацій (Є. Соловцова [7]).

Ми зупинилися на характеристиці цих понять, оскільки розуміння їхньої сутності має практичне значення. Ефективність виховних стратегій для формування моральної свідомості та самосвідомості пов'язана із ура-

хуванням перспектив, на які вони зорієнтовані, пошуку тих критеріїв, які дозволяли б визначати рівень функціонування моральної свідомості особистості.

Список використаних джерел

1. Анциферова Л. И. Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга. (Особенности развития личности в первой половине жизни) / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. — 2000. — № 2. — С. 16-26.
2. Гуманістична психологія: Антологія: навч. посіб. у 3-х т.: Т. 1 / Упоряд. й наук. ред. Роман Трач і Георгій Балл. — К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2001. — С. 184.
3. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: дис. ... д. п. н.: 19.00.07 — Педагогічна та вікова психологія / Р. В. Павелків // Рівненський державний гуманітарний ун-т. — Рівне, 2005. — С. 153.
4. Попов Г. А. Противоречия в процессе нравственного становления личности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Г. А. Попов. — М., 1991. — 160 с.
5. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т. 1 (А-О) / Артур Ребер // Пер. с англ. — М.: ООО АСТ; Вече, 2001. — С. 557.
6. Садокова А. В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на развитие моральной компетентности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / А. В. Садокова. — М., 2001. — С. 22.
7. Соловцова Е. Е. Механизмы психической регуляции нравственных аспектов деятельности младших подростков: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Е. Е. Соловцова. — М., 1999. — 190 с.
8. Штир Д. Психология Юнга / Д. Штир // Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. Приложение 4. — М.: Наука, 1996. — С. 107.
9. Якоби И. Психологическое учение Карла Густава Юнга / И. Якоби // Юнг К. Г. Дух и жизнь. — М.: Практика, 1996. — С. 519-520.

1.2. Проблема формування психіки українського народу (Маслюк А.М.)

Історична рефлексія як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминучі цінності, прослідковується у працях О. Губка, І. Данилюка, В. Летцева, Ю. Рождественського, В. Роменця, М.-Л. Чепи та ін.

Психологічні знання становлення української спільноти, і особистості зокрема, відрефлексовані дослідником історії психології, дають можливість обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся сучасної психологічної парадигми. Зокрема, до психологічних здобутків видатного психолога української діаспори ХХ ст. О. Кульчицького, відноситься аналіз проблеми формування психіки українського народу.

У своїй науковій розвідці «Риси характерології українського народу» (1949 р.) вчений розглядає своєрідність психіки, яка є типовою для певної національної групи, тобто характерологію народу. «Головна трудність характерології народів полягає в тому, щоб з-поміж властивостей людини як індивіда (вроджених, станових, вікових і т.д.) вирізнити ті, які можна вважати за характеристичні й типові саме для національної групи» [7, с. 708].

Однією з перших спроб осмислення національного характеру була праця М. Костомарова «Две русские народности» (1861 р.), в якій автор, аналізуючи головним чином минуле народів, називає принципові відмінності між українцями й росіянами: росіяни народ «матеріальний», українці прагнуть «одухотворити весь світ»; росіяни нетерпимі до чужої віри, чужих народів, звичаїв, мов; українці «звикли споконвіку» чути в себе чужу мову

й не цуратися людей з іншим обличчям та іншими звичаями; у росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, окремою людиною; українець вище цінує окрему людину, ніж загал; у суспільному житті росіян ціле панує над окремою людиною, яка є цілком пригніченою; для українців такий порядок неможливий, вони цінують особисту свободу; росіянин мало любить природу, «має якусь ненависть до рослин»; українець любить природу, тому й «українська поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радощів і горя людської душі» [6]. Завдяки проведеному аналізу М. Костомаров зробив такий висновок: південно-руська народність більше схожа на великоруську своєю мовою, але ближча до поляків своїм характером. Його праця дала поштовх до вивчення проблем національного характеру. Дослідженням національного характеру займалися з позицій соціології (В. Липинський), історії культури й філософії (Д. Чижевський, І. Мірчук), історії (П. Феденко), а психологічне вивчення проблеми започаткував власне О. Кульчицький.

Цікавий погляд щодо існування і розвитку психіки знаходимо у С. Максименка: «Ми можемо говорити зараз про те, що «психіка взагалі» є схематичною абстракцією і вивчатися як реальний предмет дослідження може лише як цілісна система...» [10, с. 3].

І далі продовжує: «Жива істота, яка починається в материнському лоні, є відпочатково «плоть від плоті» твором двох людських істот. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах — батьках) опредметнюється і втілюється в дивне створіння — нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме — біосоціальну. Нужда

двох, біосоціально за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні — творінні, породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує, в тому числі, і те, що називається «вростанням в культуру» [там само]. Отже, психіка, за Сергієм Дмитровичем, є цілісною системою, яка, очевидно, поєднує біологічне та соціальне, і забезпечує «вростання в культуру».

Інший підхід стосовно формування психіки знаходимо у роботах психологів української діаспори минулого століття. Зокрема, О. Кульчицький зазначає про своє розуміння української психіки: «...ідеальний», тобто тільки в «ідеї», в «мислі існуючий тип структури», пов'язаності прикметностей розуму, волі і серця, до якого то типу в меншій або більшій мірі наближається більшість дійсних психік українців» [8, с. 13].

Автор використовує в своїй науковій розвідці дедуктивний метод, вказуючи на те, що він не виглядає при цьому невинуватим з погляду загальної методології психології, оскільки мірилом поступу науки є перехід від емпіричних тверджень до узагальнених тез і дедуктивних із них висновків. Проаналізувавши значний обсяг джерел, вчений виділяє основні чинники, що формували національні психіки, отже, і психіку української людини: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник.

Расові чинники. Олександр Юліанович розглядає на психологічному рівні дві основні раси України: динарську (44 %) і східну (22 %), а решта є поєднанням цих рас та домішками інших рас. Східній або остійській расі притаманні почуття досить великої глибини та досить

виразної якості, проте глибина почуттів — це саме та обставина, в наслідок якої вони проймають цілість нашої особовості в групі так званих «настроїв». Тому, що ці настрої, а особливо в українців, мають переважно спокійно-сумовите забарвлення, людину східної раси можна окреслити як «елегійно-ідилічну людину» [7].

Автор вбачає психічні особливості становлення динарської раси в достатньо інтенсивному розвитку чуттєво-афективного життя. Практично динарський ідеал наповнення життя масою переживань може виражатися дуже різноманітно: від сп'яніння парубоцькою бійкою чи козацьким бенкетом до сентиментальної насолоди мелодійністю зворушливої пісні, тобто спостерігаються різновекторні переживання особистості.

«Внутрішній світ особистості, — на думку Л. Анциферової, — це індивідуально-інтерпретований, насичений модульностями особистісних переживань, осмислений у діалогах з реальними й ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, в якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення» [11, с. 209]. Вираження внутрішнього через зовнішнє є сутнісною ознакою життя людини через стани, дії, переживання. В житті українців емоції часто навіть переважають над інтелектом і волею. В. Липинський наводить наступний приклад: «Нещасливе географічне положення, сприятливі дані природи і хаотична мішанина різних рас витворили в мешканцях України надмірну, часто пристрасну чутливість, якої не вдержують ослаблені легкою боротьбою за фізичне існування і причинами політичного характеру воля та інтелігентність» [9, с. 426].

Інший автор Д. Чижевський також вказує на те, що безумовною рисою політичного укладу українця є його

емоційність і сентименталізм, чутливість та ліризм, які найяскравіше виявляються в естетизмі українського народного життя і обрядовості, своєрідному українському гуморі [15]. Останній підкреслює в українській емоційності її позитивні сторони, що відобразилися в українській духовній творчості, а В. Липинський навпаки показує негативні сторони емоційної сфери українців, що є запорукою проблем як у політиці, так і в суспільному житті, і ми погоджуємося з автором, спостерігаючи події останніх місяців в Україні.

Таким чином, О. Кульчицький зазначає про те, що сильні чуттєві переживання є основою динарської людини, тобто «людини афекту». Протиставляючи життєві цінності східної людини, якій притаманні «ідилічно-елегійні настрої», та динарської, автор приходить до висновку, що останню можна назвати «лірично-драматичною людиною». І знаходить прототип в українській психіці, який відповідає «козацькому ідеалові».

Географічні чинники. Дія середовища відображається не тільки на психіці людини, а й у назвах залежно від способу їхнього життя. Так, у «Історії Русів» Східних Слов'ян називали Скіфами або Скиттами, оскільки вони часто переселялися з місця на місце; Південних — Сарматами, за гострі ящурні очі; Русами — за волоссям; Північних — приморськими Варягами — за хижацтво і засідки. Печенігами — за те, що жилися печеною їжею; Полянами і Половцями — за те, що жили на полях або в степах безлісних; Древлянами — мешканців полісних [4]. Російський філософ Г. Гачев зазначає про те, що людина ніби насичує собою оточуючу природу, своїми цілями освоює її і одночасно насичує себе, своє життя, побут, все своє тіло і, опосередковано, душу і думки — нею [1].

О. Кульчицький розглядає психіку людини як структуру, що складається з трьох шарів: соматопсихічний (відчуття), тимопсихічний (почуття) та поїопсихічний (мислення та воля). Олександр Юліанович вказує на те, що на найнижчий шар психічної структури *соматопсихічний* (відчуття) впливає сонце. Більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість настрою. Наприклад, гарячий і вогкий клімат ослаблює життєву енергію, гарячий і вітряний клімат подразнює нервову систему тощо.

На інший підхід щодо дії сонця на сучасну людину вказує Т. П. Висковата: «До природних факторів навколишнього середовища можна віднести, наприклад, підвищену активність сонця, що завжди викликала відхилення в стані здоров'я людини. Однак у сучасному світі це явище природи найбільш негативне у своїх проявах: працівники сфери охорони здоров'я відзначають значний ріст саме в цей період числа інфарктів в осіб з порушеннями серцево-судинної системи, підвищення збудливості в психічно хворих і схильних до цих захворювань людей» [10, с. 256-257].

На нашу думку, такий підхід стосовно впливу сонця на людину по-перше, стосується людей хворих або схильних до хвороб, а по-друге, людей сучасних, тобто така дія сонця в тривалому впливі недостатньо вивчена. На цій підставі, не відкидаючи цікавої думки Т. Висковатої, ми розділяємо погляди щодо дії сонця на людину О. Кульчицького. На середній шар психічної структури — *тимопсихічний* (почуття) впливає сприймання краєвиду, тобто сприймання всіх форм географічного рельєфу. Прикладом перенесення, проекції в форми рельєфу життєвих, психічних, формуючих сил і тенденцій є такі

мовні звороти «гора піднімається, струмок в'ється, долина розлягається» [7].

Переживання психічних станів і тенденцій «вчування», тобто внутрішнього сприйняття, в об'єкти не може залишитися без сліду і не впливати на психіку людини. Внаслідок сублімальності (підсвідомого характеру), а з іншої сторони — постійності цих геопсихічних процесів, беззаперечним є факт перебудови психіки.

На найвищий шар психічної структури — *пойопсихічний* (мислення та воля) впливає якісна й кількісна своєрідність географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприймання, отже, на її ставлення до світу. Наприклад, країни з гарним пейзажем, як Греція або Італія, дали багато індивідуальностей з естетичною настановою, а містичну настанову так часто знаходимо в Тибеті «даху світу» — тибетське плато є найбільшим високогірним плато на Землі (5000 метрів над рівнем моря).

Ми зробили спробу узагальнення концепції О. Кульчицького (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Вплив географічного чинника на структуру психіки людини
(за О. Кульчицьким)**

Рівень	Назва шару психіки	Здійснює вплив
найвищий	пойопсихічний (мислення та воля)	якісна й кількісна своєрідність географічного середовища
середній	тимопсихічний (почуття)	сприймання краєвиду
нижчий	соматопсихічний (відчуття)	сонце

І далі О. Кульчицький аналізує географічний чинник за смугами, серед яких виділяє:

1. Північну низовину, яка покрита густими лісами, в основному сосновими, з долинами річок, болотами, озерами, з слабким розчленуванням рельєфу й малими різницями висот (40 м на 1000 км²);

2. Лісостепову височину Поділля, Опілля, Росточчя, Холмсько-Волинська, Покутсько-Басарабська, Придніпровська (40-80 м на 1000 км²);

3. Степову низовину Припонтійську та Придніпровську.

Отже, на найнижчий шар психічної структури — соматопсихічний (відчуття) — сонце північної низовини впливає менше через наявність лісової смуги, більшу хмарність і кількість опадів, що у підсумку зменшує життєрадісність людини.

На тимопсихічний (почуття) шар впливає поєднання лісу із трясовиною, що концентрується у «вчуванні» людини до краєвидного мотиву як «загрозливої обмеженості». Темна зелень лісу та його шум викликає настрій якщо не суму, то принаймні поваги. Статична форма лісу своєю гушавиною й таємничою похмурістю прогалін, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності, обережності й підозрілості, стриманого вичікування, терпеливості. Інколи загрозлива таємничість лісу може викликати «панічні» (Пан — божок лісу) почуття. На думку автора, гушавина лісу сприймається людиною як змагання за життєвий простір, як постійна жорстока боротьба за існування без виразного завершення в остаточній перемозі, із схильністю до лінії «пристосування» (особливо виразного в формі таких дерев, як сосна, береза, верба).

Від найвищого шару психічної структури — пойопсихічного (мислення та воля) північне лісове середовище вимагає від людини активної світосприймальної настанови. Для категорії причинності воно дає багато прикладів, що підкреслюють повільність, але й протяжність каузальної дії. Для категорії якості й індивідуальності, наскільки остання знаходить свій відповідник у різноманітності рослинних організмів, достатньо належного досвідного матеріалу. З іншого боку, не розчленованість вкритого лісом низинного середовища не сприяє наголошенню категорії цілісності. Властиві лісові, як театрові боротьби, форми співіснування надають світоглядіві мешканця низової лісової смуги, зокрема, поліщука, як «лісової людини», песимістично-позитивного забарвлення в сенсі врахування виразної мови фактів.

Стосовно географічного впливу лісостепу, то О. Кульчицький у своїй концепції українського персоналізму вказує на те, що завдяки впливу значної сили сонячного світла на соматопсихічний рівень психіки відбувається приплив життєвої енергії, самопочуття й життєвий настрій людини спрямовується в напрямі життєрадісності й оптимізму. Досить велика амплітуда найвищих і найнижчих температур не досягає таких ступенів, що можуть періодично порушувати систему людської психічної енергетики. Характеристичний аспект краєвиду цієї смуги, що найкраще й найповніше може викликати процеси внутрішнього сприйняття і ними найповніше пройнятий, — це аспект «хвилястості» та «м'якості» (м'які плоскі хвилі чорнозему, які розділені в'юнкими ріками), податливої на ерозійні дії сонця, вітру й води. Це спонукає людину до стану обачності, обережності, компромісу, тобто відсутня пряма дія. З іншої сторони, хвиляста

лінія інколи відповідає станам безтурботності, ігрової, естетичної чи споглядальної настанови, як і м'якої поступливості й погодження на противагу чужому опору й чужих впливів, аж до самозречення, толерантності та схильності піддаватися.

Внутрішнє сприйняття природи чорнозему для хліборобської спільноти — це перш за все плодючість землі, її лагідність, щедрість і доброта. Таким станам відповідають почуття довіри та релігійної вдячності. Спостереження людиною м'яких форм рельєфу (м'якість та лагідність) як вираження формотворчих сил, що діють на землю, але і в постійність діяння сил води, вітру, сонця, тобто ерозії. На пойопсихічний рівень психіки людини впливає лісостеп, як поле вияву в основному сприятливих людині сил, проте він не викликає суцільністю своїх даностей активної настанови в світовідчуванні. Хвиляста м'якість не відповідає також настанові раціональній і естетичній. Автор наголошує на м'якості лісостепу, який викликає інтуїтивну настанову (переживання щасливого почуття безмежності, відданості).

Категорії причинності і сили базуються на досвіді й розумінні повільних і постійних дій, що не виявляють тенденцій до перестрибування. Категорія якості — це поглиблення розуміння індивідуального людини. Інші категорії кількості і «величини» (наприклад, аспект лісостепоного простору, який є вільним, але не безмежним, що дає людині пристосовані субстратні змісти, посередні між обмеженістю лісового і необмеженістю степового краєвиду). Категорія цілості часто досить виразна. Таким чином, світосприймання, що виникає з цих передумов — це гармонія людини та землі.

Остання географічна смуга — степова низовина, на думку автора, на тимопсихічний рівень психіки людини діє безмежжям степової рівнини, що кристалізується навколо краєвидного аспекту «безкрайньої далечини». В таких умовах можливі два спрямування людини: до почуття любові, що шукає свого об'єкта, «безпредметної туги» та до байдужості, а інколи до повної «апатії», включно до розпачу — це «рух в нікуди», заперечує сам себе і саму потребу руху. Внутрішнє сприйняття процесів природи, властиві степовому середовищу, наскільки вони нерідко відзначаються частими коливаннями й зламним характером переходів, схиляє до непостійності й контрасту чуттєвого життя. Цікаво автор характеризує такі прояви степової природи, як степові буревії або «чорні бурі», які пов'язує з «руховою постаттю» актів нищення, властивих почуттям ворожнечі, гніву і люті.

І далі Олександр Юліанович приходить до висновку, що світогляд людини українського степу наближається до ентузіастичної настанови, коли панує такий стан душі, як сп'янілість, замріяність, любов. Однак можлива інколи і нігілістична настанова, тобто «радикальне заперечення всякої цінності й бажаності». Стосовно впливу гірського краєвиду та моря на психіку української людини, то автор відзначає несуттєве значення цих географічних чинників.

Проте існує ряд досліджень, які або доповнюють погляди Олександра Юліановича, або спростовують вплив того чи іншого географічного чинника. Так, І. Рибчин, у своїх працях, послідовно аналізує вплив основних зон України (степового, лісостепового та гористого ландшафту) на особливості емоційної сфери та мотиваційних

установок корінного населення України, тобто автор доповнює погляди О. Кульчицького [12].

В унісон з Олександром Юліановичем здійснює свою наукову розвідку щодо геопсихічних чинників і О. Киричук, виділяючи «психіку верховинця», «людини лісу», «сина степу» та ін. [5].

Що стосується психології «сина степу», то як зазначає М.-Л. Чепа у праці «Психологема степу в українському національному дискурсі», то роль географічного чинника у формуванні української нації розглядається крізь призму двох основних антропологічних чинників: осілості та переміщення. «Якщо перша трактується загалом позитивно, то в другій, під тиском двох століть російської історіографії, переважають семантичні категорії з яскраво негативним забарвленням» [3, с. 366]. Наприклад, був сформований образ «степу-ворога», витісняючи із свідомості народу образ «степу-батьківщини», і це також впливало на формування психіки.

О. Кульчицький стверджує про те, що гірський краєвид на психіку української людини вплинув несуттєво. Ми не поділяємо цієї думки, адже на наш погляд, середовище перебування людини впливає на її поведінку, а довготривала дія формує психіку. Адже степ на психіку вплинув, а чому ж тоді не вплинули гірські краєвиди?

О. Хрущ, досліджуючи особливості психологічного складу різних груп Прикарпаття, відзначила їхню нетерпимість щодо будь-яких форм насилля. Автор виділяє такі риси характеру гірських жителів, як сміливість, волелюбність, почуття власної гідності, хоробрість і наполегливість [13].

Сприяли виробленню таких рис в поколіннях саме природні умови. Адже боротьба з силами природи, спе-

цифічна система виховання, народні звичаї сформували почуття незалежності людської гідності.

Що стосується впливу чорнозему на формування психіки українців, то О. Кульчицький, повторимося, вказує на те, що ґрунти українські давали значну віддачу, а це не сприяло додатковій активності людини. Протилежна думка у М. Гримич. Вона зазначає про те, що врожай сприймався в народі як величина, що залежить, в основному, від метеорологічних чинників, які, у свою чергу, на думку селян, залежали від волі Всевишнього, а також могли змінюватися від бажання й волі їх самих. Інакше кажучи, особливість українських ґрунтів сприяла розвиткові магічного мислення у корінного населення України, переважанню його над радикальним мисленням [2].

Наприклад, в українських піснях часто зустрічається мотив приворожування. Отже, переважання магічного мислення позначилося на психології народу, внаслідок чого розвинулися такі якості як обережність, передбачливість, зволікання з прийняттям рішень і реалізацією задуманого, позаяк українці зважали на можливі магічні впливи, хотіли їх урахувати й, по можливості, відвернути. Безумовно, магічне мислення присутнє у житті і побуті українців, але воно значно нівелюється християнством українців, тому відіграє незначну роль.

Явища навколишнього середовища сприймаються й усвідомлюються українцями за допомогою певних «посередників», якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок — символ молодості, явір — символ краси і кохання та ін. Таким чином, природа впливає на формування пси-

хіки українців, що виражається у господарському індивідуалізмі, загостреному почутті власності, інтроверсії, працьовитості, доброзичливості, чуйності, м'якості, сентиментальності.

Щоб доповнити цілісне бачення геопсихічного впливу на людину, на нашу думку, слід з'ясувати деякі особливості впливу природи на сучасну людину. Переважну більшість населення України складають міські жителі і ця тенденція поступово продовжується. Що бачить людина зі свого вікна багатоповерхівки? Такі ж будинки навколо. Враховуючи той факт, що при СРСР забудова була однотиповою, тобто безликою сірою масою, то і вплив такого «краєвиду» сприятиме, на наш погляд, негативному сприйняттю. Адже потяг до краси насичує усе життя українця і в житлі, і в любові до природи... На жаль, українцям тепер нечасто випадає нагода милуватися безкраїми степами та квітучими садами. Здебільшого їм доводиться споглядати одноманітну та незграбну архітектуру типових масивів. Деякі психологи навіть вважають, що людина, яка весь час споглядає архітектуру «спальних масивів» поступово деградує. Так, сучасна типова забудова майже викоренила національний архітектурний колорит.

Інше питання, яке виникає у зв'язку з сучасною урбанізацією, — це роль фізичного простору в становленні «Я» людини. Проблема з житлом спостерігається у більшості жителів міст. Тоді яка мова може бути про первинну територію як простір, особисте використання якого людиною чи певною групою людей беззаперечно визнається іншими? До цього простору людина ставить як до самої себе, прикрашає та зберігає його, ідентифікується з ним, що сприяє усвідомленню себе як автономної особистості.

Отже, первинний простір — не тільки фізична, а й психологічна реальність. Наявність чи відсутність первинної території значною мірою впливає на ставлення людини не тільки до себе, а й до інших людей. А це і є, на наш погляд, складовою трансформованого сучасного географічного чинника, що впливає на більшу частину населення України, і який потребує подальшого вивчення.

Історичні чинники. О. Кульчицький окремо виділяє історичний чинник формування української психіки. Україна знаходиться на перехресті історичних шляхів, що виражалось психологічно впродовж віків життєвою ситуацією перебування людини на «межах можливостей існування, боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» [7].

Розташування українського простору нічим не захищеного, а одночасно надзвичайно врожайного і багатого, було ласим шматочком як для Заходу, так і для Сходу, що в свою чергу збільшувало тиск «межових ситуацій» кожної людини. У таких складних умовах відбулося відштовхування, тобто залишення нижчого, настановленого на особисте щастя й задоволення існування, як нездійсненого, і до трансформації буття з нижчої форми тваринно-природного існування на вищу екзистенціальну форму. При цій формі вісью відношення життя стає не турбота про власне життя, а щось вище за нього, певна ідея чи ідеал.

Отже, ідеалом в умовах постійної загрози, є лицарсько-козацький тип людини, підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі та віри, героїчній формі життя («*vita heroica*», тобто «*maxima*»). Проте, був тип і авантюрно-здобичницького козака, але він не створював традицію й ідеал козаччини. Як зазначає автор, існує «*vita minima*»,

як можливість переходу в «анабіотичний стан» захованого життя, що виражається в народній творчості — «тише води, нижче трави», «покірне теля дві мами ссе», «моя хата з краю, нічого не знаю», тобто життя проявляється відходом у себе, звууженням зовнішньої життєвої експансії до мінімуму [там само].

Інтровертоване зосередження життя на власному «Я» визначається замкненістю вдачі, обороною проти витрати енергії в напрямі об'єкта світу, настороженим ставленням до оточення і часто також зверненням психічної енергії на розбудову внутрішнього життя. Наприклад, селянська звичка відповідати на питання питанням є однією з рис цього стилю інтровертованої замкнутості, що уникає зовнішніх контактів.

Звертаючись до засновника евгеніки, видатного англійця Ф. Гальтона, варто згадати, що він прагнув покращити людський рід шляхом відбору його кращих представників. Проте стосовно українського народу, на думку Олександра Юліановича, історичні обставини зробили специфічний селекційний відбір, а саме, від печенігів і половців аж до колективізації винищували представників «*vita heroica*» і сприяли збереженню життя представників «*vita minima*». Крім того, історична дійсність впливала на людину через історичну свідомість, завдяки розповсюдженню козацької думи, що могла іноді надавати національній психіці деякого забарвлення фаталістичного песимізму.

Соціопсихічні чинники суттєво вплинули на формування психіки українського народу через недостатню розмежованість суспільної структури і домінуюче сільське населення. Основним способом життя українського суспільства була мала група. Відбиток психіки селян

на психіку українців автор вбачає у близькості до «землі», отже, конкретності й органічності, а також змісті та формі української культури, особливостях людських взаємин.

Вчений детально аналізує психологічні особливості переважаючого сільського населення України: 1) спілкування носить обмежений характер, що не призводить до централізації її керівництва, розподілу функцій, і тим самим, до творення різнорідних суспільних типів; 2) побут робить залежною людину більше від природи, ніж від іншої людини. Це не сприяє утворенню тих особливостей, які виникають із самого поділу праці, при конкуренції та солідарності сучасної суспільної диференціації, наприклад, існування і значення потужного стану шляхти; 3) взаємодії мають форму суспільної взаємодопомоги, наприклад, «толоки», але суспільне життя села, крім деяких винятків, не залишає місця для планування й проведення громадських акцій у широких масштабах; 4) особисті контакти носять характер «сусідства», сприяючи збереженню родинних і родових груп, приятелювання й побратимства, тобто утворенню малих «інтимних» груп типу почуттєвих «спільнот переживання», які глибоко впливали і впливають на українську психіку. Це створювало негативне явище різних «гуртків», оцінки ідей, дій і людей на основі особистої пов'язаності спільними переживаннями й симпатіями, а також незначним зацікавленням широкими організаційними формами. Проте, це сприяло розвитку симпатії, психологічного розуміння чужого душевного життя та поєднане з ним таке явище, як здібність інтроспекції, звертання до власного «Я», як і їхні наслідки, що формувало переважно споглядальну, а не активну настанову.

Культуроморфичні чинники. Культура має подвійне відношення до психіки спільноти, що є носієм цієї форми культури. По-перше, культура є утворенням даної спільноти, вираженням її психіки. По-друге, звертаючись до праць Л. С. Виготського про вплив середовища на людину, кожний член суспільства розвивається в середовищі даної культури і вростає в культуру, засвоюючи її цінності, й тим самим переймає зв'язані з цими цінностями психічні настанови і ставлення до дійсності, тобто культура одночасно формує національну психіку.

Однак жодна культура не може бути утворенням однієї національної спільноти, оскільки кожна нація вибирає компоненти культури даного «культурного кола» і перетворює їх залежно від властивостей своєї психіки. Наприклад, українська культура й психіка належать до «європейського культурного кола», до сфери західної духовності, але посідають геокультурно периферійний характер супроти західної духовної сфери. Культурна зумовленість становища України полягає у факті її межового положення між Сходом і Заходом. Периферійність України в європейському культурному колі веде до природного ослаблення впливів європейського осередку в міру наближення до периферії як межової лінії і захисної смуги. Периферія геокультурного простору як лінія, що відмежовує «своє» від «не свого», як лінія, що захищає «власне і рідне» від «чужого», тим самим, природно, почуттєво міцно пов'язана із «відмежованою» і «захисною сферою». Але одночасно, як межова смуга, вона набирає переходового характеру, немов сполучаючи «своє» з «чужим» [7].

І далі О. Кульчицький вказує на те, що культурна периферійність України спричинила ослаблення і запі-

знення трьох ідей, що сформували окцидентальну духовність: католицизм, ренесанс, просвітництво. Католицизм діяв формально на психіку європейця і в ділянці соціальної організації в зовнішніх відносинах, і в сфері внутрішньої дисципліни, чіткого визначення понять і їх систем та порядку мислення у внутрішньому світі. Реформація дала поштовх до пробудження критичної думки. Ренесанс був не тільки відродженням Античної епохи, а й підґрунтям для розвитку індивідуалізму. Доба Просвітництва в своєму розвитку від раціоналізму до позитивізму сприяла розвитку, насамперед, математично-природничому пізнанню, а Романтизм давав подальший поштовх до розвитку індивідуалізму. І наслідком таких культурних трансформацій стало утворення західної духовності та її раціонально-активної світонастанови, що творить для окцидентального сцієнтизму і персоналізму психічну основу, а саме, готовість до дії, керованої і контрольованої розумом.

Яким же чином сприймалася західна духовність українською спільнотою? Можна стверджувати, що неоднозначно. Значний формуючий вплив мало християнство. Знання і наука як система абстрактних понять, техніка і техніцизм у середовищі конкретної селянської дійсності, насиченої цінностями соціальними та релігійними, не могли відразу захопити селянську психіку. Не було також сприятливих місцевих умов для розвитку раціональної й активної настанови, оскільки була суміжність із культурною сферою Азії. Таким чином, українська культура в сфері науки спрямовує європейський сцієнтизм на пізнання внутрішньої, гуманістичної дійсності. Наприклад, у XIX і XX ст. західна наукова думка концентрується навколо гносеологічних і природознавчих

питань, а в українців навколо питань історичної долі і правди (Т. Шевченко, І. Франко, М. Костомаров та ін.).

Однак західний персоналізм у селянському індивідуалістичному побуті знайшов відповідний ґрунт, а саме, інтровертоване заглиблення у внутрішній світ особистого переживання. Українська культура сприймає окцидентальний персоналізм, але надає йому свої особливості, які ближчі до азійського світовідчуження, тобто на пряму розбудови особистості вглиб, замість експансії вшир. Отже, у своїй світосприймальній настанові українська культура здійснює орієнтацію як на Європу, так і на Азію.

Глибинно-психічні чинники. О. Кульчицький наголошує на тому, що розуміння формування української психіки не можливе без психоаналітичної (доглибинної) психології «комплексів» персонального несвідомого З. Фрейда та А. Адлера, а також психології «колективного несвідомого» К. Юнга.

Віденський психоаналітик А. Адлер увів у науковий обіг поняття «комплексу неповноцінності» — як витіснені в несвідоме почуття, пов'язані з недостатністю сил у виконанні життєвих завдань. Для того, щоб подолати «комплекс неповноцінності» необхідно самоствердитися.

В історіографії нам постійно нав'язують неповноцінність нації протягом 350 років, і саме зараз настав час, коли ми спостерігаємо самоствердження цілої нації. Ніхто не чекав після духовного піднесення народу 2004 року і подальшого глибокого розпачу — ще сильніше, ще організованіше національне відродження української спільноти на «Майдані».

Наш великий українець І. Франко вказував на те, що цілі народи здатні до самоствердження. І таким народом

є сьогодні український народ. Більшість сказала своє «Досить», незважаючи на дослідження, які вказують на зовсім інший тип поведінки, притаманний українцям.

О. Кульчицький зазначає: «Тиск історико-політичних обставин і інтроверсія української психіки, її звернення до нутра більше, ніж у світ, створюють такий збіг обставин, що поширює комплекс меншовартості до меж спільного комплексу української спільноти» [7, с. 23]. Тобто психіці українців притаманний «комплекс меншовартості» як наслідок протиріччя між комфортним внутрішнім світом і несприятливим зовнішнім світом.

Поєднання історичних, суспільних, політичних обставин та інтроверсії української психіки, сприяють поширенню комплексу меншовартості до кордонів спільного комплексу української спільноти. Приналежність до такої національної групи, як український народ, якому ще донедавна заперечували навіть право на мовну самостійність, а це, на думку автора, сприяє появі такого збірного комплексу. Так, комплекс меншовартості набирає забарвлення «комплексу кривди» внаслідок розходження між сприятливою самооцінкою власного внутрішнього світу і традицією марності спільних національних зусиль у мало цінному «зовнішньому світі».

Зовнішньо-політична нав'язлива атмосфера неповноцінності українців формувалася протягом віків. Наприклад, українець — малорос (неповноцінний), а росіянин — великорос (старший брат). Хоча історія свідчить про те, що Київ, Чернігів та Переяслав — були центром Київської Русі, тобто Мала Русь (центр), а всі інші землі — Велика Русь (периферія). Наших героїв привласнили собі росіяни і формують свій міф, що, наприклад, Ілля Муромець «великий русский былинный герой».

Хоча він народився поблизу Чернігова, похований у Києві в Києво-Печерській Лаврі. Який же він «русский»? А Конотопська битва, яка стала для росіян однією з найчорніших сторінок військового мартирологу? Згадок про цю битву не знайти в радянських підручниках з історії. І не лише тому, що вона належить до найганебніших і наймасштабніших поразок російської зброї. Конотопська битва розвінчує чимало великодержавних міфів, особливо про «споконвічне прагнення українців до союзу з Росією». І таких прикладів багато. Політика, яку провадила до цього часу Росія, стосовно «неповноцінності української нації», призвела до того, що значна частина українців сприймають зовнішні події через призму «страждання» — це наш хрест, наш шлях, яким ми маємо покійно йти. Ми безпомічні, ми не можемо нічого, ми краще будемо страждати — це «зручна позиція».

«Комплекс меншовартості» має низку наслідків. Наприклад, надкомпенсація може йти в різних напрямках, зокрема у надмірному наголошуванні ніби наявного почуття своєї сили і значення. «Комплекс кривди», надкомпенсація — це віра в прихід рахманного царства правди, братерства й вселюдських ідей. Цікаво Олександр Юліанович характеризує такий наслідок «комплексу меншовартості» як агресію. Людина в стані, який викликає комплекс меншовартості, має всі причини виявляти ворожість до детонаторів комплексу, але, не маючи змоги їх виражати назовні, змушена їх придушувати. Ми висловлюємо свої думки в досить обмеженому колі перевірених часом друзів, добрих знайомих, обережно на роботі, анонімно у соціальних мережах. Що стосується суспільно-політичної кризи в Україні ХХІ століття, то комплекс меншовартості через настанову реактивної агресії (воро-

жості) виявився не в обмеженому середовищі, а на всій території України («Дістали!»).

Вплив найглибших шарів «колективного несвідомого» на формування української психіки цілком позитивний. Основою українського колективного несвідомого можна вважати злеліану в переживаннях і життєвих досвідах хлібороба — архетипову «*magna mater*» — добру землю. Для характерології українського народу має важливе значення те, що архетипова констеляція його «колективного несвідомого» свідчить про добру первісність і первісну доброту найглибшої сфери української психіки.

Ми не маємо наміру, проаналізувавши погляди О. Кульчицького щодо формування психіки українського народу: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинники, критикувати їх, а лише висловимо деякі зауваги. Звісно, виділені чинники Олександром Юліановичем протягом усього життя впливають на особистість та формують її. Проте є значний відсоток українців, які проживають за кордоном і на них не впливає, наприклад, географічний чинник, оскільки вони перебувають в іншій місцевості, але ж вони українці і відрізняються від інших націй.

На наш погляд, слід також враховувати і важливість виховання дитини в сім'ї. Наприклад, розглянемо спосіб годування немовлят у селян. Воно відбувається не за усталеним розкладом годин, а в міру бажання дитини. Коли вона відчуває голод і почне кричати, мати відразу її задовольняє, скільки дитина забажає. Згідно психоаналітичної теорії така турбота матері про дитину сформує довіру до себе і до життя. Можливо, що у тих ранніх переживаннях українського немовляти коринить-

ся вихідна база для життєвого оптимізму, для морально-психічної незламності українського народу.

Б. Цимбалістий, досліджуючи життя селян (виховання дітей) у Галичині, отримав наступні результати: вихованням дітей займаються жінки, а батько зберігає за собою право час від часу на покарання дитини. Тобто батько для української дитини є недоступним та караючим авторитетом. Існує й інший тип батька — доброго, лагідного, який опікується дитиною. Але загальна картина у вихованні дитини належить матері [14].

Матріархальне виховання є важливим наслідком у формуванні характеру української дитини. І це питання потребує додаткового вивчення, оскільки, згідно статистичних даних, у більшості українських сімей панує матріархат, хоч як не важко це визнавати сильній половині людства.

Отже, здійснено спробу аналізу оригінального підходу видатного психолога української діаспори ХХ ст. О. Кульчицького до проблеми формування психіки українського народу. Під українською психікою Олександр Юліанович розуміє ідеальний, тобто тільки в «ідеї» існуючий тип «структури», пов'язаності прикметностей розуму, волі та серця, до якого наближається більшість дійсних психік українців.

Уточнено основні чинники, що формували національні психіки, а отже, і психіку української людини: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинники.

З'ясовано, що вчений розглядає психіку людини як структуру, що складається з трьох шарів: соматопсихічний (відчуття), тимопсихічний (почуття) та поїопсихічний (мислення та воля). На найнижчий шар психічної

структури — соматопсихічний — впливає сонце. Більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість настрою. На середній шар психічної структури — тимопсихічний — впливає сприймання краєвиду, тобто сприймання всіх форм географічного рельєфу. На найвищій шар психічної структури — поїопсихічний — впливає якісна й кількісна своєрідність географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприймання, отже, на її ставлення до світу.

Уточнено визначальну роль географічного (геопсихічного) чинника у формуванні психіки українського народу. Так, світогляд людини українського степу наближається до ентузіастичної настанови, коли панує такий стан душі, як сп'янілість, розмріяність, любов. Однак можлива інколи і нігілістична настанова, тобто «радикальне заперечення всякої цінності й бажаності». Стосовно впливу гірського краєвиду та моря на психіку української людини, то автор відзначає несуттєве значення цих географічних чинників. Внутрішнє сприйняття природи чорнозему для хліборобської спільноти — це перш за все плодючість землі, її лагідність, щедрість і доброта. Таким станам відповідають почуття довіри та релігійної вдячності. Статична форма лісу своєю гушавиною й таємничою похмурістю прогалін створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності, обережності й підозрливості, стриманого вичікування, терпеливості.

Таким чином, психіка українського народу є невичерпним джерелом, що потребує додаткового дослідження та опрацювання, а це в свою чергу сприятиме цілісному осмисленню української нації.

Список використаних джерел

1. Гачев Г. Национальные образы мира / Георгий Гачев. — М. : Советский писатель, 1988. — С. 396.
2. Гримич М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. — 1991. — № 8. — С. 27-31.
3. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. — Т. XII, ч. 2. — К., 2010. — 424 с.
4. Історія Русів: Український переклад І. Драча. — К. : Рад. Письменник, 1991. — 318 с.
5. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О.В. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: тези доповідей Міжнародної наук.-практ. конф. — К., Луцьк, 1994. — С. 7-20.
6. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // Основа : Ежемес. обществ.-полит. и лит. худож. журн. — Петербург, 1861. — №3. — С. 33-80.
7. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія Українознавства. — І (заг. ч.). — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Т. 2. — С. 708-718.
8. Кульчицький О. Світовідчужання українця / О. Кульчицький // Проблеми: українська душа. — Нью-Йорк — Торонто : Ключі, 1956. — С. 13-25.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. — Відень, 1919-1926. — 580 с.
10. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д. Максименка. — К. : Главник, 2005. — Вип. 26, в 4-х томах, т. 1. — 508 с.
11. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця / Іван Рибчин. — Мюнхен, 1996. — 234 с.
12. Хрущ О. Український характер: історико-культурні та геополітичні умови його формування / Олена Хрущ // 36. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. — Ч. 1. — Івано-Франківськ : Плай, 1996. — С. 127-129.
13. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Проблеми: українська душа. — Нью-Йорк — Торонто : Ключі, 1956. — С. 26-43.
14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — Мюнхен, 1983. — 175 с.

1.3. Ціннісно-культурні детермінанти становлення психологічного простору українців (Шусть В.В.)

Дослідження рефлексії етнокультурних доміант в українській психологічній думці, наукова інтерпретація емпіричного матеріалу та узагальнення фактів історії людства свідчить, що в психології намітилася стійка потреба в психолого-історичних дослідженнях. Подібний сплеск інтересу можна пояснити кількома причинами. З одного боку, зміна соціально-політичної ситуації не могла не відбитися на розвитку суспільних наук, тому що час соціальних змін стимулює буденну і наукову рефлексію історичного процесу, підвищує науковий інтерес до ролі і місця людини в історії. З іншого боку, крім зовнішніх визначальних чинників, не менш потужний вплив роблять внутрішні: логіка розвитку науки та громадської думки, потреба звернення до історичного коріння, усвідомлення місця людини в історичному процесі. У цьому сенсі звернення до вищевказаної наукової проблеми, пов'язаної з минулим нашого народу, є не випадковим, а тому й актуальним: самостійне дослідження починається тоді, коли немає готової відповіді на якесь нагальне питання.

Проблеми сучасності, спонукаючи дослідника звертатися до минулого, можуть мати більш явний або неявний характер. Інтерес до давньоукраїнської цивілізації — епохи зародження сучасної культури і ментальності — відображає потребу психології у вивченні питання про стабільні детермінанти психіки сучасної людини, що визначають основний напрямок розвитку сучасної цивілізації. Не виключено, що в стародавніх культурах були закладені можливості для альтернативного варіанту стабілізації людської психіки.

В психології проблема закономірностей історіогенезу українства послідовно не розглядалася, узагальнюючі психологічні дослідження не проводилися, відсутні конкретні роботи за матеріалами кількох тисячоліть до н. е. Гостро відчувається необхідність у створенні узагальненої історії ментальності, історії людських епох. У сучасному українському суспільстві процеси заміни моральних норм йдуть без врахування основ психології українського народу.

Для розвитку цієї тематики особливо гостро відчувається потреба у поглиблених психолого-історичних дослідженнях психічного складу людей різних історичних епох. Дефіцит в конкретних емпіричних дослідженнях залишається значним, оскільки в історичній психології, в тому вигляді як вона складається у вітчизняній науці, відбувається випередження зростання узагальнюючих робіт над конкретними. Таким чином, актуальність дослідження визначається, по-перше, необхідністю глибше зрозуміти закономірності історіогенезу психіки і виявити специфіку психічного розвитку людини в період зародження сучасної культури і ментальності, по-друге, потребою в узагальненій історії ментальностей, необхідної людству для звернення до свого коріння, по-третє, усезростаючим значенням конкретних психолого-історичних досліджень.

Крім того, визнаючи важливість, наукову і пізнавальну цінність вже виконаних досліджень, зокрема визначним українським етнопсихологом В. Куєвдою, слід зазначити, що проблема відновлення особливостей психіки людини епохи виникнення сучасної культури та ментальності недостатньо вивчена та істотно відрізняється з точки зору методології. Вона будується на методі пси-

холого-історичної реконструкції на відміну від інтерпретативно-культурологічного підходу і ставить своєю метою не тлумачення певних фактів історії та літературних даних, а глибокий, всебічний аналіз психіки людини.

Зазначимо, що українська психологія не може бути відділена від своєї язичницької праоснови. Язичництво є історично первинною областю світогляду людей і повинно розглядатися як один з духовних витоків культури українського народу. О. Губко підкреслює, що «високий рівень абстрактного мислення й гостроту психологічного аналізу засвідчують і уявлення прадавніх мешканців нашого краю про душу, її відношення до тіла й матеріального довкілля» [7, с. 319]. Не викликає сумніву, що в системі українського язичництва можна виділити основоположні протопсихологічні ідеї.

Отже, поява ще в донауковий період розвитку психології перших повсякденних психологічних уявлень, нехай навіть дуже наївних, самобутніх і інтуїтивних, є точкою відліку в зародженні психологічної думки. В світобаченні праукраїнців відображені життєві та практичні установки людей, стійкі образи світу, емоційні переваги, властиві спільноті і культурній традиції, розуміння сенсу життя людини, моральні критерії і т.д. Міфологічні вірування провідними вченими розглядаються як рання форма світогляду та світорозуміння праукраїнців. Виділяються центральні протопсихологічні ідеї, що служили основою для осмислення людьми свого внутрішнього психічного життя й уявлень про світ. В системі сучасних понять їх можна позначити як ідеї панпсихізму, духовності та детермінації поведінки, концепт душі людини, соціоантропоморфні уявлення. Відзначимо також імп-

ліцитність психологічних поглядів древніх слов'ян, які переважно виявлялися через обрядові та культові дії.

На основі аналізу наукової літератури можливо виділити деякі протопсихологічні ідеї в язичницькому світобаченні праукраїнців. Перш за все, ідею панпсихізму — споконвічну архетипічну ідею, властиву стародавнім слов'янам. Ця ідея впливає з уявлень про оживляючу й обожаючу силу духу, який пронизує собою все існуюче в світі. Ці уявлення знайшли своє відображення в обрядах, міфах, казках, билинах. Ще однією споконвічною ідеєю є уявлення про душу. Душа усвідомлювалася як найтонша духовно-тілесна частина людської істоти як цілого, що безпосередньо пов'язує її з тонкими духовними світами Всесвіту.

На підставі вищесказаного впливає, що вже на ранніх стадіях розвитку давньоукраїнської культури виявляються спроби осмислення особливостей функціонування та ролі душі, що стали базисом розвитку інших форм психологічного пізнання. Слід відзначити і ідею детермінації поведінки людини, адже з поняттям душі нерозривно пов'язані поняття долі і свободи волі людини. Незважаючи на те, що, на думку наших предків, душа вселяється в тіло людини ще у внутрішньоутробний період і багато в чому визначає її характер, поведінку, доля, разом з тим, залежала від власних вчинків людини. Праукраїнці не вважали призначення долі фатальними, вони були впевнені, що милостиві, правомірні діяння чекала божественна допомога, а невірні — гнів та осуд і людей, і богів [24]. Якщо звернутися до українських казок, то побачимо, що герої їх часто стоять перед вибором власного шляху, і їх дії мають відповідні наслідки. Усвідомлення і зіставлення взаємозв'язку свого життєвого шляху

з культивованими в суспільстві ідеалами і божественними приписами здійснювалося через систему обрядових дій.

Соціоантропоморфічні уявлення наших предків — це одна протопсихологічна ідея. У слов'янському язичництві спостерігається проектування психологічних властивостей і здібностей, властивих самій людині, на всі явища всесвіту. У цьому зв'язку життєвий психологічний досвід своєрідно заломлюється в творіннях міфології і мистецтва. На ранніх етапах розвитку людства міфологічне мислення було єдино можливим і розумним поясненням світу і самої людини, її внутрішніх станів і поведінки. Люди мислили образами і, щоб краще розібратися в своєму власному внутрішньому світі, персоніфікували уявні божества. Кожне божество мало свої характерологічні особливості. Практично всі божества в своїх проявах об'єднували позитивні і негативні характеристики, що дозволяє говорити про прояв язичницького діалектизму, про життєву гармонію, яка передбачає безліч смислів, виражених, зокрема, в архетипах багатьох богів. Божества наділялися особистісними якостями і могли, на думку праукраїнців, впливати на характери, поведінку і долі людей. Язичники сприймали богів як батьків, родичів, без взаємодії з якими вони не могли обійтися. Вступаючи у відносини з божествами, спираючись на створені ними ідеали, люди розвивали свою психологічну культуру: формувалися моральні та етичні установки, ідеали життя, що сприяли розвитку рефлексії людей.

І ще одна ідея — ідея духовності, яка відображена в прагненні праукраїнців слідувати тим чи іншим ціннісним орієнтаціям (любов, совість, почуття обов'язку тощо). З'являються такі категорії, як «добро» і «зло», «істина» й «омана», «красиве» і «потворне». «Добро»

і «зло» — це категорії, які виражають морально-позитивну і морально-негативну сторони в діях і вчинках людей. На переконання праукраїнців, ці категорії знаходилися в постійній боротьбі. При цьому добрий початок завжди перемагає. Добрий початок, як правило, обожнюється, уявляється в набагато більш певних і різноманітних божественних особистостях, на відміну від злого початку. Зле начало мислилося або під загальним ім'ям нечистої сили, або ж дробилося в різних образах нечистих духів, чортів, відьом.

Базовим, найбільш стійким, цілісним ментальним утворенням, безумовно, слід вважати племінні утворення наших предків. Саме вони були реально існуючими і функціонуючими психологічними спільнотами. Видається більш виправданим твердження, що праукраїнці напередодні виникнення державних утворень усвідомлювали себе, перш за все, представниками племені, мислили категоріями родоплемінного життя, тому що саме плем'я здійснювало основну регуляцію життєдіяльності. Літописець «Повісті временних літ» відзначає, що кожне плем'я мало свої звичаї і закони своїх батьків, перекази і свій психічний склад. Тому можна стверджувати, що в IX ст. слово «Русь» збереглося у вживанні переважно для зовнішніх спостерігачів, для яких з боку цим словом позначалася група племен, схожих за походженням, мовою, характеру, способу життя і т. ін. Тому, забігаючи трохи наперед, слід зазначити, що можна стверджувати існування до епохи Київської Русі давньоруської народності як праматері сучасного українства. В сучасному житті ця традиція простежується у вигляді кумівства, земляцтва.

Центральною проблемою в психологічному аналізі стає виділення вихідної, фундаментальної ідеї, яка визначає все розмаїття ціннісно-психологічної структури праукраїнців, утвореної домінантами. Вони визначають психологічний простір культури. Домінанти як фундаментальні категорії, змістотворчі принципи є джерелами формування психологічного простору язичницької культури праукраїнців. Вони виступали очевидними «істинами» світосприйняття праукраїнців. Вони виявляють себе як апіорні схеми чуттєвості і розуму, впорядковують весь чуттєво-розумовий потенціал.

Життя праукраїнців було повністю занурене в навколишнє багате природне середовище. Можна сказати, що поза природою життєдіяльність наших предків не існувала. Як зауважує А. Тойнбі, у найдавніших культурах планети перетворювальна творча діяльність виступає як вихідна, фундаментальна ціннісно-розумова орієнтація [24]. Ця ж особливість ментальності знаходить яскраве відображення в грецькій міфології, в міфах про культурних героїв, які перетворюють хаос світу в раціонально упорядкований космос. Ця естетично-перетворювальна, конструктивна діяльність як характерна риса античної культури була сприйнята, вбрана в глибини європейського духу. Навпаки, праукраїнці вільно селилися на родючих землях поблизу багатих рибою річок і звіром лісів, на що в один голос вказують історики. Помірний клімат і благодатні природні умови формували м'який, урівноважений характер і розмірений спосіб життя, в якому були відсутні стимули, потреба до наполегливої перетворювальної діяльності. Оскільки навколишній природний світ був повний богів (вищих, що уособлювали природні стихії, і нижчих, просторово локалізованих в галях, галя-

винах, річках і т.д.), то можна сказати, що ментальний склад язичницької культури праукраїнців носив чисто натуралістичний характер, не виходив за межі природних потреб, інтересів та уявлень.

Щоб уникнути невірних тлумачень, слід підкреслити: натуралістичний характер культури праукраїнців не означає тваринний. У цьому зв'язку видається важливим зафіксувати тільки те, що сфера ціннісних орієнтацій праукраїнців обмежувалася горизонтом світу природи. Ненатуралістичних ціннісно-розумових орієнтацій просто не існувало. Вони не виділяли себе з природи, усвідомлювали себе як органічне продовження її «тіла», «бачили» і «відчували» її зсередини. Результатом подібного світосприйняття, як відомо, з'явилося безліч природних прикмет. Основними характеристиками язичницького часу є: циклічність, тобто періодична повторюваність природних циклів, а також першопочатків поведінки як еталонів, висхідних до божественного прототипу: вбудованість в даний час минулого і майбутнього, його «позачасовість». Дослідники зауважують, що минуле знову і знову відроджується і повертається, наповнюючи реальним змістом сьогодення. Сучасний досвід наповнюється більш глибоким змістом, оскільки він безпосередньо пов'язаний з міфічним минулим. Прояви натуралістичних ціннісно-розумових орієнтацій спостерігаються у приказках «Моя хата з краю», «Не лізь поперед батька в пекло» та відповідній їм поведінці.

Характер неоднорідності сучасного соціального простору і язичницького простору древніх слов'ян істотно розрізняється. Сучасний соціальний простір переважно раціоналізований. Язичницький простір переважно «натуралістичний» і включає ліси, степи, річки, гори. На від-

міну від сучасного соціального простору язичницький простір древніх українців головним чином сакралізований. Він виявляється заповненим богами і злими духами (виступає ареною їх боротьби і діяльності) настільки, що локалізація простору є неможливою. Разом з тим, в сакралізованому просторі виділяються місця підвищеного божественного впливу: перш за все, святилища, а також священні гаї, дерева, кладовища, перехрестя і т.д. Суттєвою особливістю простору праукраїнців є те, що освоєна його частина втрачається в нескінченних просторах дикої природи. Для наших предків, навпаки, світ безкраїх степів, дрімучих лісів був рідний середовищем проживання.

Фундаментальне значення домінанти «роду» в ментальному просторі знаходить відображення в мові, в словах, що виражають стрижневі цінності, корінь яких становить «рід»: рід, народ, родина, народжувати, урожай, природа та ін. У слові «природа» («при-роді») в повній мірі проявляється основне, натуротвірне значення Роду як універсального, творячого, божественного начала всього створеного. У цьому зв'язку видається справедливим твердження Б. Рибаківа: «Рід виявляється всеосяжним божеством Всесвіту з усіма його світами: верхнім, небесним, відкля іде дощ і летять блискавки, середнім світом природи і народження і нижнім з його вогненным спорідненням» [19]. Загальність, поліфункціональність Роду носить всеосяжний, розмитий характер як торжество універсального принципу родючості, що породжує силу. Однак силу не верховну, не деспотичну, значною мірою позбавлену караючої функції. Буянність чуттєвості, своєрідний «демократизм» Роду є одним з цілющих джерел його звабливої сили, стійкості в міфологічних

уявленнях слов'ян, незважаючи на утиски з боку православної церкви. Значимість теми «роду» як фундаментальної психологічної категорії виражається також у тому, що осмислення світу здійснюється в термінах родових відносин. Категорія «роду» в язичницькому мисленні праукраїнців виступає найважливішим засобом упорядкування, структурування матеріалу.

Світосприйняття через призму універсальних родових відносин є ефективним засобом визначення місця будь-якого явища (божественного, природного, соціального), перш за все в системі світобудови, характеру його відносин з іншими явищами. Логіка «родового мислення» імпліцитно включає принцип ієрархічної побудови світобудови (божественного, природного і соціального світів). Ієрархічно впорядкований лад мислення є однією з визначальних рис язичницького світосприйняття. При цьому слід підкреслити, що якщо античному способі мислення, що давно подолав родові пережитки, ієрархічний традиціоналізм був глибоко чужим явищем.

Домінанта «фізичної сили» також є абсолютною цінністю язичницького духовного світу праукраїнців і, як і попередні, носить універсальний характер, тобто ніби наповнює, забарвлює психологічний простір. Непохитний авторитет фізичної сили чітко проявляється в найбільш древніх пластах фольклору, в билинах, казках тощо. У давньоруських билинах ця тема займає центральне місце і розкрита з найбільшою повнотою. У натуралістичному психологічному просторі фізична сила виступала одним з основних критеріїв значущості об'єкта чи явища. Фізична сила становить корінь і стрижень характеру героя. Все інше утворює крону могутнього дерева і є похідним. Осьове значення фізичної сили виявляється в мораль-

ному ідеалі язичників. І це цілком зрозуміло: при натуралістичному способі життя, коли соціальні механізми регуляції суспільних відносин не носять жорсткого характеру, чітко не виражені, ієрархія відносин, соціальне визнання великою мірою залежить від фізичних здібностей. До того ж на формування язичницького культу сили безпосередній вплив здійснюють неприборкані, пануючі сили природи. У центрального божества язичницького пантеону Перуна найбільше шанування і поклоніння викликає його безмежна, торжествуюча, неприборкана міць фізичної сили блискавки й грому. Уривчастий і вторинний характер джерел про міфологію праукраїнців, коли в якості джерел виступають зовнішні спостерігачі, не дозволяє впевнено судити про кількісний склад пантеону богів, їх функції, відносини між ними. Як відомо, дослідники по-різному інтерпретують ці джерела. Вшанування фізичної сили спостерігаємо і у сучасному житті, наприклад, демонстрація на телеекранах переважно бойовиків, результати виборчої кампанії В. Кличка.

З точки зору психології, центральною проблемою є осмислення ролі божественного в ціннісно-смысловому просторі особистості праукраїнця. Слов'янські язичницькі боги складають основу, є кінцевими причинами і визначають перебіг процесів матеріального, соціального світів. Однак якщо в монотеїстичних релігіях єдиний бог є єдиним універсальним «джерелом регуляції» всіх процесів, то в політеїстичних уявленнях таких «джерел» безліч. Оскільки, як відомо, відносини між богами здебільшого є дзеркальним відображенням соціальних відносин, то, враховуючи децентралізоване життя праукраїнців, їх соціальних відносин, на цій підставі можна зробити висновок про відсутність «єдиноначальності»

в ієрархії слов'янських богів. Сучасна звичка українців лягати владу «для годиться» має глибоке архетипічне коріння.

Таким чином, вимальовується цікава картина світосприйняття, в якій переважає різноякісність, мозаїчність, монадологічність світу. Прокопій Кесарійський заперечує наявність у слов'ян уявлень про долю. Це свідчення Прокопія «працює» на твердження про мозаїчну структуру світобудови. Землеробський спосіб життя праукраїнців ще більш прив'язував до природних циклів слов'янську міфологію. Широкі застілля з рясною випивкою представляли собою, з одного боку, сплеск чуттєвості, жадань, а з іншого — виступали як священнодійства.

Аморфний характер слов'янської міфології робив її відкритою до асиміляції інших міфологічних уявлень. Тому становлення і розвиток язичницької міфології південно-західних слов'ян, ймовірно, відбувалися під впливом іранської та тюркської міфологій, а північно-східних — фінських та інших північних народів.

Завершуючи розгляд теми «божественного» як домінуючої в язичницькому психологічному просторі праукраїнців, слід звернути увагу на невиразність темних сил, сил зла. Психологія наших предків не створювала жахливих образів демонічних сил. Домовики, водяні виявляються народом досить добродушним, не надто мстивим. Це, втім, не означає легкого існування. Страх перед божественними істотами переповнював душі слов'ян. Про загальну систему оберегів добре написав Б. Рибаків. На думку вченого, ця обставина відображає достаток слов'янського способу життя, відсутність великої напруги у внутрішньому житті [19]. І в наш час ми спостерігаємо сплеск неорелігій, шаманства і шарлатанства

в Україні. Сучасні українці не чекають від них зла, а випадки обману оцінюють з іронією.

Одним з нагальних завдань сучасної української психологічної думки є усвідомлення своєї єдності з усім більш ніж тисячолітнім древом вітчизняної культури, розвиток тих цінностей, що були створені нашим народом за багато століть свого невпинного культурного творення. Даний же текст являє собою спробу визначити можливий формат такого роду дослідження, формат, який не може елімінувати розгляд проблеми в «режимі великого часу», а також виключати процедури, які передбачають, як сказав би Р. Шартъє, зміщення дискурсивної конструкції соціального світу з соціальною конструкцією дискурсів [27]. Пам'ять — не пасивне фіксування слідів впливів, а складна операція з перенесення пережитого досвіду в майбутнє. У людини ця операція, як і весь психічний процес, відрізняється комунікативно-семантичним опосередкуванням, наукове мислення відрізняється від буденного використанням заздалегідь осмислених процедур, нарешті, виділення майбутнього як особливого предмета, проміжний підсумок диференціації та інтеграції наукового знання.

Мова повинна йти не про те, чи можливо дослідити минуле і майбутнє, але про те, які методи і в якій мірі адекватні цьому завданню. Проблеми, пов'язані з відбором тенденцій, що підлягають уявному перенесенню в майбутнє, загострюються з наближенням до кризової (поліфуркаційної) фази, коли стійкість системи знижується і, тим самим, множаться альтернативні варіанти. У такі періоди особливо протипоказана екстраполяція часткових тенденцій, хоч як би виразно не були вони виражені в поточний момент. Тому дослідники глобальних

проблем часто відзначали, що модель майбутнього свідо-
домо нереалістична, якщо в ній не враховуються універ-
сальні вектори, закономірності та механізми. Щонаймен-
ше, до В. Вернадського і П. Тейяр де Шардена сходять
традиція дослідження соціальної історії в міждисциплі-
нарному ключі і в органічній єдності з «долюдською» іс-
торією планети. У 20-30-х роках вчені, як правило, обме-
жувалися планетарним масштабом, оскільки в більшості
своїй все ще вважали всесвіт у цілому нескінченним і
стаціонарним, а отже, позбавленим історії. І сьогодні деякі
глобалісти виносять за дужки передісторію, вважаю-
чи її, як видно, несуттєвою для розуміння процесів, що
відбуваються на Землі.

Гірше того, ця потенційна загроза актуалізована важ-
кими антропогенними кризами і катастрофами, що часом
стирали з лиця землі цілі цивілізації. В деяких випадках
кризи існування досягали глобального масштабу — і тоді
життєздатність людського роду висіла на волосині.

Вчений зауважує, що космогонія й міфологія Старо-
давнього Світу Наддніпрянщини виходила з ідеї ево-
люціонізму: світ в їхніх уявленнях переживає процеси
утворення, розвитку, структурування. За світотворчою
концепцією трипільців та наших співвітчизників, що
жили вже в нашу еру, космічний акт утворення Всесвіту
збігається з переміщенням Сонячної системи в регіоні
сузір'я Перуна, бога блискавки і грому. Тому кризові си-
туації наші предки сприймали по-філософськи, форму-
люючи стародавню мудрість такими сентенціями: «Щоб
жити, треба періодично вмирати», «Щоб залишитися не-
змінним, треба постійно змінюватись» [9]. Уже в новітні
часи ці уявлення оформились в закон існування матерії:

творення нових матеріальних структур, їх руйнація і вибудова нових структур відбувається циклічно.

О. Губко зауважує, що сучасна наука дає вагомі підтвердження цим циклом. Зокрема, ця періодичність відзначається в працях видатного українського вченого Миколи Чмихова [25]. Особливе значення для людства, наголошує автор, має цикл тривалістю 7980 років — так званий «арійський цикл». Початок його відноситься до 5966 року, тобто до тієї дати, з якою християнська традиція пов'язує акт створення людини сучасного вигляду. Закінчиться цей гігантський історичний цикл має на початку XXI ст., і це буде супроводжуватися велетенськими змінами в житті природи і суспільства — змінами нерідко катастрофічного, апокаліптичного характеру.

Слід зауважити, що традиційні суспільства були сповнені культом предків, залишалися (за визначенням М. Мід [15]) переважно «постфігуративними», тобто орієнтували праукраїнців на відтворення поведінкових і розумових стереотипів, властивих поколінням більш древніх цивілізацій. Саме тому можна припустити, що предки праукраїнців пережили такі цивілізаційні кризи, як Вселенський потоп, загибель Атлантиди, розпад суперконтиненту Лавразія і т.д.

Першим і найважливішим для свідомості праукраїнців було протиріччя їх існування з природними силами, з якими вони змушені були боротися за виживання. Але це було зовнішнє протиріччя, свідомість в той час ще не доросла до внутрішніх суперечностей, що виражаються в протиставленні абстрактних уявлень. Відсутністю таких уявлень відрізняється первісний тотемізм: «Стародавні люди переносили на світ тварин відносини, характерні для первісних родових общин, і цей звіриний

світ мислився як би у вигляді другої, цілком рівноправної половини своєї власної громади. Так з'явився тотемізм, тобто уявлення про те, що всі члени даного роду походять від певної тварини, рослини чи іншого «тотема» і пов'язані з даним видом нерозривним зв'язком» [3, с. 95]. Людина в своїй свідомості не виходить за межі природної системи. Людина з тваринами відчуває себе «на рівних», шукає і знаходить собі в тваринному світі «родичів» і союзників, в тому числі і в подоланні кризової ситуації. Відомий дослідник міфології А. Лосєв підкреслював, що для міфічної свідомості міфи не були вигадкою або чимось фантастичним: «Для міфічного суб'єкта (міф) це справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуваннями і відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю». «Це не вигадка, але — найбільш яскрава і сама справжня дійсність ... живе суб'єкт-об'єктне взаємоспілкування» [13]. Аргументовано спростовуючи розуміння міфів як ідеальних уявлень, як давньої науки, А. Лосєв, розкриваючи суть міфічних уявлень, фактично дає картину рівня міфологічної свідомості в зіставленні з сучасним науковим мисленням: «Міфічна свідомість абсолютно безпосередня і наївна, зрозуміла; наукова свідомість обов'язково володіє висновковим, логічним характером; вона не безпосередня, важко засвоювана, вимагає тривалої виучки і абстрактних навичок. Міф завжди синтетичний, життєвий і складається з живих особистостей, доля яких висвітлена емоційно і інтимно відчутно; наука завжди перетворює життя на формулу, даючи замість живих особистостей їх узагальнені схеми і формули, і реалізм, об'єктивізм науки полягає не в барвистому живописанні життя, але в правильності відповідності загального зако-

ну і формули з емпіричною протяжністю явищ, поза всякою картинністю, живописністю або емоційністю» [13].

Дослідження етнічної картини світу українців ґрунтується на науковій базі, що сформувалася на гуманітарному знанні, твореному на перетині історичної психології, культурології, філософії, історії, етнографії, фольклористики і здійснюється в рамках понятійно-категоріального інструментарію, що включає такі поняття, як: «етнічна культура», «культурний ландшафт», «соціокультурний простір», «міф», «ритуал», «обряд», «фольклор» та ін., що отримали своє визначення в ідеях і теоріях, що забезпечують пізнання картини світу українців. Звернення до історії українців, уявлень про систему господарювання, спосіб життя, соціальні відносини, до міфологічних образів і ритуально-обрядових традицій уможливило пізнання духовної культури, втіленої в архетипах і символах та збереженої найбільш цілісно і архаїчно у пісенному фольклорі.

Слід зазначити, що у філософських дослідженнях «картина світу» як наукова категорія формувалася в концепціях Дж. Віко, Г. Гачева, М. Гайдеггера та ін. вчених. Теоретико-методологічний аналіз етнічної картини світу як системоутворюючої і взаємозалежної структури, здійснений С. В. Лур'є, дозволив виявити її установчі та діяльні компоненти та механізми і сформувати концепцію «етнічна картина світу українців».

Слов'янська міфологія, яка може бути визнана генетичним ядром міфології українців, ґрунтовно розроблена в працях Б. Рибаківа. Найважливішою психологічною складовою дослідження стала категорія «культурний ландшафт». Локалізацією культури в рамках ландшафтно-орієнтованої парадигми займалися представники

постмодерністської філософії — Т. Адорно [29] і В. Подорога [16].

Особливості впливу ландшафту на формування психологічного простору етносу в певних аспектах вивчалися А. Тойнбі, Л. Мечниковим, О. Лозовою та ін. Їх праці мають велике значення в дослідженні лісового, степового, річкового і гірського ландшафту як території зародження етносу.

Вчені в цілому солідарні у визначенні поняття «етнічна картина світу», яка визначається когнітивним змістом способу пізнання людьми навколишнього світу, сукупністю уявлень людини про світ, що відображають суб'єктивно-об'єктивні відносини існуючих в часі і просторі матеріальних і ідеальних субстанцій.

У результаті теоретико-методологічного аналізу наукової літератури була виділена модель «етнічна картина світу», що представляє собою системно-структурне утворення, що включає «центральну зону», змістом якої є, з одного боку, система етнічних констант, а з іншого, система ціннісних домінант [11; 28].

Аналіз структури цієї моделі, дозволив виявити внутрішньосистемні взаємозв'язки і сформулювати певні висновки: космічні та соціальні категорії, що утворюють етнічні константи і беруть участь у побудові картини світу, найтіснішим чином пов'язані з природним та соціальним космосом; етнічні константи включають також образи «добра» і «зла», «образ всемогутньої сили» (Бога) і «образ Диявола», «образ колективності», специфічні для кожного народу; система етнічних констант, будучи основою формування адаптаційно-діяльнісних моделей людської поведінки, стає механізмом, що знімають психологічну загрозу з боку навколишнього світу.

Н. Венжинович розмежовує поняття «ментальність» і «картина світу» за ступенем усвідомленості: «картина світу» — усвідомлене уявлення, а «ментальність» свідомістю не рефлексується. Однак часто про своєрідність менталітету судять, виходячи зі специфіки картини світу. Останні структуровані категоріальними та класифікаційними схемами, які повинні вивчатися історією ментальності [2]. Ще М. Фуко вважав, що в людини є «мережа» уявлень — скелет картини світу [23, с. 7]. Сума або перетин різних «мереж» дають ментальність. Картина світу — як мозаїка, вона складається з концептів і зв'язків між ними, тому її часто називають концептуальною картиною світу [2].

У результаті аналізу природи і сутності міфу було підтверджено, що міф як особливий простір духовної сфери людини і вираз глибинних структур людської психіки визначає всі форми дискурсивної діяльності людини, і, таким чином, виявляється підставою будь-якої культурної системи. Міф лежить в основі більшості комунікативних процесів, а оскільки комунікація є фундаментом культурно-твірної діяльності, то міф є підставою культури в цілому. Оскільки міф має синкретичну природу, поєднуючи несвідомо-символічний і усвідомлено-прагматичний аспекти, він відіграє найважливішу роль у формуванні етнічної картини світу, що знаходить своє вираження як у релігійних, так і в раціонально-теоретичних формах свідомості.

Е. Кассіер називає міф несвідомою вигадкою [8], Л. Леві-Брюль — способом підтримки солідарності та стійкого зв'язку з соціальною групою, Е. Тайлор — відображенням людського досвіду і результатів його господарської і пізнавальної діяльності [22], К. Леві-Стросс

— найчіткішою формою вираження глибинних структур людської психіки [12], О. Лосєв — найбільш яскравою і справжньою реальністю, символом, словом, самосвідомістю [13]. Однак вчені сходяться на думці, що міф є першою формою свідомості людини і найбільш ранньою формою пізнання навколишнього світу.

Етнічний менталітет, за визначенням Н. Рябцевої, є обов'язковою характеристикою складу розуму та стилю мислення і має безпосередній зв'язок як із ментальною сферою, так і культурою. Інакше кажучи, менталітет — культурно і колективно зумовлений стиль мислення, який значною мірою визначається усталеними історико-економічними та релігійними традиціями. Показовим є той безперечний факт, що етнічний (національний) менталітет обов'язково проявляється стосовно всіх життєво важливих явищ: будова зовнішнього і внутрішнього світу, мова, виокремлення понять «свій» та «чужий», знання, пам'ять, інтелект, освіта, наука, простір, час [20]. Одним із способів вираження специфіки менталітету є ритуально-обрядова традиція і пісенний фольклор, в яких найбільш цілісно закарбувалися специфічні риси світосприйняття культурного ландшафту, соціокультурного простору, а також різні форми побуту і життєдіяльності українців.

Таким чином, справедливо зробити висновок, що міфологія, ритуально-обрядова традиція і пісенний фольклор знаходяться в цілісному взаємозв'язку і утворюють у свідомості людини систему архетипів, символів і ментальних цінностей українців, що складають першооснову їх етнічної картини світу. Цілком очевидно, що пізнання етнічної картини світу етносу немислиме поза пізнання його пісенного фольклору, оскільки саме фольклор

є способом відображення в образно-емоційній формі внутрішнього світу людини, відносин людей один з одним, природою та світом. Саме тому тексти традиційного пісенного фольклору, написані рукою носія даної етнічної групи, можна назвати, за справедливим висловом С. Лур'є, «квінтесенцією якоїсь ціннісної системи» [14], оскільки вони відображають етнічні константи і ціннісні домінанти, що утворюють центральну зону етнічної картини світу.

Специфічність релігійно-міфологічних вірувань і уявлень українців виражена злитими воєдино релігійними язичницько-християнськими уявленнями, архаїчністю і міфологічністю світосприйняття, успадкованих ними від предків і запозичених від сусідніх народів у процесі полікультурної взаємодії.

Як зазначає С. Садовенко, сутнісне прагнення людини щодо теоретичних узагальнень своєї історії, осягнення її логіко-цілісної картини у перспективі культурно-історичного процесу, творення національних образів художнього антропокосмосу, потреба пошуку як традиційних уявлень про буття, так і нових інтелектуальних конструкцій, серед яких категоріям «традиційна народна культура», «народна художня культура», «дитячий фольклор», «народна казка» та ін., сьогодні ще не надано належних прерогатив, зумовлює «перманентне звернення пізнавальної активності» до культурологічної рефлексії проблем становлення, функціонування та розвитку зазначених категорій, спричиняє їх залучення до культурологічного аспекту аналізу з позицій хронотопу (від давньогрецької *χρόνος* — «час» і *τόπος* — «місце» — «закономірний зв'язок просторово-часових координат») [21]. Узагальнюючи певний обсяг текстів пісенного фольклору, зібра-

ного на території споконвічного проживання українців, можна умовно поділити його на три категорії: за місцем і часом розгортання сюжету події (хронотопу), включаючи опис культурного ландшафту, природних явищ; за архетипами і символами, які втілюють образно-емоційний зміст; за тематикою, що відбиває всю палітру життєвих подій українства.

Аналіз просторово-часових уявлень середньовічного дохристиянського періоду Давньої Русі на прикладі жанру билин дозволив створити модель першооснови їх хронотопу, а також виявити тенденції історичного розвитку їх ментальних стереотипів. У ранньому шарі культури відображений, насамперед, психологічний зв'язок українців у гармонії зі специфікою культурного ландшафту. Завдяки єдності способу життя на теренах держави стереотипи свідомості різноплемінного за складом протокраїнського етносу, в умовах річкового, гірського та лісостепового ландшафту поступово і виробляли психологічно стереотипні зразки діяльності.

Саме тому тексти традиційного пісенного фольклору, написані рукою носія даної етнічної групи, найбільш цілісно втілюють просторово-часові історичні уявлення та динаміку їх трансформації, утворюючи при цьому етнічні константи і психологічно ціннісні домінанти етнічної картини світу. У свою чергу когнітивна схема етнічних констант, що включає систему архетипів і символів, охоплює психологічний образ світу і відображає взаємини його об'єктів, де кожен з образів має власний характер і полягає в певних відносинах з іншими образами, а через їх посередництво у пісенному фольклорі українців складається канон сприйняття реальності і самобутній комплекс культурних репрезентацій.

У процесі аналізу пісенних текстів було доведено, що в результаті специфічної духовно-практичної діяльності свого етносу, саме традиційний пісенний фольклор перетворює міфи в буттєво-реальні події. Архетипний образ козака-українця, втілений у символіці сизого орла, ясного сокола, що уособлюють сили добра і відображають, у свою чергу, козачі волю, шляхетність, силу і гідність. Архетипний образ зла у пісенному фольклорі українців втілювався через символіку чорного ворона, який традиційно висловлює нечисту, диявольську природу і є вісником смерті і нападу ворогів. У символі-парі сокола і ворона втілені образи добра і зла.

У процесі аналізу змісту пісенного фольклору українців виявлено архетипний комплекс любовно-шлюбної тематики, втілений через пташину символіку сокола, зозулі, соловейка, ластівки, голуба і лебедя. При цьому жіночий любовно-шлюбний архетип молоді дівчини-нареченої реалізується через символіку чистих «божих» птахів — ластівки, голубки, чоловічий — символікою сокола, солов'я і голуба, а архетип матері традиційно виражений символікою зозулі.

Культурний ландшафт українців, що включає концепти річок Дніпра, Десни, Дунаю, Чорного й Азовського морів, Карпатських гір, представляє природно-ландшафтний соціокультурний комплекс гармонійного нерозчленованого взаємозв'язку природи з людиною, властивого ще архаїчно язичеській міфологізації, який є стрижневою психологічною домінантою у формуванні етнічної картини світу українців, оскільки саме під впливом річкового фактора більшою мірою формувався господарсько-культурний тип українців, особливо в період їх вільного поселення.

Концепт «гори високії», втілений у міфологічній фольклорній свідомості українців, має яскраво виражений амбівалентний характер, який проявився в опозиціях добра і зла, символізуючи, з одного боку, «місце пекла», а з іншого — «місце раю».

Відтак, специфічність етнічної картини світу українців, яка характеризується: архаїчністю міфологізованого образу етнічної свідомості українців, успадкованого ще від первісного світосприйняття з властивим йому антропоморфізмом, сліди якого пов'язані з обоженнюванням стихійних сил природи; принциповою метафоричністю світосприйняття українців, оскільки розгортання сюжету здійснюється виключно через символічне переломлення; космогонічним рівнем уявлень українців; полікультурним взаємопроникненням різних елементів ритуально-обрядової традиції, ментальних цінностей; особливою міфологічною семіотичною системою, що поєднує у своєму складі різні за походженням і за часом виникнення знаки і демонструє злиті воедино архаїчні міфопоетичні, релігійно-міфологічні та історичні уявлення, наповнюючи своїм змістом етнічні константи і ціннісні домінанти психологічної картини світу українців.

Міфологічна свідомість залишається таки фактом нашого психічного життя, владно заявляючи про себе, оскільки в ситуації недостатнього контролю розсудку заявляє про себе у прояві інтуїції, безоглядної віри в незбагненне. Архетипічні домінанти заявляють про себе у критичних ситуаціях сьогодення.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що вже в картині світу язичництва можна виділити протопсихологічні центральні ідеї, що послужили витокосом осмислення лю-

дми свого внутрішнього психічного життя і зародження української психологічної думки.

Етнічні константи і ціннісні домінанти органічно входять в структуру етнічної картини світу і утворюють її «центральною зону», в якій етнічні константи виконують функцію психологічної адаптації етносу до навколишнього природно-соціального середовища, а ціннісні домінанти об'єднують особистісно-ціннісні характеристики, що визначають менталітет. Сформована таким чином система видається динамічною моделлю взаємодії «образів» і когнітивної схеми, що охоплює етнічну картину світу і відбиває взаємини її структуроутворюючих елементів.

Оскільки міф розуміється як розгорнутий усний виклад певного тексту, формуючого світогляд і психологічний простір духовної сфери людини, а також систематизуючий просторово-часові зв'язки та ціннісні орієнтири, можна стверджувати тезу про нього як про первісний спосіб пізнання етнічної картини світу українців. Це підтверджується і тим, що міф, будучи духовною першоосновною етносу, акумулює в собі релігійно-міфологічні вірування і уявлення, ретранслюється і відтворюється через систему архетипів і символів в буттєвих формах пісенного фольклору.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С.С. Язычество / С.С. Аверинцев // Философская энциклопедия. — М., 1970. — Т.5. — С. 611.
2. Венжинович Н.Ф. Концептуальна й мовна картина світу як похідні етнічних менталітетів / Наталія Федорівна Венжинович // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. — Вип. 14. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — С. 8-13.
3. Всемирная история: Каменный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Минск : Харвест ; М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. — С. 95.

4. Гольдштейн К. Абстрактное и конкретное поведение / К. Гольдштейн // Хрестоматия по общей психологии. — М., 1998. — Вып. III. — С. 30-31.
5. Громов М. Н. Русская философская мысль X-XVII веков / Михаил Николаевич Громов, Никита Степанович Козлов. — М. : Издательство Московского университета, 1990. — 289 с.
6. Гуменская О. М. Древнерусская мудрость как источник отечественной психологической мысли / О. М. Гуменская // Известия Саратовского университета. — 2007. — Т. 7. — Вып. 2. — Серия Философия. Психология. Педагогика.
7. Губко О. Т. Психологія українського народу : наук. дослідж. : в 4-х кн. Кн. I: Психологічний склад проукраїнської народності / О. Т. Губко. — Вид. 2-ге, доповн. — К. : Видавець Сергій Наливайко, 2010. — 504 с.
8. Кассирер Э. Язык и миф. К проблеме именования богов / Эрнст Кассирер // Избранное: Индивид и космос. — М., 2000. — С. 327-390.
9. Козлов М. Н. Представления восточных славян IX-X вв. об «антимире» как основа древнеславянского языческого культа мертвых / М. Н. Козлов // Некрополи Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. — Чернігів, 2000. — С. 58-60.
10. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. — 1907. — Т. IX. — С. 68.
11. Кузнецова Т. Ф. Картина мира [Электронный ресурс] / Т. Ф. Кузнецова // Знание. Умение. Понимание. — 2008. — № 4. — Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/4/Kuznetsova/>
12. Леві-Строс К. Первісне мислення / Клод Леві-Строс // Пер. з фр. Сергія Йосипенка. — К. : Український центр духовної культури, 2000. — 324 с.
13. Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Алексей Фёдорович Лосев // Миф. Число Сущность. — М., 1994. — 558 с.
14. Лурье С. В. Историческая этнология : учебн. пособ. для вузов / Светлана Владимировна Лурье. — М. : Акад. проект Gaudeamus, 2004. — 624 с.
15. Мид М. Культура и мир детства / Маргарет Мид. — М. : Наука, 1988. — 429 с.
16. Подорога В. А. Метафизика ландшафта / Валерий Александрович Подорога. — М., 1993. — 552 с.
17. Попович М. В. Мироззрение древних славян / Мирослав Владимирович Попович. — К. : Наук. думка, 1985. — 173 с.

18. Рогозина И. В. Плюрализм картин мира [Электронный ресурс] / И. В. Рогозина. — Режим доступа : aomai.ab.ru:8080/Books/Files/2001-02/34/pap_34.htm
19. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. — М. : Наука, 1987. — 783 с.
20. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект // Надежда Константиновна Рябцева. — М. : Academia, 2005. — 639 с.
21. Садовенко С. М. Культурологічна рефлексія хронотопу в українській традиційній народній культурі: часопросторові координати народної казки / Світлана Миколаївна Садовенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. — К. : Міленіум, 2011. — № 3. — С. 57-62.
22. Тайлор Э. Б. Миф и обряд в первобытной культуре / Эдуард Бернетт Тайлор // Пер. с англ. Д. А. Коропчевского. — Смоленск : Русич, 2000. — 624 с.
23. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко // пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова; общ. ред. Б. Левченко. — К. : Ника-Центр, 1996. — 208 с.
24. Тойнби А. Дж. Постижение истории : Сборник / А. Дж. Тойнби // Пер. с англ. Е. Д. Жаркова; Сост. А. П. Огурцов; Вступ. ст. В. И. Уколовой. — М. : Прогресс. Культура, 1996. — 607 с.
25. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посіб. / Микола Олександрович Чмихов. — К. : Либідь, 1994. — 228 с.
26. Шагиахметов М. Р. Сознание человека — основные этапы развития / Марат Равгатович Шагиахметов // Вестник ЮУрГУ. — № 7 (47). — 2005. — Серия «Социально-гуманитарные науки». — Вып. 4. — С. 264-275.
27. Шартье Роже. Письменная культура и общество / Роже Шартье // пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф. — М. : Новое изд-во, 2006. — 272 с.
28. Щербань Б. О. Картина світу у різних підходах та концепціях / Б. О. Щербань, Є. А. Щербань // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (20 кв. 2011 р.) / МОН України КМДА, Київськ. Ун-т. імені Бориса Грінченка та ін. // за заг. ред. Огнев'юка В. О. — К., 2011. — С. 267-270.
29. Adorno T. Negative Dialectics / T. Adorno. — New York : Continuum, 1966 / Цит. за: Von Hendy A. The Modern Construction of Myth / Andrew Von Hendy. — Bloomington : Indianapolis : Indiana University Press, 2002. — XVIII. — 386 p.

Розділ II. ВИЗНАЧАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

2.1. Психологічна освіта в Київській духовній семінарії у переакадемічний період (1817-1819) (Рождественський Ю. Т.)

У складі вибухової активності сучасних дослідників до значного кола історико-культурних і наукових реалій минулого, проблема реконструкції психологічних уявлень, що трансливалися у змістові навчальних програм освітніх закладів російської імперії впродовж значного часу їх існування включно до періоду культурної і антропологічної катастрофи 1917 р., залишається й подосі за межами уваги дослідників історії становлення й розвитку психології до рівня набуття нею статусу наукової дисципліни. Адже, як слушно зазначає знаний історик світової й української психологічної думки В. Роменець, «...розвиток науки починається з простого, найбільш загального, абстрактного, з наочно-споглядального — найбільш доступного у звичайному досвіді. Логічність викладу системи психології має аналогічний початок. Завершується логіка науки поняттями більш конкретними, які збагачуються змістом понять минулих етапів пізнання» [56].

В цьому контексті «шкільний» (на відміну від «катедрального», який стосується виключно системи вищих навчальних закладів) етап викладання певної, власної чи запозиченої, системи психологічних знань набуває особливої ваги. Беручи до уваги зазначене вище наведено в порядку попередньої загально-інформативної довідки

наявну на теперішній час інформацію щодо місця психології у складі навчальних програм освітніх закладів типу гімназій і ліцеїв.

Як відомо, ліцеї як закриті навчальні заклади підвищеного типу були засновані в Росії ухвалою імператора Олександра I у 1810 р. з метою «образовання юношества, особливо предназначенного к важным частям государственной службы». Першим, згідно із якнайвищим указом, був відкритий 19 жовтня 1811 р. Царськосельський (з 1844 р. Олександровський) ліцей. Відомо, що у 1814-1815 рр. у даному ліцеї викладав курс російської і латинської словесності вихованець Севської духовної семінарії, з часом професор філософії Петербурзького університету, автор низки праць з філософії, естетики, в тому числі і фундаментальної з галузі психології [15] А. Галіч (1783-1848).

Вказується також, що у цьому ліцеї із 1849 р. читав логіку і психологію протоіерей І. Кочетов (1789-1854). На жаль, історико-психологічна література не містить на сьогодні бодай мізерної відомості щодо змісту психологічних уявлень, якими озброювалися учні впродовж доволі значного часу функціонування цього закладу, в тому числі і як установи (із 1890 р.), призначеної для підготовки учнів до вступу до університету, а також викладачів гімназій.

Бракує у літературі навіть і побіжних натяків на зміст і обсяг психологічних знань, що надавалися слухачам у заснованому в 1817 р. на базі приватного пансіону Рішельєвського ліцею, а також у перейменованому у 1819 Волинському (Кременецькому) ліцеї і заснованому у 1820 р. кн. Безбородько у Ніжині ліцеї (перетвореному з часом у історико-філологічний інститут).

Далеким від задовільного є стан розроблення обговорюваної тут проблеми і в галузі гімназійної освіти. Поодинокі публікації, присвячені проблемі гімназійної освіти в Росії [45; 57], висвітлюють головним чином радше організаційно-правові питання діяльності гімназій, аніж змістовні аспекти, які й дотепер чекають своїх дослідників. Відомо, що курс психології (у складі філософії) входив до складу навчальної програми, ухваленої статутом 1804 р. Натомість вже у черговому статуті 1828 р. психологія як навчальна дисципліна вже не згадується. Поміж тим, за даними ряду літературних джерел, психологічна освіта в гімназіях здобувалася певний час за популярним підручником Л. Якоба (1759-1827), німецького філософа, психолога, правника і політеконома, професора і ректора університету в Галле, запрошеного до Харкова на посаду професора дипломатики і політекономії, яку й обіймав нетривалий час (1807-1809 рр.) і був звільнений у зв'язку із призначенням його до складу законотворчої і фінансової комісії, очолюваної М. Сперанським [1]. Сучасний дослідник має задовольнитися лише бібліографічним описом змісту згаданого підручника [52], зокрема, третьої (із восьми) частини, що цілком присвячується питанням психології [78].

Щоправда нещодавно з'явилась більш розширена анотація змісту психологічної частини підручника Л. Якоба, уявлення останнього, зокрема, про предмет психології (вчення про душу), про душу («сутність, що отримує уявлення») та зміст психології (закони породження в душі уявлення та їх функції). Традиційним подається і поділ психології на метафізику (з'ясування сутності душі) і досвідну (що спирається на чуттєве пізнання, спостереження й досвід). Значна увага надається у підручнику питан-

ню про будову, функцію тіла, будову мозку. Дотримується автор і прийнятого свого часу поділу прояву душевних явищ на пізнавальні, чуттєві і вольові. Певна увага надається питанню опису різноманітних станів людини, включаючи стани сну і сновидінь, а також щодо індивідуальних відмінностей між людьми, відмінностей людини від тварини. Кінцева мета освіти загалом, психологічної зокрема, полягає, за Л. Якобом, у формуванні здатності до самоскеровування, до самоосвіти і самовдосконалення.

Аналогічним чином дослідник проблеми розвитку психологічної освіти в Росії XIX ст. відтворює зміст підручника з психології для середніх навчальних закладів (гімназій) Росії П. Лодія та П. Любовського. Психологія XIX століття, підсумовує дослідник, «чутко відповідаючи на наукові досягнення в галузі психології, перетворюючи у цьому зв'язку свій предмет, освітній процес, в свою чергу, ставить перед наукою нові задачі, сприяючи підвищенню психологічної культури суспільства» [57, с. 293].

Позначається лише пунктиром роль духовних академій, зокрема у збереженні традицій і наступності психологічної освіти під час тривалого часу заборони філософії, завдяки чому відновлення практики викладання філософії у вищих навчальних закладах відбулося без істотних втрат за рахунок викладачів духовних академій, авторитет яких у галузі філософії і психології не підлягав будь-якому сумніву. Що до досвіду викладання психології у духовних семінаріях, аналіз останнього виявляється предметом радше індивідуального інтересу окремих дослідників, аніж професійною вимогою до історика психології у розв'язанні ними задачі реконструкції логіки розвитку й формування у згаданих установах значного корпусу психологічних надбань метафізичного й емпі-

ричного змісту, якими упродовж не одного десятиріччя озброювалася не одна генерація випускників духовних семінарій. Деякі з них самі стали творцями оригінальних психологічних систем [2], авторами значної кількості психологічних праць, в тому числі й історико-психологічного змісту [10].

В цьому сенсі дана свого часу Г. Флоровським характеристика рівня освіти в духовних навчальних закладах середнього типу (семінарія), порівняно із світськими, виявляється, на наш погляд, чи найзмістовнішою, з огляду тієї історичної реалії, що мала місце в Росії, принаймні в першій половині XIX ст.

«Світська школа, — констатував Г. Флоровський, — зміцніла дуже не скоро, не раніше сорокових років. Казанська гімназія і навіть Університет, як їх описує С. Аксаков, були далеко позаду тогочасних семінарій, не кажучи вже про реформовані Академії. Саме «семінарист» впродовж десятиріч залишався будівельником російської освіти в різних галузях. Історія російської науки та вченості взагалі самим кровним чином пов'язана і з духовною школою, і з духовним станом. Достатньо переглянути списки російських професорів і вчених з будь-якої спеціальності, — тут дві основні соціальні категорії: «семінарист» та «іноземець» (частіше за все німецького або шведського, рідше польського походження), і порівняно рідкі представники дворянства та чиновництва. І в російській академічній і літературній психології до останнього часу можна було відчувати явні відгомони та сліди цього духовно-шкільного минулого. Це було джерелом і сили, і слабкості, — творчої цікавості і безпечного максималізму. Саме перша половина минулого століття була в цьому відношенні вирішальною епохою. В цей час зростали та навчалися ті поко-

ління, яким видалося діяти в середині століття і пізніше, в ці тривожні десятиліття «емансипації» та «оскуднення», коли так швидко стала поширюватися соціальна база російської освіти, коли прийшов так званий «різночинець». І саме «різночинець» частіше за все і був семінарист... В історії російського богослов'я, як і в історії російської філософії, саме ця перша половина століття була часом вирішальним...» [73].

Не зайвим в цьому контексті буде нагадати, що випускники семінарій, які утворили з часом відому київську школу філософії були, зокрема, І. Борисов (Орловська), В. Карпов (Воронізька), О. Новицький (Волинська), О. Михневич (Волинська), П. Авсенев (Воронізька), С. Гогоцький (Подільська), П. Юркевич (Полтавська), М. Троїцький (Калузька).

За всім тим, мусимо констатувати вкрай мізерну кількість публікацій, присвячених аналізу досвіду діяльності духовних навчальних закладів середнього типу (семінарій) як осередків надання молодому поколінню тієї суми знань, в тому числі і з галузі психології, яка цілком відповідала не лише рівню, що вимагався від вступників до вищих світських і духовних закладів освіти, а й був достатнім для випускників семінарій для отримання доволі високих адміністративних посад.

Поміж тим, конкретний зміст навчальних предметів, що викладалися в духовних семінаріях, не кажучи вже про обсяг відомостей, що містилися у філософських (а отже, й психологічних) курсах, читалися у духовних семінаріях упродовж майже двохсотлітнього їх існування, й до теперішнього часу часто-густо забарвлюється уявленнями, сповненими здебільшого далеко непривабливими сценами побутових умов бурсацького життя.

На жаль, громадською свідомістю і на цей день міцно володіють уявлення про семінарію, почерпнуті з художньої літератури (головним чином з романів М. Помяловського та І. Нікітіна) та окремих джерел мемуарного жанру. Орієнтована на природничо-наукові стандарти мислення, історико-психологічна думка оминала це питання пихатим мовчанням навіть в тих випадках, де воно, здавалося б, напрошувалося саме собою, скажімо, при висвітленні так званої передісторії або, що є тим самим, «донаукового» етапу розвитку психології. Не дивно, що історія психологічної думки в Україні першої половини ХІХ ст. вичерпується побіжним відтворенням поглядів в свій час згаданих імен представників університетської науки (Й. Шада, П. Любовського, О. Новицького). Все інше або потопає в загальних зведеннях соціально-політичного характеру, або переводиться на шлях вільного конструювання психологічного менталітету на матеріалі поезії та художньої прози.

Питання про доцільність або недоцільність аналізу психологічних уявлень, що містяться в духовно-учбовій літературі, може бути поставлене лише при задоволенні вихідної його передумови — наявності в історика хоча б загальної обізнаності про умови діяльності вказаного типу закладів, зміст та мету освіти в ньому, конкретний аналіз програми освіти, осіб, які трансформували цю програму в спеціальні курси, і т.п. Іншими словами — питанню «відповідності» рівня психологічної думки останнім її досягненням, оригінальності або своєрідності рішення того чи іншого питання повинно передувати «первинне» знання ознайомлювального порядку. Рішення цього завдання і присвячується цей нарис.

Наскільки нам відомо, детальним аналізом питання про значення та місце семінарської освіти в загальній системі просвіти в Росії першої половини ХІХ ст. література, нам жаль, не володіє; капітальні праці П. Знаменського і Б. Тітлінова обмежуються висвітленням дореформеного етапу історії діяльності в Росії духовних шкіл, які керувалися, порівняно з пореформеним станом, іншими завданнями та іншою освітньою метою [25; 66].

Беручи до уваги відчутний на сьогодні брак відомостей щодо історії заснування і подальшої діяльності духовних семінарій як вагомого осередку в освітньому просторі Російської імперії ХVІІІ–ХІХ століть, дозволимо собі надати нижче відповідну історичну довідку.

Як відомо, дата заснування й поширення [9] на теренах Російської імперії навчальних закладів духовної освіти, які отримали назву семінарій, безпосередньо пов'язується із прийняттям у 1721 р. «Духовного регламенту» [22]. Визначений регламентом термін навчання (8 років) передбачав отримання майбутніми священнослужителями азів загальноосвітньої (граматика, географія, арифметика, геометрія, логіка або діалектика, риторика, фізика — 6 років), так і спеціальної (богословської) підготовки (два останніх роки). Через відсутність відповідних посібників положення Духовного регламенту апелювали швидше до розсудливості і кмітливості архієреїв, які і мали виконувати приписи регламенту. Виключення становила пропозиція використовувати в навчальних цілях книгу з історії і права німецького юриста С. Пуфендорфа [67], переклад якого був здійснений за ініціативи самого Петра І.

Оскільки питання організації, географії та умов діяльності новостворених і новостворюваних духовних се-

мінарий виходить за межі головної мети даної публікації, обмежимося лише стислою, проте не зайвою для подальшого висвітлення заявленої теми, довідковою інформацією. За даними літературних джерел, до кінця XVIII ст. в Росії нараховувалося 46 семінарий, а на аналогічний період XIX ст. — вже 55, у яких навчалося біля 29619 учнів [24; 60; 65].

При цьому зазначається, що наприкінці 70-х років XIX ст. навчальна програма духовних семінарий відповідала повному курсу програми класичної гімназії, і, на відміну від останніх, мала у своєму змісті курси педагогіки, психології і начал філософії [60]. За висновками сучасного дослідника історії освіти в духовних школах Росії XIX — початку XX ст. С. Причишина, загальноосвітня підготовка у духовних школах вказаного часу не лише відповідала, а й була «значно кращою» аніж у гімназіях [51].

Чи не найактивніший процес заснування духовних семінарий відбувався в Україні як за рахунок перетворення наявних навчальних закладів підвищеного типу, або колегій (зокрема Чернігівського у 1786 р., Переяславського у 1774 р. і Харківського у 1817 р.), так і низки створюваних ледь не в усіх губернських містах і єпархіях, що належали до Київського учбового округу [48; 64; 70]. При цьому, як наголошується у літературі: «Найбільш енергійними виявилися єпископи малоросійського походження, передусім випускники Київської колегії, яка у 1701 році була перетворена на академію. Як більш освічені, аніж великоруські, вони значно краще уявляли собі необхідність навчання духовенства» [60, с. 20].

За всією вагомістю вкрай нечисленних спроб звернення сучасних дослідників до історії діяльності духовних семінарий, аналіз цієї діяльності здійснюється здебіль-

шого за формальними ознаками, в той час як змістовна характеристика, зокрема, зміст навчальних програм вказаних закладів, залишається на маргінесах.

Оприлюднені останнім часом публікації, присвячені аналізу змісту поглядів, що викладалися у духовних семінаріях, зокрема у курсі морального богослов'я, з питань християнського вчення про власність і багатство [62], а також змісту й обсягу викладання в православних духовних навчальних закладах України ХІХ — початку ХХ ст. іноземних мов [53], складають швидше приємний виняток, аніж актуалізовану сучасним моментом розвитку психології в Україні проблему встановлення цілісної картини психологічних надбань наших попередників, в тому числі і тих, які донедавна вилучалися із реєстру «наукової психології» самим фактом приналежності останніх до класу духовенства, або до тих, які виконували навчальні функції у закладах духовної освіти.

Раритетними залишаються і публікації, що адресовані історії заснування, навчальної й громадської діяльності новоствореної академії духовної семінарії, навчального закладу, який увійшов в історію під назвою Київської духовної семінарії. Офіційною датою заснування Київської духовної семінарії вважається дата оприлюднення відповідного наказу Олександра І (14 серпня 1817 р.), згідно з яким Києво-Могилянська академія припиняла свою діяльність.

Заснований у Києві новий навчальний заклад духовної освіти почав функціонувати у цьому статусі із 27 жовтня 1817 року, перебуваючи водночас під безпосереднім наглядом з боку академічного правління Санкт-Петербурзької духовної академії.

«У 1817 р., — констатував із сумом відомий історик Київської академії Ф. Титов, — після двохсотрічного безперервного існування Київська Академія була тимчасово закрита. Із вищого навчального закладу, що був колись розсадником освіти для всієї російської землі, він був перетворений у звичайну єпархіальну семінарію. Дозволимо собі висловити думку, що ця подія була значним і вельми гіркотним ударом для учнів старої Київської академії, які були безпосередніми свідками й очевидцями закриття їхньої славної *alma mater*» [68, с. 169].

Відчутний брак інформації стосовно передісторії утворення і подальшої діяльності для міста навчального закладу цілком виправдовує, на нашу думку, необхідність у коротенькій історичній довідці.

Питання про розподіл світських та духовних навчальних закладів було порушено в 1802 р. у зв'язку зі створенням Міністерства народної освіти. Проекти статутів духовних училищ (система підготовки священнослужителів передбачала чотири ступені: приходські училища, повітові училища, семінарії (єпархіальні училища) та академії) були представлені в Синод вже в 1805 р., але були відхилені. Прийнятий та схвалений був проект, представлений спеціально створеною з цією метою комісією в 1808 р. В 1809 р. були розроблені і проекти статутів для всіх типів духовно-навчальних закладів, які були затверджені, однак, лише в 1814 р. Затвердженню передував етап попередньої апробації, яка проводилась на базі заснованої в 1809 р. Санкт-Петербурзької духовної академії.

В рік затвердження Уставу (1814) розпочала свою діяльність і Московська духовна академія. Києво-Могилянська ж («стара») академія йшла своїм традиційним

шляхом, відчайдушно прагнучи або зберегти свій статус, або на лиху годину зберегти в запропонованому плані перетворень багатотомову назву (Київський митрополит Серапіон пропонував, наприклад, таку назву, як «Київська академія духовна семінарія»).

Ініціатива митрополита (останній ректор КМА Іоасаф Мохов був звільнений зі своєї посади і перебував у Києво-Печерській лаврі; КМА, таким чином, залишалась у найважчі для неї роки фактично без керівництва) була визнана «невідповідною з училищним уставом» і відхилена. Не була прийнята до відома й апеляція митрополита до заслуг академії, а також повідомлення про негативне ставлення світського та духовного (!) прошарків українського суспільства до можливої реформації КМА [77]. Лише через 15 років після створення Міністерства народної освіти і 9 років після затвердження «Начертань» для духовних училищ, опір з боку киян та ієрархів церкви було зломлено, і місце старої академії зайняв новий і за своїм призначенням, і назвою, спеціальний духовно-навчальний заклад — Київська духовна семінарія, яка й приступила до виконання поставленої перед нею мети (пізнання твердих та ґрунтовних знань релігії) 27 жовтня 1817 р. [44]. Відкриттю семінарії передували маніфест про об'єднання в одне міністерство відомства духовних справ та Міністерства народної освіти (1817 р.), об'єднання, що поклало початок семирічній боротьбі з проявом на ґрунті освіти якої б то не було вільної думки. Взятому новим міністерством курсу («аби християнське благочестя було завжди основою дійсної освіти») знайшлися і провідники, діяльність яких назавжди залишила в історії вітчизняної освіти, напевне, найпохмуріші сторінки.

«В лібералізмі цієї епохи, — писав офіційний історик Міністерства народної освіти, — і в її безумовній довірі до просвітницьких ідей XVIII ст. представники нового напрямку вбачали джерело різного роду політичних потрясінь та релігійних смут. На ґрунті народної освіти повинна була тепер відкритися боротьба проти політичного лібералізму та релігійного вільнодумства XVIII та перших років XIX ст. Школа повинна була стати зряд-дям політики» [55, с. 110].

Попри це, панівне тривалий час уявлення про семінариста як особу із недостатньою освіченістю, зануреною у вузьке коло побутових проблем і матеріальних інтересів, є, висловлюючись сучасною мовою, не зовсім адекватним. Ілюстрацією слухності наведеного вище висловлювання Г. Флоровського можуть служити стислі відомості про випускників Київської духовної семінарії, відомості, що не становлять окремого винятку.

Дотримуючись сталої традиції, наведемо відомий на сьогодні список вихованців та слухачів Київської духовної семінарії, відомість яких сама по собі звільняє від аргументацій, що виправдовують інтерес сучасного дослідника до історії названого закладу. В хронологічній послідовності правом першості користуються брати Лебединцеви родом з України, випускники спочатку семінарії, згодом Київської духовної академії. З ім'ям старшого брата — П. Лебединцева (1819-1896) пов'язується, зокрема, створення в Білій Церкві в 1859-1860 рр. чотирьох народних церковно-приходських шкіл, єпархіального жіночого училища в Києві (в 1861 році за активного сприяння І. Скворцова), заснування при семінарії друкарського органу («Київські Єпархіальні Відомості», редактором яких П. Лебединцев був у період 1862-1874

та 1888-1896 рр.), на сторінках якого вміщувалось чимало статей світського змісту, включаючи публікації М. Максимовича, а також і власні археологічні розвідки редактора, замітки з історії місцевого краю тощо. П. Лебединцев був також членом-упорядником «Товариства Нестора-Літописця» при Київському університеті, ініціатором створення журналу «Киевская старина».

Професійний інтерес до особи П. Лебединцева стимулюють існуючі відомості про те, що він протягом 6 років (з 1845 року) займав у семінарії посаду професора логіки та психології (водночас був і вчителем німецької та французької мови), заслужив при цьому схвальний відгук як кращий наставник семінарії. В травні 1861 року П. Лебединцев служив панахиду над труною Т. Шевченка в церкві Різдва Христового на Подолі [67, с. 133-176].

Значний слід в історії освіти на Україні залишив молодший брат — Ф. Лебединцев (1828-1888). Випускник семінарії, потім і академії (в один рік з П. Юркевичем), Ф. Лебединцев після деякого часу викладацької діяльності у Воронежській духовній семінарії (де він читав історію та грецьку мову) повертається до Київської семінарії (в 1855 р.) як викладач риторики, латинської мови та російської літератури. Активності Ф. Лебединцева семінарія зобов'язана створенням свого власного друкованого органу («Керівництво для сільських пастирів»), перший номер якого вийшов на початку 1860 р. під його редакцією. В 1861 р. Ф. Лебединцев переводиться в академію, де в 1864 р. отримує звання екстраординарного професора. Упродовж 16-річного управління (1864-1880) Холмською учбовою дирекцією в підвідомчому йому окрузі було засновано близько 300 народних шкіл, 5 середніх навчальних закладів, педагогічні курси, жіноча вчитель-

ська семінарія, чоловічі та жіночі гімназії. Скоро після повернення в Київ він створює і стає головним редактором журналу «Киевская старина», який отримав широку популярність в Україні (журнал цей був відроджений лише нещодавно). Ф. Лебединцев був особисто знайомий з Т. Шевченком, який подарував йому екземпляр «Кобзаря» з присвятою [75, с. 1992].

Випускником Київської духовної семінарії, згодом і духовної академії, є А. Лотоцький (1870-1939) — економіст, письменник, поет, публіцист, історик церкви та церковного права, з жовтня 1918 р. міністр віросповідань (замість В. Зінківського) в уряді гетьмана Скоропадського, в 1919 за призначенням уряду Директорії — посол в Туреччині. З 1922 р. він займає посаду доцента історії канонічного права в Українському вільному університеті (в Празі), з 1929 — зав. кафедрою церковного права православного богословського відділення Варшавського університету, перший директор створеного ним в 1930 р. у Варшаві Українського наукового інституту.

Зі стінами Київської духовної семінарії пов'язується і біографія А. Яковлева (1872-1955) — історик права, автор багатьох праць з громадського, карного та морського права. Випускник семінарії 1890-1894 рр., А. Яковлев завершує освіту на юридичному факультеті Київського університету. Член Української Центральної Ради, з 1918 року — посол України в Австро-Угорщині. В еміграції А. Яковлев обіймає послідовно посаду доцента Українського вільного університету, з часом (з 1928 р.) професора того ж університету на кафедрі громадського права. В 1930-1944 рр. А. Яковлев займав посаду ректора Українського вільного університету.

До того ж часу відноситься і період навчання в Київській семінарії (1891-1896) С. Ефремова (який не закінчив повний курс навчання, залишив семінарію і поступив на юридичний факультет Київського університету), згодом — віце-президента Української академії наук (1922-1928). Є також свідчення про те, що певний час у складі слухачів Київської семінарії перебував і І. Сикорський (1842-1919) [35], ім'я і творчий спадок якого після тривалого ідеологічного забуття повертаються сучаснику [20]. Але повернемося до маловідомих сторінок, надзвичайно важливих для подальшого формування освітянської платформи цього навчального закладу.

Відповідно до прийнятого для семінарій статуту курс навчання тривав 6 років і передбачав оволодіння студентами 12 предметами: словесність, світська історія, географія, математика, фізика, філософія, Святе Письмо, герменевтика, історія Церкви, Християнська археологія, догматичне, моральне і пастирське богослов'я, Пасхалія. Обов'язковими визначалися латинська, грецька і давньоєврейська мови, факультативними — німецька і французька. Процес опанування вказаного програмою поділявся на три етапи, яким відповідали нижче, середнє і вище відділення, термін перебування на яких складався з двох років.

На думку П. Петрова, пункти статуту, якими визначався зміст і навчальна програма для семінарій, «...настільки розумні і практичні, що не втратили свого значення і до теперішнього [тобто 1917-1918 рр., коли була видана висвітлювана тут публікація автора — *Ю.Р.*] часу» [45]. На особливу увагу заслуговує пункт Статуту, яким дозволялося викладачам не лише розподіляти навчальні програми за своїм розсудом, але й скорочувати й допов-

нювати їх з урахуванням останніх досягнень науки у тій чи тій галузі, що викладалася. При цьому, підкреслює дослідник, що в цьому плані наставникам духовних семінарій надавалися більше свободи, аніж наставникам світських освітніх закладів того часу.

Доволі докладно у статуті визначався і спосіб (метод) викладання навчального матеріалу. «Добра метода навчання, — визначалося у статуті, — полягає у тому, аби сприяти розкриттю у вихованців власних сил і діяльності розуму, а тому розлогі пояснення, за якими професора намагаються виявити власний розум, аніж стимулювати розум слухачів, добрій методі огидні. За такою самою причиною огидно добрій методі диктування уроків у класі. У доброму навчанні потрібно ... вимагати від учнів самостійно пояснювати істини, що їм відкриваються, спонукати їх до цього задачами і запитаннями. Самостійне вправління учнів у складанні творів є одне із суттєвіших правил доброї методи. Відсилення до кращих джерел домашнього читання і звіт про їх зміст належить також до доброї методи» [71, с. 395].

Студентський корпус новозаснованого закладу складався з розпущеної Києво-Могилянської академії і незначної кількості знов прийнятих «різночинних» дітей, у вище відділення було прийнято 45 чоловік, в середнє — 60, і нижче — 131. З урахуванням прийому і нових учнів перший набір слухачів складав 273 особи. Викладацький склад старої академії був розпущений, частина, однак, отримала призначення в інші семінарії або на місця священнослужителів. І лише двоє з усього викладацького корпусу колишнього «вертограду наук» (вчителі російської та латинської словесності, французької та німецької мови) продовжили свою роботу в новому закладі,

який перебував під пильним наглядом нових наставників-вихованців Санкт-Петербурзької духовної академії.

Комплектування викладачів зі складу випускників Санкт-Петербурзької академії «...представляло велику новину для Києва та старої Київської академії. Про останню казали, що «вона завжди була багата на вчених людей і мала собі таку честь, що від неї, як від преславних оних Афін, вся Росія джерело мудрості черпала, і всі свої ново-заведені училищні колонії напоїла та виростила». Дуже відомо, що близько століття вся Росія бачила її вихованців на більшій частині кафедр та інших важливих церковних постів, від Петербургу до Іркутська. Але цей самий «відлив» на північ життєвих сил півдня, в кращих представниках його, разом з низкою політичних негод, які стомили його, обумовили те, що південна Русь, яка давно поступилася північній у перевагах політичних ролей, поступалася тепер їй і в засобах суспільного та розумового розвитку, а тому їй повинна була запозичати у неї засоби цього розвитку, які, сконцентрувавшись в Русі північній, мали вже представником своїм елемент великоруський — в значенні початку загальноросійського, поєднуючого, організуючого наше загальноросійське життя. Такий напрямок загального життя нашого повинен був відобразитися і на житті церковному, і зокрема, на духовній освіті. Київська академія, розсадниця училищних колоній та вчених, сама колонізувалася тепер прийшлими з півночі, під завідуванням та впливом котрих вона повинна була втратити свій місцевий та особливий характер і відійти під загальний рівень нової реформаційної системи. Не була випадковою та незначущою та обставина, що «прийшли» реформатори її виявлялися переважно людьми елемента великоруського, ніби для більшої витримки

того початку організації, об'єднання, яке проводилось цією новою системою» [34, с. 441].

Ректором семінарії, за посадою професора богословських наук був призначений випускник першого випуску (1814 р.) Санкт-Петербурзької духовної академії із ступенем магістра Мойсей Богданов-Платонов (1763-1839). По закінченні академії був залишений у ній на посаді бакалавра словесних наук. У період 1816-1817 рр. виконував у академії функцію бібліотекаря. Як ректор семінарії (1817-1819 рр.) обіймав водночас посаду архімандрита Києво-Братського монастиря.

Інспектором, водночас професором церковної історії і грецької мови був призначений, уродженець Полтавської губернії, вихованець Єкатеринославської духовної семінарії, випускник першого випуску (1814 р.) Санкт-Петербурзької духовної академії із ступенем магістра Мелетій (Михаїл) Леонтович (1784-1840). Після завершення повного курсу навчання був залишений у академії на посаді ад'юнкт-професора грецької мови. У 1817 р. виконував функцію секретаря комітету з будівництва при Санкт-Петербурзькій духовній академії. В цьому ж році призначений професором церковної історії і грецької мови Київської духовної семінарії.

Посаду професора всесвітньої історії і єврейської мови Київської духовної семінарії отримав випускник другого випуску (1817 р.) Санкт-Петербурзької академії зі ступенем магістра Олександр Андрійович Максимович. Посаду вчителя французької і німецької мов у Київській духовній семінарії отримав уродженець Чернігівського повіту, вихованець Києво-Могилянської академії Петро Павлович Пелехін. Був залишений у академії на посаді вчителя російської мови, із 1816 р. — призначений вчи-

телем німецької мови у вищому класі, латинської — у середньому.

Посаду викладача латинської і російської словесності у новоствореному навчальному закладі духовної освіти середньої ланки (семінарія), водночас і бібліотекаря цього закладу отримав син сільського священика Київської єпархії, вихованець Києво-Могилянської академії, з часом викладач історії, грецької та латинської мов цієї ж академії, ієромонах Кирилл (Діонісій Олексійович Кунницький) (1783-1836) [71].

Найпомітнішою фігурою в історії Київської духовної семінарії, з часом Київської духовної академії, яка залишила значний слід й досі перебуває у полі інтересів історико-філософської та історико-психологічної думки в Україні, є, безперечно, особа Івана Михайловича Скворцова (1795-1863).

Вихованець Нижегородської духовної семінарії [40], випускник другого випуску (1817 р.) Санкт-Петербурзької духовної академії зі ступенем магістра богословських наук. Ступінь магістра І. Скворцов отримав за курсовий твір «О составе человека», написаний за мотивами філософської поеми англійського поета і філософа А. Попе [3] «Опыт о человеке» [41] (1732-1734). Вказаний курсовий твір був виданий у спеціальному збірнику вихованців Санкт-Петербурзької духовної академії [70] і звернув на себе увагу керівництва академії, яке і вирішило долю свого випускника, призначивши його в Київську духовну семінарію на посаду професора філософії, фізики і математики. Відповідь на питання про зміст і обсяг філософської (відтак і психологічної) освіти, отриманої першим наставником філософії Київської духовної семінарії І. М. Скворцовим під час навчання його у стінах

С.-Петербурзької духовної академії, не заслуговує на особливу увагу, адже наявні на теперішній час відомості про схвальне ставлення І. М. Скворцова під час навчання останнього у згаданому навчальному закладі до вчення Ляйбніца, Канта, Шеллінга і стримане до Фіхте і Гегеля не підкріплюється, за нашою розвідкою, належною фактологічною базою. Проте саме ця інформація кочує й по сьогодні сторінками багатьох публікацій, включно і монографічного штибу [38].

В цьому зв'язку не зайвим, вважаємо, буде щонайстисліше звернення до історії викладання філософії (відповідно і психології, що складала окремий розділ останньої) в новоствореній духовній інституції до і по завершенню І. Скворцовим повного курсу навчання. Як відомо [39], першим викладачем філософії у СПДА був вихованець Троїцької семінарії, учитель класу граматики, з часом риторики і філософії у Віфанській семінарії ієромонах Євгеній (Андрій Євфимович Казанцев) (1778-1871). У 1809 р. був призначений інспектором Троїцької семінарії. Подальша діяльність Євгенія обмежувалася виключно службою на ниві церковно-адміністративній, яку і завершив на посаді архієпископа Ярославського і Ростовського. Із відомих на сьогодні публікацій Євгенія праць філософського гатунку немає.

Більш знаним історикам духовно-академічної філософії виявився наступник Євгенія — Ігнат-Аврелій Фесслер (1756-1839), угорець за походженням, член ордена капуцинів. За сприяння Йозефа II отримав у 1784 році кафедру східних мов і старозавітної герменевтики у Львівському університеті. Із 1796 р. — член масонської ложі вільних каменярів у Берліні. У 1809 р. був запрошений М. Сперанським на кафедру східних мов і філо-

софії до С.-Петербурзької духовної академії, проте вже незабаром (у 1810 році) був змушений залишити свою викладацьку діяльність.

«...саме цей ренегат кантіанства [підкреслено в тексті — *Ю.Р.*] і є відповідальним за уведення викладання платонізму в російських духовних школах. До цього часу про філософію Платона і Плотіна у нас були доволі уривчасті відомості, і ми із достатньою підставою маємо констатувати, що почесний член петербурзької ложі «Соединения друзей» і лютеранський пастор є батьком-засновником християнського платонізму в Росії [підкреслено в тексті — *Ю.Р.*], ідейним пращуром, як вважається, В. Карпова, Ф. Голубинського, П. Юркевича, Вл. Соловйова і П. Флоренського» [14, с. 137].

За спогадами тогочасного ректора академії Філарета (Дроздова): «...Вплив Фесслера на своїх учнів був значним. Я пригадую, один студент вийшов із академії без віри в Спасителя як Бога. Я йому по завершенні курсу не радив отримувати духовне звання, і він дійсно обрав світське служіння, незабаром він помер. Це була людина не без розуму, проте гордовитий! Фесслера вигнали після того, як він подав конспект по старожитницям Східної Церкви де, поміж всього, висловився про те, що наше богослужіння складається з двох елементів: ліричного і драматичного. Цей конспект латинською мовою доручено було ректором Сергієм... перекласти мені, на той час інспектору академії. Згодом — нещастя, що трапилося на той час із Сперанським (який і викликав Фесслера), знайшли у нього зошит, писаний рукою Фесслера: *de transiti orientalisimi in occidentalismus*, де він доводить, що Ісус Христос є не більш того, як щонайбільший філософ. Навіть у передмові до проповіді, що промовлялася

ним, коли він був вже суперінтендантом, пояснив думку, що ніколи не зраджував свого образу думок про Ісуса Христа. Ось яку людину взяли до Академії» [цит. за 14, с. 138-139].

У відомому на сьогодні списку праць Фесслера твори філософського змісту не наводяться. Загадковою залишається особа наступника Фесслера, вихованця Галльського університету, доктора філософії Йенського університету, із 1804 року професора Дерптського університету Ігнатія фон Хорна, який надовго затримався на посаді викладача філософії С.-Петербурзької духовної академії, яку і залишив у 1814 р. Більш змістовних характеристик особи і філософського спадку Хорна віднайти нам не вдалося. Тут маємо задовольнитися судженням Г. Шпета про відсутність оригінальності Хорна, який, разом із Фесслером, «...не встигли зробити і одного кроку» на шляху, що зветься філософією [75].

Черговим наступником по кафедрі філософії був Іродіон Яковлевич Ветринський (1787-1849), який, на відміну від своїх попередників, займав посаду викладача філософії упродовж 12 років (з 1814 по 1826 р.). Вихованець Ярославської духовної семінарії, випускник першого курсу зі ступенем магістра С.-Петербурзької духовної академії, був залишений у ній на посаді бакалавра історії філософії; з 1818 р. — ординарний професор філософії. З 1826 р. переходить на службу в головний цензурний комітет. Окрім праці по церковній археології, елегій і перекладів залишив лише одну філософську працю «*Metaphysica*», що була видана в 1821 р., зміст якої у історико-філософській літературі залишається, на жаль, невідомим. За оцінкою дослідника філософської спадщини С.-Петербурзької духовної академії початкового періоду

її існування всі згадані вище викладачі філософії не залишили в історії цього закладу, так само і в історії духовної філософії загалом, самостійного місця [див. 39].

Таким чином безпосереднім джерелом знайомства студента І. Скворцова з філософією залишається особа І. Ветринського і лише прикрою необачністю можна вибачити А. Введенського, який зарахував І. Скворцова до числа учнів Хорна, який був звільнений із академії в рік вступу до неї (1814) І. Скворцова [7]. Оцінка дослідниками змісту навчальних курсів з філософії, які читалися у С.-Петербурзькій духовній академії до і під час перебування у ній Скворцова, обмежується формальним відсиланням до джерел, не супроводжуючи останні необхідними коментарями, джерел, кількість яких до того ж обмежується лише трьома прізвищами, конкретно — Якобом Бруккером (1696-1770), автором п'яти томної «Критичної історії філософії» (1757-1770), Іоганном Вінклером (1703-1770), автором підручника «Установление Вольфовой философии» (1745) і не тривалий час Франц-Самуелем Карпе (1741-1808), автором підручника філософії без прізвищ («Darstellung der Philosophie ohne Beinahme», 1802-1804).

Треба думати, що наведені джерела не вичерпують обсяг філософської освіченості І. Скворцова, який, ще перебуваючи у Севській семінарії, мав можливість, за спогадами її випускника, ознайомитися із вченнями Декарта, Спінози, Лейбніца, Мальбранша і Баумейстера [12]. Звідси зрозумілим є інтерес І. Скворцова до наведених вище авторів філософських вчень, який можна простежити у змісті його поглядів, що залишилися як у друкованих працях, так і спогадах його численних вихованців.

Належної відповіді з боку істориків філософської (і психологічної) спадщини І. Скворцова чекає і поширена у відповідній літературі думка про вирішальний вплив на його філософське світобачення з боку тогочасного ректора академії Філарета (Дроздова), який, як стверджується, і запропонував допитливому студенту тему магістерської роботи [59].

Не вдаючись тут до надмірної деталізації, дозволимо собі навести стисло інформацію про цю неординарну у багатьох відношеннях особу. Вихованець Московської Свято-Троїцької духовної семінарії Філарет (Василій Михайлович Дроздов — 1782-1867), по завершенні курсу навчання у семінарії був залишений в ній на посаді викладача грецької і єврейської мов, з 1808 — викладач риторики і вищого красномовства згаданої семінарії.

Із 1809 року призначається інспектором С.-Петербурзької духовної академії. В тому ж році призначається ректором Санкт-Петербурзького Олександрівського духовного училища. З 1810 р. — бакалавр С.-Петербурзької духовної академії, і з 1812 (по 1819 р.) — ректор і професор богословських наук цієї академії. У 1814 р. за сукупністю праць отримує ступінь доктора богословських наук. В цьому році обирається членом комісії духовних училищ, і з 1826 до своєї кончини — митрополит Московський і Коломінський.

Своє світобачення, за власним визначенням, визначив за часів перебування в стінах Коломінської духовної семінарії завдяки знайомству із підручником Вінклера. Перебуваючи на посаді викладача філософії у С.-Петербурзької духовної академії (1809 р.) мав у власному розпорядженні твори Канта в латинському перекладі. Завдяки Канту Філарет ознайомився із вченням Сведен-

борга, до котрого, судячи із подальшого, не залишився байдужим.

Цікаво відзначити, що попри очевидну небайдужість, навіть радикалізм у визначенні статусу і задач викладання філософії в системі вищої духовної освіти (відмова від застарілих (схоластичних) методів викладання, настанова на самостійне і критичне осмислення філософських вчень за оригінальними джерелами при безумовній настанові на платонізм), вимог, що отримали з боку сучасного філософа надзвичайно високу оцінку [58, с. 93], подальша вельми значна творча спадщина Філарета не містить філософських сюжетів і цілковито обмежується творами, спрямованими на охорону православного вчення.

Було б щонайменше дивним, якщо б доктор богослов'я із чітко визначеною світоглядною орієнтацією наважився б рекомендувати молодому випускнику джерело, автор якого? католик і прихильник деїзму, жодним словом не прокопався про християнство, що не залишилося поза уваги тогочасної англійської критики.

І тим не менш, вірогіднішим ініціатором обрання І. Скворцовим обговорюваного ним у даному творі тематичного кола питань, є, за нашою розвідкою, його прямий наставник філософського класу І. Ветринський, який отримав вже в період перебування на посаді викладача (спочатку бакалавра, згодом і професора) філософії С.-Петербурзької духовної академії визнання як літератора, поета і перекладача («Енеїди» Вергілія), з часом видавця популярного часопису («Северная Минерва»), що і надало йому право, попри незначну кількість праць з філософії [11] бути включеним до багатьох літератур-

них енциклопедичних видань, включно і останнього часу [42, с. 438].

Повертаючись до згаданої вище теми курсового (магістерського) твору І. Скворцова, зазначимо принагідно, що останній і до теперішнього часу не викликає у дослідників релігійно-філософської думки початку ХІХ ст. належної до себе уваги. Поміж тим, вказаний твір може, гадаємо, дати відповідь стосовно походження провідної релігійно-філософської орієнтації молодого випускника, орієнтації, якій він залишився вірним протягом всього свого творчого шляху. Не маючи наразі можливості для проведення відповідного текстологічного аналізу тогочасних і подальших варіантів перекладу поеми А. Попе (відомо на сьогодні щонайменше шість видань цієї поеми, включно і за радянських часів [3]), дозволимо собі обмежитися далеко не дріб'язковими нотатками, які можуть кинути світло як на далеко не безвинну історію перекладу даного твору, не в останню чергу і стилю мислення І. Скворцова, сформованому, припускаємо, не без впливу змісту цієї філософської поеми.

Як відомо, переклад філософсько-дидактичної поеми А. Попа був здійснений у 1754 році за ініціативи М. Ломоносова його учнем, першим професором словесності у Московському університеті, першим російським магістром філософії, поетом, філологом, перекладачем (зокрема книги Локка «Мысли о воспитании», яка вийшла в Москві в 1759 р. під назвою «О воспитании детей») М. Поповським (1728-1760).

Проте, здійснений переклад викликав гостру критику з боку св. Синоду, згідно з ухвалою якого поема містить багато місць, які «противны Священному Писанию и не соотносятся с православной христианской верой,

основываются на естественнонаучных понятиях» [цит. за 23, с. 189]. Під природничими поняттями малися на увазі «шкідлива» геліоцентрична ідея всесвіту, а також висвітлений у поемі заборонений ще у 1740 р. А. Кантеміром переклад поеми Б. Фонтенеля («Разговор о множестве миров») ідея про множинність Всесвіту.

Через відмову М. Поповського внести у текст перекладу запропоновані рецензентом поправки, відповідні зміни були внесені за вимогою Синоду Переяславським єпископом Амвросієм. В кінцевому випадку переклад поеми А. Попа побачив світло у 1757 р. саме в редакції, здійсненій єпископом Амвросієм. Цікаво відзначити, що оприлюднений варіант перекладу супроводжувався позначенням іншим шрифтом внесених змін, отже майбутній професор філософії мав змогу визначитися у виборі лінії відтворення інтерпретації у магістерському творі наявних у поемі різночитань. Як показав час, сформоване не без впливу осмислення у магістерському творі провідних ідей поеми А. Попа, світобачення, відповідно й світоглядна орієнтація визначили зміст мислення І. Скворцова, який він сповідував упродовж всього часу своєї викладацької і творчої діяльності.

Наскільки І. Скворцов залишався небайдужим до свого першого досвіду філософствування свідчить віднайдений донедавна російською дослідницею філософської спадщини Київської духовної академії рукопис цієї магістерської роботи, яку І. Скворцов привіз до Києва [29].

Вартує на увагу питання щодо мотиву вибору молодим вихованцем такого незвичного для духовного закладу джерела для написання випускного курсового твору. А здійснені нами пошуки відповіді на поставлене питання дозволили зробити нам цілком вірогідне припущення

про те, що ініціатором обрання твору англійського поета як світського джерела для релігійно-філософського осмислення християнсько-антропологічної проблематики був вихованець першого випуску (1814 р.) Санкт-Петербурзької духовної академії, бакалавр історії філософії, із 1818 р. — ординарний професор філософії цієї академії Ірадіо Яковлевич Ветринський (1787-1849).

Те, що І. Скворцов ще тривалий час перебував під впливом свого академічного наставника свідчить запропонована ним своєму майбутньому помічнику (Карлу Грузину) по кафедрі філософії Київської духовної академії тема курсової роботи, яка прямо стосувалася висвітлення ролі поезії у духовному (емоційному) житті людини [див. 29].

Міцно дотримуючись одного разу обраної світоглядної настанови (християнська антропологія), І. Скворцов, наскільки нам відомо, не звертався надалі до поетичних джерел, надаючи перевагу тим, що узгоджувалися як із його переконаннями, так і з відповідним пунктом якнайшвидше затвердженого (1809 р.) Статуту для закладів духовної освіти.

«Філософські науки можуть викладатися так само, — зазначалося у Статуті, — як і історичні у двох різних відношеннях. За першим, аби дати поняття вихованцям про різні висловлювання, визначення і слова, що вживаються у філософії. Це можна визначити як філософську термінологію і це складає перший ступінь філософського вчення. Цей ступінь належить, власне кажучи, до семінарії.

При цьому, — уточнюється в Статуті, — професор філософських наук, відтворюючи стисло в пам'яті студентів філософську термінологію, має вести їх згодом прямо

до самих джерел філософських поглядів і через це доводити їм як першопочаток таких поглядів, так і зв'язок між собою різних теорій, у купі різноманітних людських міркувань є нитка, якою професор повинен триматися. Нитка ця — істина євангельська. Він має бути внутрішньо упевнений, що, ані він, а ні учні його, ніколи не побачать світла вищої філософії, єдино істинної, якщо не будуть шукати його у християнському вченні, що лише ті теорії суть ґрунтовні і справедливі, які вкорінені, так би мовити, у істині євангельської. Адже істина є одна, а помилки незчисленні» [39, с. 4].

Відповідно до вимог Комісії духовних училищ в класі філософії, програма якої була найширша у складі навчальних програм духовних семінарій, мали викладатися такі предмети: 1) *Philosophia instrumentalis sev Logica* (правила ґрунтовного судження щодо кожної істини); 2) *Philosophia universalis, sev Onthologia* (істини, властиві всім істотам); 3) *Cosmologia* (наука про світ загалом); 4) *Pneumatologia* (наука о духах), душеслов'я, або психологія; 5) *Tlieologia naturalis* (натуральне богослов'я, що мало своїм предметом вчення про властивості Божії, доведення буття Божого, спростування атеїзму); 6) *Philosophia practica* (практична філософія). За браком навчальних посібників, за темами філософського курсу, що передбачався приписами комісії духовних училищ, пропонувалося користуватися, за умови здійснення ретельного аналізу та критики, наступними працями: *Elementa Philosophiae Baumeisteri*, або *ejusdem Baumeisteri* [5], *Philosophiae demonstrativae* із посібниками: *Testamen Philosophiae Lockii de intellects humauo*, *Philosophiae meditationes Kanzii* і *Philosophia Venzelii* і *Karpe* [27]; 7) з історії філософії: *Heineccii* [16]; *Historia philo-*

sophica praefixa elementis philosophiae rationalis et moralis Buclelei [79]; analecta Historiae Philosophiae et Gentzkenii Historia Philosophica [17] із додатком до вказаних вище джерел праць Бруккера [6], або Станлея [65] і Джерандо [21]. У процесі викладення історії філософських вчень відповідними пунктами статуту для духовних семінарій особливо наголошувалося на вимозі аби професор не обмежувався простим переказом учням поглядів тих чи інших філософів, але підкреслював ті особливості і ту моральну користь поглядів філософів, які доводили б даремність зусиль розуму людського у пошуках істини, натомість викликати в учнів потребу шукати істинності пізнання не у продуктах людського розуму.

Не можна не зазначити і ту обставину, що, на відміну від затверджених навчальних програм світських навчальних закладів, викладачу духовної семінарії дозволялося скорочувати, розширяти та розподіляти курс, що викладався, за власним розсудом [45].

Згідно із планом розподілу за часом згаданого вище філософського курсу комісією пропонувалося розподіляти його таким чином: першу половину першого року навчання присвячувати ознайомленню учнів із логікою, другу половину — із *Onthologia*, *Cosmologia* і *Psychologia*. У перший місяць другого року — із *Theologia naturalis*; у наступні п'ять місяців цього ж року *Philosophia moralis*, у наступні три місяці — історії філософії; останній місяць присвячувався закріпленню всього матеріалу, що викладався.

Вартує на увагу вимога статуту аби учні писали твори за прочитаними ними творами. При цьому твори мали б містити не лише розмірковування учнів стосовно змісту того чи іншого філософського твору, що подавався про-

фесором, але й критику на весь філософський твір чи його окрему частину. Після вступної частини у середньому відділенні двохрічний курс філософії розподілявся, зокрема І. Скворцовим, на *Philosophia Theoretica* и *Philosophia practica*; згодом професор додав до зазначених частин *Historiam philosophicorum sistematum*. При цьому в частині *Philosophia Theoretica* докладно висвітлювалися: а) *Logica*: *Logica pura* і *Logica applicata*; б) *Metaphisica*: 1) *Onthologia*, 2) *Cosmologia*, 3) *Theologia naturalis*; в) *Psychologia empirica*.

У частині *Philosophia practica* викладалося: 1) *Metaphisica morum*, 2) *Etica rationis* і 3) *Ius naturae*. В частині *Historia Philosophicorum systematum* вельми докладно викладалися філософські системи включно до Канта. Відповідно до вимог статуту для семінарій викладання філософії і написання учнями відповідних творів здійснювалося латинською мовою.

У зв'язку з цим варто нагадати, що деякі положення, які містилися в названих творах, виходили все ж таки за межі, встановлені змістом богословської освіти (критика, наприклад, Гейнекцієм теорії передумовленої гармонії Лейбніца, відмова від картезіанської ідеї про вроджені ідеї, співчутливе відношення до теорії взаємодії, відкрите визнання вчення сенсуалістів, апеляція до досвідного спостереження за психічними проявами тощо). Не дивно, що філософія з перших же її кроків у стінах учбових закладів тут же перетворилася в головний об'єкт переслідування, який завершився її заборонаю в 1850 р. Нагадаємо, що першим практичним кроком «сугубого» (об'єданого) міністерства було виключення філософії з планів гімназійної освіти (1819 р.); менш успішною, але симптоматичною виявилася прийнята в 1823 р. спроба

Магницького протягти через все те ж міністерство свою пропозицію про повну заборону викладання філософії. Занепокоєні можливими наслідками захоплення філософією студентами духовно-учбових закладів церковні ієрархи вирішили за необхідне в 1838 р. скоректувати попередні, досить абстрактні формулювання, які стосувалися завдань викладання філософії в духовно-освітніх закладах, більш коректними і, як це офіційно декларувалося, «кращими» правилами.

Певний час по тому спроба вилучити філософію із навчальної програми духовної семінарії була здійснена обер-прокурором Протасовим [47], проте завершилася невдало, а духовні семінарії, за висновком Г. Флоровського, залишилися «...одним тільки типом середніх шкіл із серйозним розвитком філософського елементу» [73, с. 237]. Що до змісту лекцій з філософії (отже і з психології), що читалися у Київській духовній семінарії, ми маємо на сьогодні задовольнятися окремими повідомленнями і мемуарними констатаціями.

Молодий професор, за спогадами одного з його слухачів, почав читати лекції «...дуже високо та темно — на латині, і після декількох уроків учні вирішили прямо заявити йому: «Ми вас не розуміємо». Тоді І. Скворцов став викладати простіше та доступніше і незабаром заслужив повну любов учнів» [див. 50, с. 520]. «Як наставник і професор, з посиленням на спогади тогочасних мемуаристів, І. Скворцов не мав хисту до красномовства, але його лекції були плодом більш, аніж серйозного оволодіння предметом, стосовно якого йшла мова» [45, с. 39]. За повідомленням останнього ректора Київської семінарії П. Петрова, серед навчальних посібників був також і складений І. Скворцовим на латині конспект,

який був, як зазначається, експертом відомих філософських систем [80].

Згадується також і текст промови («Об отношении религии к философии»), виголошеної І. Скворцовим під час відкриття Київської духовної семінарії (27 жовтня 1817 р.). Завершуючи попередній огляд порушеної тут проблеми, маємо приєднатися до висновку російської дослідниці філософської спадщини духовних закладів Росії ХІХ — початку ХХ ст. Н. А. Куценко про не розробленість питання щодо змісту філософської освіти в духовних семінаріях, яка, за висновком дослідниці, характеризувалася високим рівнем [30].

Очевидно, що висока оцінка рівня філософської освіти, що надавалася студентам духовних семінарій стосується безпосереднім чином і психологічної освіти, що складала окремий розділ тогочасної програми філософського курсу. Відомо, що на час заснування Київської духовної семінарії й у подальші десятиліття загальноприйнятого посібника з курсу психології не існувало. Першим за часом був розроблений курс з психології випускником, а згодом і професором Київської духовної академії П. Авсенєвим (1810-1852). У рукописному варіанті курс цей читався П. Авсенєвим упродовж 14 років (1836-1850) студентам академії і був виданий невеличким накладом у складі ювілейного збірника академії лише у 1869 р. [2].

Першим, як припускається автором підручника з психології для духовних семінарій [13], який доволі тривалий час залишався єдиним в системі середніх закладів духовної освіти, був магістр Тифліської духовної семінарії, з 1855 року викладач Закону Божого у Тифліському інституті шляхетних дівиць, з часом — єпископ Імереті,

єпископ Абхазької єпархії Гавриїл (Кікодзе) (1825-1896). «Знання з психології, так само як і знання про самого себе, важливе для будь-якої людини, але для Богослова воно набуває подвійної вартості через той благодатний вжиток, який він в змозі здійснити» [цит. за 13].

Проте, офіційно схвалений Св. Синодом посібник з психології для духовних семінарій священника А. Гіларевського [19], був виданий лише у 1883 р., і набув широкої популярності, про що свідчать шість його накладів (останній у 1907 році). Отримав підтримку Св. Синоду і виданий у 1893 р. підручник з психології [61] для духовних семінарій, написаний викладачем логіки, метафізики і психології Казанської духовної академії В. Снегірьовим (1841-1859).

Зазначеному підручнику передувала низка публікацій психологічного змісту («Субстанциональность человеческого души», Харьков, 1891; «Нравственное чувство. Опыт психологического анализа», Харьков, 1891), а також присвячених популярним на той час питанням спиритизму («Спиритизм как религиозно-философская доктрина», Православный собеседник, 1871. № 1-3), сну і сновидіння («Вера в сны и снотолкование», Казань, 1874; «Учение о сне и сновидениях», Казань, 1886). Припускається, що останні публікації стимулювали появу стійкого інтересу вітчизняних науковців до проблеми сну і сновидіння, в тому числі і до психоаналізу.

Прикметно, що на необхідні відновлення традиції викладання психології у закладах духовної освіти налягають не стільки світські, скільки провідники богословської освіти. Нагальною потребою у психолого-педагогічній освіті майбутніх служителів церкви пояснюється заснування у стінах Московської православної духовної

академії кабінету православної педагогіки і психології, з метою більш ефективної підготовки студентів до пастирської діяльності, а також до психолого-педагогічної та соціальної роботи в галузі духовного і морального виховання молоді. Керує кабінетом кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету педагогіки Православного Свято-Тихоновського гуманітарного університету, ігумен Кіпріан [28].

На сучасний момент психологія (як невід’ємна складова навчального процесу всіх духовних семінарій і академій) розглядається богословами як «прикладна богословська дисципліна, що інтегрує знання із галузі Св. Письма Старого і Нового Завітів, християнської антропології, морального і догматичного богослов’я». Звертає увагу коло задач, що висувуються перед семінаристами в галузі розвитку в останніх психологічних компетенцій: уявлення про історію розвитку основних психологічних вчень, про сучасний стан методологічних пошуків сучасної психології, про основні методи консультування й організації комунікативних взаємин з урахуванням даних вікової, соціальної, клінічної, сімейної психології, а також озброєння майбутніх священнослужителів інформацією з галузі патопсихології і девіантології.

Важливе місце психології в системі духовної освіти підкреслює, зокрема, Н. Лагутов — кандидат богослов’я, викладач Микола-Угреської Православної духовної семінарії, доцент філософсько-богословського факультету теології і завідувач кафедру морального богослов’я і православної психології Сучасного інституту управління.

Відзначимо, що у складі традиційних задач інформаційного забезпечення майбутніх священнослужителів психологічними знаннями і засобами ефективної орга-

нізації пастирської практики, окремою ставиться задача створення християнської (православної) психології як самостійної галузі «у науковому методологічному полі психологічної науки» [31].

Проте, на думку Н. Лагутова, наявна тенденція застоювання наукової психології до богословської специфіки потребує здійснення передусім богословського аналізу відповідності її поняттєвому апарату богослов'я, богословської експертизи наявних у психології стратегій і технік психотерапевтичного впливу і т. ін. Основу психології має складати, за Н. Лагутовим, «практичне православне богослов'я», «істинна психологія християнського подвигу».

Отже, застерігає автор статті, безпосереднє запозичення християнською психологією поняттєвого апарату світської психології призведе до прямого протиріччя даної психології із практичними висновками святих отців за такими важливішими методологічними питаннями як стратегії, техніки і мета лікування духовно-психологічних хвороб, неврозів... Як лікувати — через відновлення цілісної єдиної особистості чи за посередництвом «союзу різноманітних субособистостей в людині?» [31]. Адже, посилається автор на митрополита Ієрофея, провослав'я і є передусім медична наука, «психотерапія», тобто «наука про лікування душі від пристрастей і душевних хвороб».

Питання про необхідність уведення в навчальну програму духовних навчальних закладів не викликає сумніву, переконаний доктор педагогічних наук, професор, завідувач міжвузівської кафедри православної педагогіки і психології Самарської православної духовної семінарії, архімандрит Георгій (Шестун).

Незаперечність такого кроку має виключати будь-яку поквалітивність, адже, як зауважує Георгій, студенти мають бути обізнані із сучасною психологією, проте остання має включати в себе і православний святоотчій досвід як «особливий специфічний напрямок у психології, який за будь-що не претендує на зміну наявної психології» [18].

Задача психології, що викладається у духовній школі, має, на думку архімандрита, свої особливості, пов'язані передусім із майбутньою пасторською діяльністю випускника. Майбутній священнослужитель має володіти здатністю до аналізу вітчизняних і зарубіжних психологічних напрямків, шкіл, концепцій з православної точки зору, мати достатній обсяг знань із галузі патопсихології і психіатрії для ефективної роботи із наркоманами й алкоголіками і т. ін.

Водночас, стверджує архімандрит Георгій, православна психологія має розробити власний поняттєвий апарат, власні уявлення і власні ідеї. У зв'язку з цим продуктивним, на погляд Георгія, може бути визнаний погляд ігумена Феофана (Крюкова) на можливість створення православної домінантної для нашої цивілізації психології. Така психологія цілісності людського існування, психологія ієрархічності розроблена, на думку Георгія, А. Ухтомським, яку треба систематизувати, узагальнити і надати їй самостійний напрямок.

Життя людини, підсумовує архімандрит, здійснюється за двома лініями: за лінією психофізичного розвитку і лінією церковного буття людини. Психологія і має розглядати останні у зв'язку, що і спроможна зробити саме домінантна, або православна психологія.

На теперішній час відома лише одна публікація [74], присвячена питанню організації на філософських кафе-

драх духовних академій відділення психології, а також персоналіям, які займали відповідну посаду. За всієї важливості поданої у даній статті інформації, остання не виходить за межі прийому попереднього бібліографічного опису. При цьому з невідомих причин автор не згадує у невиправдано скромному переліку викладачів психології Київської духовної семінарії і академії ім'я І. Скворцова, який, згідно із Статутом, і, як свідчать мемуарні джерела та історичні розвідки, впродовж багатьох років через брак кадрового потенціалу змушений був читати курс психології як в стінах академії, так і духовної семінарії.

За спогадами колишнього випускника Київської духовної академії (зі ступенем магістра), згодом і викладача польської, німецької мов і патрології *alma mater* В. Аскочевського про те, що курс з філософії читався І. Скворцовим за підручниками Хр. Баумейстера [4].

Нагадаємо, що підручник Хр. Баумейстера був визначений свого часу Самуїлом Миславським як обов'язковий з курсу філософії, що читався у Києво-Могилянській академії впродовж 1763-1764 навчальних років.

«Філософія Баумейстера, — на переконання І. Мірчука, — принесла і вчителям філософії в Київській Академії великі вигоди, тому що ті вчителі могли покласти і ввести його науку, як цілість, в основу своїх викладів, і не треба було, як давніше, багато працювати над зіставленням поодиноких частин філософічних курсів із різних аристотелівських компендіїв. Тут лежить причина того захоплення, з яким самі учителі прийняли це оновлення філософського навчання Академії. Архітектонічна краса, ясність викладу, загальна зрозумілість, але й рука в руку з цим ідуча плинність, були головними умо-

винами, що спричинилися в значній мірі до поширення і популярності Баумейстера як на Україні, так і в цілій Європі» [37].

Беручи до уваги пункти Статуту щодо задач викладання філософії в семінаріях, вибір І. Скворцовим підручника Хр. Баумейстера був далеко не небезпечним кроком з огляду вкрай негативних оцінок автора цього підручника з боку горезвісного М. Магницького, підручника, яким послуговувалися викладачі філософії багатьох світських, в тому числі і вищих навчальних закладів тогочасної Російської імперії, зокрема у Санкт-Петербурзькому (П. Лодій, А. Галич, Я. Толмачев, М. Арх. Пальмін, Н. Рождественський) і Московському (Д. Аничков, А. Брянцев, І. Фроман, І. Шаден, П. Сохацький) університетах.

За всім тим, як то не дивно, зміст найбільш поширеного підручника Хр. Баумейстера, а саме «Метафізика», не отримав, наскільки нам відомо, ані історико-філософської, ані історико-психологічної характеристики. Виняток становлять декілька рядків, викривального змісту, присвячених зазначеному підручнику у часи, які виключали будь-яку можливість для неупередженої оцінки [43]. Залишаючи докладний психологічний аналіз змісту вказаного вище підручника на інший час, обмежимося нижче відтворенням основних засадових принципів, а також окремих положень цього підручника, які безпосередньо апелюють до сфери душевної організації людини та програми її дослідження.

Джерелом інформації, що подається нижче, служить виданий у 1830 році другим накладом текст «Метафізики» у перекладі з латинської мови Яковом Томмачевським [36].

Зміст психологічних поглядів Хр. Баумейстера презентований у третій частині (після онтології і загальної космології) і містить такі розділи: про дух взагалі, про душу людини, про здатність пізнання і її нижчу частину, про здатність до відчуття; про здатність до уяви, про пам'ять і пригадування, про вищі дії здатності до пізнання, або про увагу і роздуми, про ум, дотепність та розум, про здатність бажання та його нижчі дії, про пристрасті, про розумне бажання, або про волю та її свободу, про зв'язок душі з тілом, про безсмертя душі, про душі тварин, що не мають мови.

Викладаючи вчення про душу Хр. Баумейстер подає уявлення про дух, вчення про який складає предмет пневматології. Дух, за Хр. Баумейстера, є сутність проста, нематеріальна, обдарована розумом і волею. Проте, проста сутність і дух поняття нетотожні. Помилковим, звідси, є твердження Ляйбніца про те, що складні сутності складаються із простих духів.

Обсяг поняття простої сутності ширше, ніж духа. Будь-який дух, резюмує Хр. Баумейстер, є проста сутність, але не будь-яка проста сутність є дух. Дух є тим більш довершеним, чим довершенишим є його розум. Звідси, робить висновок Хр. Баумейстер, недовершеним є той дух, який обдарований недовершеним розумом і недовершеною волею. Розум, уточнює вчений, є здатність розуміти речі докладно, а воля є здатністю людини робити добро й ухилитися від зла. Проте не будь-яка істота, що обдарована здатністю докладно розуміти речі, є духом, адже душі тварин, хоча є сутності прості, проте не можуть бути позначені духами, оскільки нездатні докладно розуміти речі.

Духи, завершує Баумейстер стислий виклад предмету пневматології, поділяються на обмежені і безмежні. Без-

межним духом є Бог (вчення про якого належить до натурального богослов'я), обмеженими духами є душі людей і ангелів, вчення про яких належить, за Баумейстером, радше до богослов'я, аніж до філософії. Отже, підсумовує автор, вчення про обмежений дух або душу людини і складає предмет науки психології, або душеслов'я, яке в свою чергу поділяється на досвідну й умоглядну психологію.

Предметом першої є уявлення про душу, що досягається завдяки досвіду і внутрішньому відчуттю, другої — пояснення через здоровий умовивід, зміст того, що отримує шляхом досвіду.

Власним досвідом людина пересвідчується у здатності розрізнення свого я від інших предметів, що перебувають поза неї, тобто усвідомлення себе відмінними від них; з іншого боку, людина так само здатна розрізнити і самі предмети, що знаходяться поза неї.

Отже, підсумовує Баумейстер, «та сама сутність, що перебуває у тілі, пізнає і себе і інші речі, які знаходяться ззовні; або таке, що розрізняє і себе від предметів, і предмети один від одного, і позначається Душою» [там само, с. 119].

Надалі Баумейстер зупиняється на обговоренні доволі традиційної на той час проблеми визначення головних властивостей або здатностей душі. На відміну від своїх попередників, що виокремлювали у складі душі такі її провідні сили (здібності) душі як розум і воля, Баумейстер вважає доцільнішим поділяти всі сили душі на здатність до пізнання і здатність бажання. При цьому здатності до пізнання поділяються на вищі (хист пізнавати предмети докладно, розмірковувати, робити умовиводи, здатність до відволікання) і нижчі (здатність до відчут-

тя, до спогадів і уявлення — фантазії), які є, за автором, спільними для людини і тварин.

Вищі, або шляхетніші здібності, що притаманні лише людині, складаються, із уваги, ума, дотепності й розуму. Під увагою розуміється «та дія душі, за допомогою якого душа звертає думки на один предмет більше, аніж на інші, що перебувають із першими разом» [там само, с. 136]. Важливість уваги пояснюється тим, що, по-перше, силою останньої визначається можливість людини тривалий час розмірковувати щодо конкретного предмету до того часу, допоки не буде досліджено докладно всіх частин цього предмету. По-друге, важливість уваги збільшується тим більше, чим більше людина може тримати в полі зору водночас більшої кількості предметів. Чи не найдосконалішою є, по-третє, здатність людини утримувати увагу в умовах сторонніх впливів, не відволікатися від предмету своєї уваги навіть за умови впливу на нього значних емоційних подразників. Аби удосконалити увагу, пропонується вправлятися у відволіканні від сторонніх предметів, обираючи при цьому предмети абстрактні, не обтяжені чуттєвим забарвленням. Уважне розглядання всіх частин предмета може бути позначено розмірковуванням.

Привертає увагу спроба Баумейстера, визначити реальний зміст поняття ума, або інтелекту. Під умом, на погляд багатьох, розуміється будь-яка пізнавальна здатність, яка включає до себе почуття й уяву. Натомість, за Баумейстером, ум є здатність розуміти речі докладно, в той час як за допомогою розуму досягається пізнання причини існування цих речей. Отже, міра прояву ума визначається кількістю предметів, які може собі уявити людина, їх докладністю, можливістю докладного уявлення

всіх можливих речей одночасно. Таким чином, функція ума полягає, за Баумейстером, у докладній систематизації й утворенні загальних і абстрактних понять.

Очевидно, продовжує Баумейстер, людина не здатна уявити собі предмет поза впливом чуттєвого й оречевленого, а отже, людина не може мати ума довершеного й чистого до того часу, коли буде перебувати в полоні тілесності. Отже, ум довершено чистий є той, який так докладно являє предмети, що унеможлиблює наявність у подумах уречевленого, залежного від почуттів і уяви.

З іншого боку, ум недосконало чистий також може докладно представляти предмети, але таким чином, що думка обтягується почуттями й уявою. Звідси, констатує Баумейстер, пізнання речі за допомогою почуттів відбувається через чуттєве пізнання, або шляхом досвіду. На відміну від нього позначальне (знаменувальне) пізнання є прерогативою винятково ума.

Досконале пізнання спільних й відмінних властивостей багатьох речей ознака глибокодумного ума, або здатності виокремлювати в одній речі багато її властивостей; здатність бачення спільності у речах вказує на наявність у людини гостроти ума (генія), напруження всіх її сил і здібностей.

За всією важливістю наведених вище пізнавальних здатностей душі людини, «головною і найшляхетнішою» здатністю, якою володіє лише людина, є розум як здатність душі докладно пізнавати зв'язок загальних істин.

До цього часу, стверджує Баумейстер, чимало авторів, а головним чином богослови, намагаються знешкодити розум, і, не розуміючи дійсного змісту цього поняття, вдаються до забобонів або оманливих мерехтінь уяви, а отже, займаються пустою балаканиною. Проте, відпові-

дно до загальноживаної практики, використання мови розумом — це «...не що інше, як здатність докладно встановлювати зв'язок речей та істин» [там само, с. 145].

Такою здатністю, не втомлюється повторювати автор, тварини не володіють, оскільки скеровуються почуттями і теперішнім моментом, в той час як людина за допомогою розуму на досвіді теперішнього здатна пізнавати і майбутнє.

Грунтовному обговоренню на шпальтах підручника піддається проблема емоційно-вольової природи людини, здатності, що складає, за Баумейстером, одну із найважливіших складових чуттєвого пізнання людини, передовсім таких, як здатність бажання і відрази та тісно пов'язаних із ними почуттів задоволеності і незадоволеності.

Задоволення тлумачиться як приємне почуття, або почуття досконалості. Звідси випливають такі наслідки (аксіоми): 1) чим більше людина вбачає досконалостей, тим глибше вона переживає почуття задоволеності; 2) задоволення збільшується залежно від міри виразності уявлення змісту останнього, а також здатності до мисленнєвого уявлення досконалості; 3) задоволення збільшується залежно від упевненості людини у реальності даної досконалості; 4) тривалість задоволення пов'язується із тривалістю відчуття людиною досконалості, в разі втрати такого відчуття зникає і почуття задоволеності; 5) якщо досконалисть є справжньою і тривалою, то почуття задоволеності є істинним, реальним і чистим, тобто не супроводжується почуттям смутку.

У протилежному випадку, тобто якщо досконалисть є зовнішньою й уявною, почуття задоволеності є короткочасним, залишає після себе смуток і жалкування.

Задоволення, що має своїм витокком любов до доброчинності, є істинним і постійним: задоволення від пороку, хоча і супроводжується насолодою, проте втомлює душу, породжує нудьгу. На відміну від задоволення, незадоволення є протилежним йому почуттям, що виникає через відчуття недосконалості. Відповідно до цього, почуття незадоволеності збільшується через чітке уявлення про недосконалість, від багатьох недосконалостей, від упевненості у істинності недосконалостей.

Отже, бажання, констатує Баумейстер, є наслідком поняття про добро, відтак, аби з'ясувати природу бажання, треба з'ясувати спочатку зміст поняття добра. Добро, за Баумейстером, є те, що робить нас і наш статок досконалим, що узгоджується із метою. У протилежному випадку маємо констатувати наявність зла. Однак статок, уточнює автор, може вважатися добром, якщо він примножує щастя своєму власнику як мету його діяльності: в іншому випадку статок може перетворитися на зло, якщо цей статок стоїть на перешкоді його благополуччю.

Добро як досконалість, продовжує Баумейстер, може бути істинним або уявним: більш досконале добро є більшим добром, менш досконале — меншим добром або злом. Правда, обмовляється Баумейстер, і менше зло може стати добром, а саме — в разі порівняння його із більшим злом.

Наведене вище змушує, за Баумейстером, більш докладно зупинитися на поясненні змісту поняття бажання і відрази. Отже, якщо ми вважаємо щось добром, то одночасно відчуваємо і прагнення до нього. Це прагнення до добра і є тим, що можна позначити поняттям бажання. Сама ж сила душі, що спонукає до добра, позначається бажанням або волею [там само, с. 154]. У свою чергу

прагнення розуміється як потяг душі людини викликати почуття.

Бажання має місце у випадках: а) в разі бажання прагнути до того, що може бути визнано добром, або б) в разі прагнення до того, що вважаємо досконалістю, а отже, почуття досконалості або задоволення пов'язане із бажанням. За відсутністю причин, що спонукають, бажання не виникає. Головною причиною породження бажання є уявлення про добро. В свою чергу бажання може поділитися, за Баумейстером, на чуттєве і розумне.

Чуттєве бажання, яке досягає певної сили і призводить через це до тілесних змін, позначається пристрастю, яка в свою чергу поділяється на приємну, неприємну і змішану.

Згідно із зазначеним поділом у посібнику подається доволі докладне висвітлення змісту й особливостей прояву таких емоційних виявів людини, як радість, смуток (журба, печаль), любов, ненависть, заздрість, сором, надія, страх, відчай, жах, гнів. Не менше уваги присвячується розумному бажанню, або волі, яка тлумачиться як схильність людини до добра.

Натомість, незалежно від того, що розумне бажання спирається на детальні поняття як на свої рушійні причини, воля людини, однак, не може бути примушена до бажання ані зовнішньою, ані внутрішньою силою, тобто залишається свobodною і довільною у своїх виявах, зокрема моральних.

Отже, робить висновки Баумейстер, якщо волю людини неможливо примусити ані до бажання, ані до відрази, то це означає, що воля діє довільно, тобто розпоряджається собою вільно і незалежно. Таке розуміння волі відкриває, за автором, шлях до вірного розуміння її

свободи, яка тлумачиться як «істотна складова волі, як здатність істоти, що мислить, довільно обирати серед багатьох предметів найкращий» [там само, с. 187].

Прикінцеві розділи «Метафізики» присвячуються, мабуть, чи не найгострішим для тогочасної психології проблемам, а саме: проблемі зв'язку душі з тілом, не смертності душі, наявності душі у тварин.

«Душа і тіло, — починає Баумейстер обговорення психофізичної проблеми, — мають спільний певний зв'язок, що поєднує їх так щільно між собою, що у рухах і почуттях вони учиняють один одному необхідну допомогу» [там само, с. 189].

Такий зв'язок доводиться досвідом. Втім, за всією переконливістю досвідних даних, питання про механізм впливу душі на тіло і, навпаки, тіла на відчуття, залишається відкритим, ба навіть й більше, залишиться невідомим і надалі. Не задовольняючись варіантами відповіді на питання щодо природи зв'язку душі з тілом, запропонованими свого часу Аристотелем, Декартом і Лейбніцем (напередумановлена гармонія), сам Баумейстер ухиляється від власного розуміння цієї проблеми, надаючи можливість її розв'язку своєму читачеві.

На відміну від цього, питання про безсмертя душі видається Баумейстеру таким, що отримало свій позитивний розв'язок й обґрунтування у найавторитетніших джерелах. Підставою для позбавлення будь-якого сумніву у справедливості тези про не смертність душі беззаперечно приймається поширене уявлення про душу як просту і нематеріальну сутність (річ), яка тим самим є нетлінною, оскільки «...не можна уявити собі будь-яку перешкоду, яка була б здатна по смерті попередити джерело понять в душі, тобто мисленнєву силу» [там само, с. 197].

Аргументом на користь вказаного, запевняє Баумейстер, слугує факт обмеження мислення тілом як своїми кайданами. Отже, отримавши по смерті свободу від кайданів, душа виходить нібито із темряви на світло, отримуючи тим самим можливість для вияву більш докладних і виразних понять. Звісно, можна навести чимало інших аргументів на користь положення про безсмертя душі, проте і вказаного цілком достатньо аби остаточно припинити будь-які дискусії з цього питання.

Дещо несподівано заключний розділ «Метафізики» присвячується спростуванню наявних в літературі стверджень (передусім Декарта та його прихильників) про відсутність душі у тварин. Такі ствердження Баумейстер вважає помилковими і такими, що суперечать багатому досвіду і численним прикладам спостереження за поведінкою тварин.

Здійснена вище попередня розвідка стану психологічної освіти на прикладі діяльності лише одного навчального закладу, до того ж за вкрай нетривалий час його існування (два роки), звісно не стільки розв'язує, скільки ставить питання про необхідність історико-психологічної реконструкції, аналізу, систематизації й узагальнення вікового досвіду викладання системи психологічних знань у розгалуженій мережі середніх навчальних закладів духовної освіти України.

А наразі «залишається лише чекати появи генерації дослідників, які будуть цікаво й уважно заглиблюватися у предмет філософського [відтак і психологічного — *Ю.Р.*] знання, без поспіху і ретельно збирати матеріал, і, якщо поталанить, здійснити крок до того, що може стати точкою зору, ба й більше — знанням» [цит. за 30, с. 243].

Із сподіванням на якнайскорішу появу такого дослідника ми і завершуємо поданий вище матеріал пошукового характеру.

Список використаних джерел (Примітки)

1. Абашник В. А. Назначение полиции в системе «харьковского полицейского законодательства» Л. Г. К. Якоба / В. А. Абашник // Практична філософія та правовий порядок : зб. наук. ст. — Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2000. — С. 229-235.
2. Авсенеv Феофан. Из записок по психологии / Феофан Авсенеv // Сб. из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии. — К. : В тип. Губ. Управления. 1869; Див. також Авсенеv П. С. Из записок по психологии / П. С. Авсенеv // Предисловие и общая ред. проф. А. Ф. Замалеева. — СПб. : Тропа Троянова, 2008. — 335 с.
3. Александр Поуп. Поэмы / А. Поуп. — М. : Художественная литература, 1988.
4. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. И. Аскоченский. — К. : Унив. тип., 1856. — Ч.1. — 370 с.; Ч.2. — 567 с.
5. Баумейстер Ф. Х. (1709-1785). Німецький філософ школи Ляйбніца і Вольфа. Автор низки підручників з логіки, метафізики і натуральної філософії. Про популярність філософії Баумейстера свідчать численні переклади на російську мову ледь не усього корпусу його праць.
Див. : Баумейстер Ф. Х. Христиана Баумейстера Логика с латинского на российский язык переведённая лейб-гвардии полку сержантом и имп. Моск. ун-та студентом Александром Павловым. — М. : При имп. Моск. Ун-те, 1760. — 228 с.; Баумейстер Ф. Х. Христиана Баумейстера Метафизика. Пер. с лат. лейб-гвардии Измайловского полку квартирмейстер Александр Павлов. — М. : При имп. Московском ун-те, 1764. — 256 с.; Христиана Баумейстера Нравоучительная философия в пользу благородного юношества переведена с латинского Сухопутного шляхетного кадетского корпуса учителем Иваном Исаевым. — СПб. : Тип. Морс. Шляхет. Кад. корпуса, 1783. — 280 с.; Баумейстер Ф. Х. Нравоучительная философия, содержащая естественное право, этику, политику, экономию и др. вещи, для знания нужные и полезные. Перевёл с нем. языка про-

- фессор Дмитрий Синьковский. — М. : Тип. Комп. Типографич., 1788. — 324 с.
6. Брукер И. Я. (1696-1770). Автор перших праць з історії філософії, Член Пруської академії наук. Оцінку філософських систем оцінював з огляду відношення останніх, з одного боку, до християнства, з другого — до філософії Ляйбніца, прихильником якої він був. Російською мовою видані: Брукер И. Я. Сокращённая история философии от начала мира до нынешних времён, которую с французского языка перевёл студент В. Колокольников. Изданием Типографической компании. — М. : Тип. И. Лопухина, 1785. — 442 с.; Иакова Бруккера Критическая история философии, служащая руководством к прямому познанию учёной истории; изданная в пользу обучающегося российского юношества. Перев. М. Г. Гаврилов. — М. : Унив. Тип. Н. Новикова, 1788. — 226 с.
 7. Введенский А. И. Судьбы философии в России / А. И. Введенский, А. Ф. Лосев, Э. Л. Радлов, Г. Г. Шпет // Очерки истории русской философии. — Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1991. — С. 26-66.
 8. Велланский Д. Биологическое исследование природы в творящем и творимом качестве, содержащие основные начертания всеобщей физиологии // Сочинение Даниила Велланского. — Санкт-Петербург : Тип. Иос. Иоанесова, 1812.
 9. «Вельми ко исправлению церкви полезно есть сие, чтоб всяк Епископ имел в доме, ли при доме своем школу для детей священнических, или и прочих, в надежде священства определенных. А в школе той был бы учитель умный и честный, который бы детей учил не только чисто, сно и точно в книгах честь (что хотя нужное, обаче еще недовольное дело), го учил бы честь и разуметь» (Духовный регламент // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 6. — № 3718).
 10. Вержболович М. О. Обзор главнейших направлений рус. психологии // ВиР. — 1895. — Т. 2. — Ч. 1-2 (отд. отд. : X., 1895); Отношение философии к учению Божественного откровения // Моск. Ев. — 1897; Психологические основания религии // ВиР. — 1898. — № 18. — С. 199-220; Спиритизм перед судом науки и христианства // ДЧ. — 1900. — Т. 2. — С. 21-37 (отд. изд. : СПб., 1903); Внутренняя или доктринальная сторона спиритизма // Там же. — 1900. — Т. 3. — С. 171-183; Филос. самообразование при посредстве совр. нам

- филос. лит-ры // ВиР. — 1900. — № 10. — С. 451-472; Совр. оккультизм в его основах и науч. приложении // ВиР. — 1902. — № 19. — С. 237-250; № 20. — С. 291-328; Мир таинственных явлений. — М., 1902; СПб., 1902; Нравственное христ. учение. — М., 1907; Записки по дидактике. — Серг. П., 1912.
11. Ветринский И. Я. *Institutiones metaphysicae* (Основы метафизики) / И. Я. Ветринский. — Petropolis, 1821.
 12. Воспоминания и Автобиография Протоиерея Николая Ивановича Соколова // Киевская старина. — 1906. — Июль-Август. — С. 400-435; Сентябрь. — С. 124-136; Октябрь. — С. 155-197.
 13. Гавриил (Кикодзе) Основания опытной психологи / Гавриил. — СПб., 1858.
 14. Гаврюшин Н. К. У истоков русской духовно-академической философии: святитель Филарет (Дроздов) между Кантом и Фесслером / Н. К. Гаврюшин // Вопросы философии. — 2003. — № 2. — С. 131-139.
 15. Галич А. И. Картина человека, опыт наставительного чтения о предметах самопознания для всех образованных сословий, начертанный А. Галичем. — Санкт-Петербург : Типограф. Имп. Академии наук, 1834.
 16. Гейнекціус Іоганн Готліб (1681-1741). Німецький філософ, юрист, теолог; відомий головним чином своїми працями в галузі історії права. Наразі відомий один переклад на російську мову праці Гейнекціуса: Гейнекциус И. Г. Основания умственной и нравоучительной философии вообще с сокращённою историею философическою, сочинённое Иоанном Готтлибом Гейнекцием, тайным советником е. в. короля прусского, публичным и ординарным прав и философии в Фридрицианской академии профессором, и с латинского языка на российский переведенная Ильёй Фёдоровым. — М. : Печ. при Имп. Моск. Ун-те, 1766. — 390 с.
 17. Генцкен Ф. Фридерика Генцкения, политики и физики профессора История философическая, или О философии, в которой описываются жизни славнейших философов, представляются главнейшие их положения и исследования сект кратко и ясно, с приобщением служащих на оную примечаний, от самых древнейших времён до ныне текущего века. В пользу учащихся переведена с латинского на российский язык коллежским секретарём Кириллом Быстрицким. Издано под смотрением г. н. с. В. Г. Рубана. — СПб. : Тип. Воен. Коллегии, 1781. — 353 с.

18. Георгий (Шестун), архимандрит. Особенности преподавания психологии в Духовных школах [Электронный ресурс] / архимандрит Георгий (Шестун). — Режим доступа : <http://ruskline.ru/>
19. Гиляревский А. К., свящ. Учебник психологии / свящ. А. К. Гиляревский. — Новочеркасск, 1883;
Гиляревский А. К., свящ. Пособие к изучению психологи / свящ. А. К. Гиляревский. — М., 1886 (6-е изд. 1907).
20. Губко О. Т. Психолого-педагогічна спадщина І. О. Сікорського (до 15-річчя з дня народження) / О. Т. Губко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність : Матеріали конференції. — Т.1. — К. : АПН України, 1993. — С. 161-170;
Губко О. Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса / О. Губко. — К. : Світогляд, 2009. — 115 с.
21. Дежерандо Ж. М. (1772-1842). Французський філософ. Існує російський переклад його праці: Нормальный курс для первоначальных наставников, или Руководство к физическому, нравственному и умственному воспитанию в первоначальных школах / Ж. М. Дежерандо // пер. А. Худякова. — СПб., 1938; а також: Histoire comparee des systemes de philosophie relativement aux principes des connaissances humaines. — 2-ге вид. — 1822-1823.
22. Духовный регламент // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т.6. — № 3718.
23. Ершова Е. В. Н. Н. Поповский, забытый представитель XVIII века / Е. В. Ершова // Историософские архетипы в Русской культуре : материалы Международной конференц. — Спб., 1998. — С. 185-193.
24. Заболотный Н. Ф. Истоки образования в Брянском крае / Н. Ф. Заболотный // Образование и общество. — 2003. — №5.
25. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. — Казань : тип. Имп. Ун-та, 1881. — 806 с.
26. З часом, за свідченням Петрова П., І. М. Скворцовим був укладений латинською мовою підручник: «Totum sjstema philosopllicura ex variis auctoribus excerptuū», зміст якого, на жаль, залишається нам наразі недоступним.
27. Карпе Франц Самуель (1741-1806). Проф. філософії у Відні, супротивник Канта. Автор відомої праці: Darstellung der Philosophie ohne Beinahmen in einem Lehrbegriffen als Leitfaden zum liberalem Philosophieren, 1802-1804.

28. Киприан (Ященко), игумен. О преподавании психологии в церковных учебных заведениях [Электронный ресурс] / игумен Киприан (Ященко) // Психологическая наука и образование. — Режим доступа : www.psyedu.ru.
29. Куценко Н. А. Духовно-академическая философия в России первой половины XIX века: киевская и петербургская школы (Новые материалы) / Н. А. Куценко. — М. : ИФ РАН, 2005. — 138 с.
30. Куценко Н. А. Профессиональная философия в России первой половины — середины XIX века / Н. А. Куценко // Историко-философский ежегодник. — М. : Наука, 2006. — С. 227-245.
31. Лагутов Н. В. Актуальность богословского взгляда на современную психологию [Электронный ресурс] / Н. В. Лагутов. — Режим доступа : <http://www.k-istine.ru>
32. Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. — М. : В университетской типографии, 1886. — 103 с.
33. Лосев А. Ф. Эрос у Платона / А. Ф. Лосев // Вопросы философии. — 1988. — №12. — С. 121-139.
34. Малышевский И. Иван Михайлович Скворцов, кафедральный протоиерей Киево-Софийского собора / И. Малышевский // ТКДА. — 1863. — №8. — С. 441.
35. Мацевич Л. Письмо в Совет Киевской Духовной академии почётного его члена Л. С. Мацевича / Л. Мацевич // ТКДА. — 1911. — №8-9. — С. 501-540.
36. Метафизика Хр. Баумейстера, Переведенная с Латинского языка Яковым Толмачевым. — Изд. 2-е, вновь испр. — Санкт-Петербург : Типограф. медицинского департамента Министерства Внутренних дел, 1830. — 232 с.
37. Мірчук І. Християн Вольф та його школа на Україні / Іван Мірчук // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №4. — С. 135.
38. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819-1920: Філософський спадок / Н. Г. Мозгова. — К. : Книга, 2004. — 320 с.
39. Мустафин В., прот. Философские дисциплины в Санкт-Петербургской Духовной Академии / прот. В. Мустафин // Богословские труды. Юбилейный сборник, посвященный 175-летию Ленинградской Духовной Академии. — М., 1986.

40. Нижегородська духовна семінарія заснована відповідно до «Духовного регламенту» у 1721 р. Як навчальний предмет філософія викладалась з часу заснування семінарії. З 1765 р. філософія отримала статус самостійного класу. Першим ректором цієї семінарії був один із кращих проповідників того часу, вихованець Києво-Могилянської академії, згодом ректор Казанської духовної семінарії архимандрит Константин (Борковський).
Помітне місце в історії Нижегородської духовної семінарії залишив також випускник Київської духовної академії (1849), з часом ректор Київської духовної семінарії і академії, екзарх Грузії, Митрополит Московський і Київський (із 1891 р.) Іонікій (Іван Максимович Руднев).
Див.: Шамшурин В. А. Дореволюционная история Нижегородской духовной семинарии (1721-1917) [Электронный ресурс] / В. А. Шамшурин. — Режим доступа : www.nds.npe.ru.
41. Опыт о человеке Господина Попе. Перевод с французского языка Академии наук конректором Николаем Поповским 1754 года. Печатано при Императорском Московском университете 1757 года.
42. Панов С. И. Ветринский Иродион Яковлевич / С. И. Панов // Русские писатели. 1800-1917 : Биограф. словарь. — М. : Сов. энциклопедия, 1989. — С. 438.
43. Пелех П. М. Психологія в Київській академії в другій половині XVIII ст. / П. М. Пелех // Нариси з історії вітчизняної психології (XVII-XVIII ст.) : зб. ст. / за ред. проф. Г. С. Костюка. — К. : Радянська школа, 1952. — С. 118-122.
44. Перетворення «розсадника просвіти для всієї руської землі» в семінарію було сприйняте громадськістю та учнями колишньої вже Києво-Могилянської академії «великим та досить гірким ударом» (див.: Титов Ф. И. Очерки из истории духовной академии / Ф. И. Титов // ТКДА. — 1897. — Т. 3. — Кн. 10. — С. 161-207).
45. Петров П. История Киевской духовной семинарии (1817-1917) / П. Петров. — К. : Киево-Печерская лавра, 1917-1918. — 72 с.
46. Пивоваров Б. Как начиналось гимназическое образование в России. О воспитательной системе российской гимназии / Б. Пивоваров // Наука в Сибири. — 2002. — №24-25.
47. — Подумайте хорошенько и мне скажите, что нужно изменить в семинариях? — вопрошал обер-прокурор своего собеседника. — Как упростить существующие науки? Не нужно ли ввести новые и ка-

кие именно? Не надобно ли иные науки сократить, а другие и вовсе выгнать? Помните: семинария не академия. Из академии идут профессора: им много знать нужно. Из семинарии поступают во священники по селам. Им надобно знать сельский быт и уметь быть полезными крестьянину даже в его делах житейских. На что такая огромная богословия сельскому священнику? К чему нужна ему философия, наука вольномыслия, вздор, эгоизма, фанфаронства? Пусть лучше затвердят хорошенько катехизис и церковный устав, нотное пение. И довольно...

— Ты не знаешь, — заявил Протасов, — когда я напомянул государю, что в духовных семинариях читают философию, государь с гневом и в недоумениях воскликнул: «Как? У духовных есть философия, эта нечестивая, безбожная, мятежная наука? Изгнать ее» (цит. за Смолич I, 1996).

48. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. — Х. : Бізнес-Інформ, 1999. — 168 с.
49. Посохова Л. Ю. Традиції Києво-Могилянської академії в Харківському колегіумі / Л. Ю. Посохова // Наукові записки. Т.18. Ювілейний вип., присвячений 385-річчю КМА. — К. : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2000. — С. 39-41.
50. Поспехов Д. В. Последнее сочинение Иоанна Михайловича Скворцова. Два слова по поводу этого сочинения / Д. В. Поспехов // ТКДА. — 1863. — №8. — С. 520.
51. Причишин С., прот. Отечественная духовная школа конца XIX — нач. XX вв. В канун революционной катастрофы / прот. С. Причишин // Труды Київської Духовної Академії. Ювілейний випуск. — К. : Вид. відділ Української Православної Церкви, 2009. — №11. — С. 279-286.
52. Пустарнаков В. Ф. Университетская философия в России. Идеи. Персоналии. Основные центры / В. Ф. Пустарнаков. — Спб. : Изд-во Русского Христианского гум-го ин-та, 2003. — 919 с.
53. Путро А. О. Іноземні мови в православних духовних навчальних закладах України : XIX — початок XX ст. / А. О. Путро // Труды Київської Духовної Академії. Ювілейний випуск. — К. : Видав. відділ Української Православної Церкви, 2009. — №11. — С. 287-297.
54. Пуфендорф Самуель (1632-1694). Німецький юрист. Представник школи природного права, прихильник підпорядкування релігії державної влади.

- Введение в Гисторию Европейскую Чрез Самуила Пуфендорфа, на немецком языке сложенное; Та же чрез Иоанна Фридерика Крамера, на латинский переложенное; Ныне же поведением великого Государя Царя и Великого Князя Петра Первого, Всероссийского Императора на Российский с Латинского переведенное. Печатано в Санктпетербурхе, 1718. Декабря в 5 день — 358 с.; Пуфендорф Самуель. Самуила Пуфендорфа введение в Историю Знатнейших Европейских государств с примечаниями и политическими разсуждениями переведена с Немецкого Борисом Волковым. — Санкт-Петербург : При Императорской Академии Наук, 1767-1777. — Ч.1. — 1767. — 661 с.; Ч.2. — 1777. — 622 с.
55. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 / С. В. Рождественский. — СПб. : Изд. МНП, 1902. — С. 110.
 56. Роменец В. А. Історія психології / В. А. Роменець. — К. : Вища школа, 1978. — С. 14.
 57. Севастьянов О. В. Развитие психологического образования в России в XIX веке / О. В. Севастьянов // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : материалы Международной конференции по истории психологии «IV московские встречи» / Отв. ред А. А. Журавлев, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. — М. : Институт психологии РАН, 2006. — С. 285-293.
 58. «Сказати, що у вказаних пунктах архімандрит Філарет був на рівні сучасної методології викладання філософії, аж ні як не буде для нього компліментом; сучасні методологи так ясно, чітко і водночас об'ємно мислити не можуть» (Шохин В. К. Святитель Филарет, митрополит Московский и Коломинский, как реформатор преподавания философии: некоторые размышления / В. К. Шохин // Вопросы философии. — 2000. — №9. — С. 93-101).
 59. Скворцов И. Опыт о составе человеческого существа по разуму Священного Писания. Сочинение студента Ивана Скворцова / И. Скворцов // Некоторые опыты упражнений воспитанников С.-Петербургской духовной академии, изданные по случаю испытания, при окончании второго учебного курса — С.-Петербург : В тип. Н. Греча, 1817. — 72 с.
 60. Смолич И. К. История русской церкви. Кн. 8. 1700-1917 / И. К. Смолич. — М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — 798 с.

61. Снегирев В. А. Психология / В. А. Снегирев. — Харьков, 1893;
Див. також: Снегирев В. А. Психология. Систематический курс чтений по психологии / В. А. Снегирев. — Спб. : Изд-во Общество памяти игумении Таисии, 2009. — 768 с.
62. Сомин Н. В. Как учили в наших семинариях о собственности и богатстве [Электронный ресурс] / Н. В. Сомин. — Режим доступа : www.chri.-soc.narod.ru
63. Стайков В., прот. Из летописи духовных школ в Санкт-Петербурге (исторические вехи) / прот. В. Стайков // Христианское чтение. — 1997. — № 14. — С. 28-42.
64. Степаненко Г. В. З історії православних духовних семінарій півдня України (XIX — початок XX ст.) / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : зб. наук. праць. — Київ, 2007. — Вип. XV. — С. 158-166.
65. Стэнли Т. (1625-1678). Англ. поет і філософ. Автор першої в Англії праці з історії філософії: The History of Philosophy containing the lives opinions, actions, and discourses of the philosophers of every sect. — 3 vol. — 1655-1661.
66. Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX в. / Б. В. Титлинов. — Т. 1-2. — Вильно, 1908-1909.
67. Титов Ф. И. Очерки из истории Киевской Духовной Академии. Преосвященный Моисей Богданов-Платонов, первый ректор Киевской духовной Академии (1819-1823) / Ф. И. Титов // ТКДА. — 1897. — № 10. — С. 167-207.
68. Титов Ф. И. Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев / Ф. И. Титов // ТКДА. — 1897. — Т.1. — С. 133-176.
69. Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трех-вековой жизни и деятельности (1615-1915): Историческая записка / Ф. И. Титов. — К. : Гопак, 2003. — 688 с.
47. Тихолаз А. Духовно-академічна освіта та становлення філософії у Київській духовній академії / А. Тихолаз // Київські обрії: історико-філософські нариси. — К. : Стилос, 1997. — С. 91-112.
70. Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) // Український історичний журнал / О. І. Травкіна. — 2000. — №5. — С. 68-78 ; №6. — С. 83-93.
71. Троицкий П. Первый учебный курс Киевской духовной семинарии. 1817-1819 г. / П. Троицкий // ТКДА. — 1893. — №7. — С. 379-434.

72. У архівному зібранні Київської духовної академії зберігається рукопис лекції І. Скворцова з математики («Записки по математике, интегральное исчисление. Общая теория сопротивления кривых линий»), яка була прочитана ним слухачам Київської духовної семінарії упродовж 1817-1819 навчальних років, а також, за свідченням П. Петрова, укладений латинською мовою рукопис підручника «Totum sjstema philosopliicura ex variis auctoribus excerptuiu».
73. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. — К. : Путь к истине, 1991. — С. 231.
74. Шеховцова Л. Ф. Психология в духовных школах России [Электронный ресурс] / Л. Ф. Шеховцова, Ю. М. Зенько // Общество православных психологов Санкт-Петербурга. — Режим доступа : <http://www.oppspb.orthodoxy.ru/Text/m-sh-1.html>
75. Шпет Г. Г. Сочинения / Г. Г. Шпет. — М. : Правда, 1989. — 601 с.
76. Шурляков С. Перший редактор «Киевской старины» / С. Шурляков // Київська старовина. — 1992. — №5. — С. 109-114.
77. «Як за цією зміною, — писав у своєму клопотанні на ім'я Олександра І митрополит Серапіон, — хоча й все найкраще передбачаючи, академія Київська, що цілі століття існувала, ніби припиняє, хоча б й на час, існувати, але заслуговує уваги у вченому колі Києва і від усіх самих відомих осіб, що виховувались в ній і до її давності і навіть до самого її імені особливу мають повагу, чималий жаль» (цит. за: Петров П. История Киевской духовной семинарии (1817-1917) / П. Петров. — Киев : Киево-Печерская Лавра, 1917-1918. — С. 8).
78. Якоб Л. Г. Курс философии для Гимназий Российской Империи, сочиненный Людвигом Генрихом Якобом. Издан Главным правлением училищ. — Спб. : При Импер. Академии наук, 1817.
79. Buckley S. Three letters to Dr. Mead, concerning a new etical of Thuattoad History / S. Buckley. — London, 1728.
80. Totum systema philosophicum ex variis austoribus exerptum.

2.2. Формування предметної області психологічної науки (на прикладі Імператорського київського університету св. Володимира у першій половині XIX століття) (Мельник О.А.)

Психологія у щойно відкритому Київському університеті св. Володимира в 1834 році викладалась у філософських курсах. Філософський етап в психології певною мірою розкривається в курсі історії філософії [11]. Кожна філософська система так чи інакше містить у собі вчення про душу, про людину, розкриває її місце у Всесвіті, у відносинах з іншими людьми. Є великі багатомірні праці з історії філософії, які можуть дати певну компенсацію у справі історико-психологічної обізнаності.

Будь-яка наука, її предметна область має певний узор фактів і теоретичну канву. Історія кожної науки, предмет її дослідження повинні показувати зв'язки цих фактів і теорій, суперечності між якими та їх розв'язання призводить до науково-історичного поступу. Факти мають свою специфіку. Є відкриття астрономічні, географічні і геологічні, де факт може заявити про себе навіть на рівні чуттєвого пізнання, хоч акцент на властивостях предметів або явищ дещо модифікує цей факт. У психології, що вивчає крім зовні вираженої діяльності, вчинків також суб'єктивність, свідомість, ідеальне відображення і т. ін., факти не розкидано на якійсь площі таким чином, щоб їх можна було б, на думку В. Роменця, зібрати в кошик. «Це значною мірою факти «позиції», факти «аспекту бачення», подібно до того як у стереокіно слід обрати такий кут зору, щоб з'явився стереоскопічний ефект: найменше відхилення — і явище зникає» [10, с. 5].

Психологічна наука є винятковою не лише завдяки унікальності свого предмету — найбільш тонкого, скла-

дного, звеличеного і суперечливого, котрим є свідомість, душа, думка, почуття людини. Вона також є винятковою за високим ступенем свободи, який вона надає вченому, котрий присвятив себе їй. Це свобода — в дослідницьких перспективах психології, котрі є гігантським, ще не освоєним простором наукових проблем. Вона — у теперішньому психології, оскільки її вихід на практичне поле передбачає творчий пошук різноманітних способів оптимізації життєвих, соціальних, економічних та ін. відношень людей, спираючись на розкриття можливостей їх свідомості, діяльності, особистості. Ця свобода є помітною і при зверненні до історії психології. При всьому прагненні істориків цієї науки презентувати минуле у вигляді різних або протиборчих, або мирно співіснуючих глобальних напрямів, що змінюють один одного, безкінечною є різноманітна і своєрідна індивідуальна думка кожного автора, її витoki, спосіб репрезентації, докази її істинності та обґрунтування значущості.

Безумовно, сучасній психології необхідна узагальнююча рефлексія її минулого: досягнутого рівня пізнання свого предмету, етапів психологічного пізнання протягом усього його руху та логіки пізнання, що розвивається. Однак проблема формування історичної самосвідомості вітчизняної психології полягає у тому, що вона багато в чому носила філософсько-ідеологічний, часто догматичний, характер. Саме тому сьогodнішнє звернення до масиву накопичених протягом становлення психології знань повинно змінити свій характер. Необхідна більш об'єктивна та детальна реконструкція минулого на основі нового відношення до історичної дійсності, котра втілена в її авторських джерелах — наукових текстах.

З позицій канонів, які склались у наукознавстві і вимагають однозначності та жорсткості в оцінці знань,

теорій, їх пояснювальних можливостей, емпіричної обґрунтованості і т. ін., навіть найбільш зрілі сучасні теорії психології рідко або в незначній мірі можуть їм відповідати. Однак не можна не враховувати, що більшість наукознавчих критеріїв оформились в галузі точних, природничих наук. І чим більше психологія знаходить унікальним свій предмет, тим більш очевидним стає те, що їй необхідні власні способи пізнання і критерії його оцінки, власні методи наукового й історико-наукового аналізу та узагальнення, специфіку яких у свій час намагались виявити Вундт, Джемс, Гуссерль, Дільтей та ін.

Вважаємо, що психології, в наслідок її сучасного стану, який характеризується плюралізмом напрямів, теорій, точок зору на її предмет, не кажучи вже про розгалуженість і комплексність способів її практичного використання, необхідними є оформлення і репрезентація накопичених знань та системи, що передбачає наступність, взаємне доповнення і збагачення всіх найкращих ідей, котрі належать вченим-психологам.

Прослідкувати формування предметної області психології в першій половині XIX століття в Київському університеті св. Володимира стає можливим завдяки рідкісним рукописам перших викладачів психології, котрі збереглись на сьогоднішній день. Історико-психологічну реконструкцію психологічних уявлень ми почнемо з першого викладача психології в університеті Ореста Марковича Новицького та його праці «Керівництво до дослідної психології».

Психологію О. Новицький визначає як науку про природу людської душі. Під природою душі розумілися різні її властивості, такі як духовність і простота, здібності, свідомість і воля в різноманітних проявах. Наука пси-

хологія за своїм змістом має тісний зв'язок з деякими іншими науками. Наприклад, предметом дослідження і психології і історії душі виступає життя людської душі, але з різних боків. *Історія душі* розглядає в ній періодичні й особливі стани; розглядає її прояви, якими вони бувають, внутрішні стани, переживання. *Психологія* вивчає постійний образ її існування в нормальному стані; вивчає чим вона є і як діє; вивчає її внутрішні прояви [8].

Психологія і *фізіологія* за своєю суттю є дві дисципліни котрі використовують дані такої науки як *антропологія*. Співвідносяться вказані науки з антропологією як науки про людську природу взагалі. Психологія і фізіологія використовуючи дані антропології не розмежовуються таким чином, щоб одна з них займалась дослідженням виключно душі, а інша — тіла. Різниця полягає у наступному. Предметом психології є дух і чисто духовні дії. Предметом фізіології є життєва сила та її прояв через органи тіла. Відносно несвідомих проявів душі («нижчі») фізіологія звертає більшу увагу на органічний механізм, а психологія — на духовний хід чуттєвих проявів. Щодо предмету антропології, то ним виступає винятковий розгляд людського тіла [там само].

До *логіки*, *естетики* та *етики* психологія відноситься як їх необхідна основа, на якій вони будують своє вчення. Логіка вивчає закони мислення, естетика — закони чуттєвих проявів, етика — закони моральної діяльності. Окремі акти мислення, чуття і волі, котрі повинні підкорятись законам логіки, естетики та етики, аналізуються і пояснюються в психології.

Психологія за тогочасними уявленнями Ореста Марковича є наукою дослідною, і тому джерелом вивчення і дослідження для неї слугує внутрішній і зовнішній до-

свід та висновки при порівнянні людей. Для психології, як і взагалі для всіх інших наук не існує іншого джерела пізнання окрім досвіду. Лише математика може використовувати додосвідне пізнання, його побудову. Досвід вказує на особливі, окремі явища, однак він може й привести до загального, *наукового пізнання*, тому що все індивідуальне, котре піддається спостереженню, містить у собі загальне, так як окреме є особливим проявом загального. Теж саме можна сказати і про індивідуальні прояви людського духу, з допомогою самопізнання. У цих окремих проявах виражається і загальний характер людського духу, котрі повторюються в індивідуумі і складають його субстанцію.

На думку О. Новицького, самоспостереження, якого вимагає психологія, не є складним заняттям. По-перше, тому, що предметом самоспостереження для кожної людини є вона сама. По-друге, тому, що у кожної людини вже існує свого роду запас психологічних знань. Але насправді, визнає Орест Маркович, в психологічному самоспостереженні зустрічаються і труднощі.

Кожна людина виступає для себе самої предметом і змістом психологічних спостережень, зауважує вчений, і складає одну з найголовніших труднощів при самоспостереженні тому, що людина менш за все знає те, ким вона є, що собою являє. «Щоб наша душа мала змогу спостерігати саму себе, для цього її думки, її свідомість повинні бути звернені на неї саму» [8, с. 6]. Між тим, власні пізнання через самоспостереження не є достатньо достовірними, прозорими як пізнання про зовнішній світ та інші зовнішні предмети, явища. У свою чергу пізнання про зовнішні предмети може бути для нас прозорим, тому що вони протиставляються нашій думці, як дещо відмін-

не від нас. Але наше «Я» не може саме себе протиставити як зовнішній предмет. У зовнішньому світі предмети презентовані нам по одинці, тоді як світ внутрішній при самоспостереженні постає перед нами у деякій єдності. Складність самоспостереження походить від особливої швидкості і скороминущості наших внутрішніх явищ.

Перевага і «достоїнство» психологічних досліджень, згідно Новицькому, полягає у наступному: по-перше, у зовнішньому дослідженні життя; по-друге, у внутрішньому дослідженні, яке полягає в знанні, а останнє у свою чергу приносить задоволення [там само].

Акцентує увагу професор на користі від психології, яка не підлягає сумніву тому, що пізнання людей є важливим мистецтвом для людини не залежно від її положення в суспільстві, займаній посади. Звісно ж, мистецтво пізнавати людей і наука про людську душу за своєю суттю — дві різні речі. У психологів-теоретиків нерідко можна помітити значний недолік практичного знання людей, тому, що теоретики зазвичай живуть у світі абстрагованості й унікальності. Але вище достоїнство знання полягає в самому знанні. А між тим, найважливішим, за тогочасними уявленнями, і найцікавішим в природі предметом для людського пізнання є сама людина, а саме — таємниця її духа. Ми досягаємо вищої духовної насолоди, коли не просто існуємо у такому вигляді, в якому створила нас природа, а існуємо з усвідомленням того, ким ми є за своєю природою. Багатство нашого духовного життя стає багатством нашим лише у тій мірі, в якій ми знаємо про це, а що стосується несвідомого в нас, то про це ми майже нічого не знаємо.

Студентам Київського університету у першій половині XIX століття на заняттях з психології говорилося,

зокрема, і про те, що природу людської душі ми можемо спостерігати і вивчати або завдяки загальним проявам, або з боку окремих, унікальних її здібностей та проявів. Вивчення психології відбувалось за двома частинами. До першої частин входили питання стосовно предмету науки, особливостей вивчення предметної області та способу пізнання, основних понять, зв'язків психології з іншими науками, завдання психології та її значення. У другій частині психології вивчались окремі унікальні прояви внутрішнього життя людини, психічні процеси, поведінка, потреби та особливості діяльності.

Курс «Загальна психологія», що викладався в Київському університеті у першій половині XIX ст. мав вирішувати наступні завдання: окреслити відмінності між буттям тілесним та духовним; оглянути головні сторони людської природи; розглянути та заперечити матеріалістичне поняття про душу; вказати місцеперебування душі в тілі; пояснити та затвердити поняття про сутнісні властивості душі — її субстанціональність і простоту; вказати на різноманітність здібностей душі та їх сутнісну основу.

При викладанні першої частині психології приділяється увага спірному питанню про відмінності між буттям тілесним і духовним, а також між органічним та неорганічним в природі. Питання про природу людини піднімається достатньо давно, навіть у часи, коли жив та працював автор першої праці з психології грецький філософ Аристотель. Тому розгляд цього питання у першій половині XIX ст. не є чимось новим, винятковим. Співвідношення тілесного і духовного в людині — питання одвічне, актуальне для всіх часів. Представники кожної епохи надавали відповіді на це питання по різному.

Розглянемо, які уявлення існували у першій половині ХІХ ст. щодо природи людини та як саме вони презентувались студентам Київського університету при вивченні курсу психології першим викладачем — професором Орестом Новицьким.

За уявленнями вченого природа людини має дві складові: буття тілесне і буття духовне. Розходження між тілесним та духовним буттям людини полягає у наступному: а) тілесне буття може спостерігати за зовнішніми відчуттями і сприйматися внутрішнім відчуттям. Але ці розходження залежать від розходження у способі нашого пізнання і є лише суб'єктивними; б) дух і тіло існують у часі, тобто у своєму дійсному існуванні обмежуються моментом теперішнього. Але завдяки духу людина може перебувати в думках у минулому та майбутньому часі; в) тіло займає місце у просторі, в кожний період часу має визначене положення в просторі, тобто його можна виміряти, а дух не займає місця, яке можна було б виміряти з точністю, він існує у невизначеному колі, і це коло має свою межу; г) тіло не може проникати в інші тіла; дух може існувати в одному місці з іншим буттям, наприклад, тілесним, і у своєму органічному колі є всюдисущий; д) тіло має складну будову, складається з багатьох частин; дух за своїми складовими є простішим, не має частин, але є унікальним; е) тіло саме по собі є бездієвим; дух перебуває в русі сам по собі; ж) тіло задля своєї рухливості потребує поштовхів і подразнення; поштовх є необхідним при механічних рухах, а подразнення — при динамічних; дух є рухомим природними потребами і спонуканнями; з) тілу притаманна безпосередність, а духу — свідомість і незалежність [там само].

Тілесне і духовне буття є головними складовими субстанції природи. Вони різняться за ступенем розвитку: тілесне буття — нижчий ступень, а людський дух — найвищий ступінь розвитку в природі.

Тіло при житті людини має органічний склад. Коли людина помирає, тіло, мало помалу перетворюється в неорганічну масу, поки не розчиниться в інших організмах. Головними ознаками органічного буття, котрими людське тіло разом з іншими органічними тілами відрізняється від неорганічної природи, від мінералів, речовин, є його організація та буття. Розглянемо уявлення про них детальніше. Загальною ознакою органічних тіл є дещо ціле, що об'єднує їх частини. Що стосується неорганічних тіл, то початком їх творення слугують частини та їх властивості. Образно, органічне тіло являє собою монархію, а неорганічне — демократію.

Неорганічне тіло утворюється завдяки поєднанню його частин і елементів. Від того його розмір і хімічні властивості залежать від маси і хімічної властивості речовини, які при нагоді поєднались разом. Форма неорганічного тіла визначається напрямом, у якому розташувались його частини. Неорганічне тіло роздроблюється на частини, які без усілякого зв'язку з попереднім цілим продовжують своє існування у новій формі. У органічних же тілах навпаки, ціле є початком, який утворює частини. Від того ціле в органічних тілах за своїми розмірами та формою є незмінним. Розмір органічних тіл залежить від великої кількості речовин, які мали можливість поєднатися разом, а їхня форма вказує на панування в них центральної сили. Якщо ціле руйнується, то тоді розпадаються і його частини. І від того, як швидко вони відторгнуться від цілого залежить їх перетворення у безформну масу.

Таким чином, за тогочасними уявленнями, неорганічні тіла визнаються простим творенням і наслідком поєднання їх частин й елементів, і навпаки, органічні тіла визнаються субстанціональними та містять у собі умови організації.

Наступною ознакою, яка відрізняє органічне буття від неорганічного, є життя. Життя є головною ознакою органічних тіл. Життя органічного тіла характеризується періодичними змінами його частин. Так, живе тіло постійно змінює свої складові частини, тому що «приймає» в себе нові речовини, а старі «виводить». Якщо самовідновлення не відбувається, тіло неминуче загине. Між тим, при постійній зміні своїх частин ціле зберігає своє тотожне буття. Що стосується неорганічного тіла, то йому навпаки властива незмінність. Але, якщо вони коли-небудь і піддаються змінам, то ці зміни стосуються лише зовнішнього збільшення або зменшення. Зміни в неорганічних тілах відбуваються в одному випадку — при хімічних процесах. Але в такому випадку, зазвичай, утворюється вже нове тіло. Неорганічне ціле не має такої основи як самостійний початок, котрий міг би пережити зміну своїх частин; існує лише простий наслідок їх видозмін.

Органічні тіла проходять визначені періоди розвитку: початок, продовження і кінець. Неорганічні тіла — навпаки: вони не мають змін, котрі б відбувались за визначеними періодами; їх зміни є випадковими на початку й упродовж.

Зрештою, головна ознака життя складається з внутрішніх змін, які відбуваються. У живих тілах зростання та послаблення відбувається зсередини, а не так як у неживих, ззовні. У органічних тілах існує особлива утворююча їх життєва сила. Звертає на себе увагу та-

кож і нескінчена різноманітність форм, які утворюються в органічній природі. Між тим, неорганічна природа, представлена певною одноманітністю. Що ж стосується людського тіла, то воно складається головним чином з наступних елементів: кисень, водень, вуглець, азот, які не самі по собі склались у складно-організований організм, тому що самі по собі вони утворюють лише вуглекислоту, нашатир і т. ін. [там само].

Задля пояснення організації і життя людського тіла перший викладач психології в Київському університеті св. Володимира О. Новицький допускає наявність у ньому особливого, відмінного від речовини, а саме духовного початку — життєвої сили. «Інакше, — каже він, — утворення і підтримку нашого тіла ми повинні б були приписати диву творчої всемогутності, що продовжується; але тоді доречно було б припустити між іншим, що Бог різним чином сприяє людським гріхам» [там само, с. 24].

Прояви життєвої сили, як духовного початку в людині, О. Новицький відносить частково до підтримки індивідуума, а частково до зберігання роду. Останнє стає можливим завдяки народженню. Прояви життєвої сили, які сприяють підтримці індивідуума, зводяться до організації і життя. «Життя переважно проявляється у реагуванні м'язів на мимовільні та довільні подразнення; а організація виражається в процесі харчування, який включає в себе: травлення, перероблення, кровообіг, органічний розпад і відокремлення. Кровообіг являє собою безперервний потік, у якому містяться складові частинки нашого тіла та постійний обмін застарілих складових частинок новими. При посередництві цього потоку, що приводить життя у рух, організація утворює і зберігає форму тіла та його членів» [там само, с. 25].

Прояви життєвої сили суттєво відрізняються від інших дій душі, вони є несвідомими та довільними і відбуваються за необхідністю. Ці прояви називають ще рослинними діями тому, що вони є властивими не лише для людей, тварин, але й для рослин: «...прояви життєвої сили складають рослинну сторону людської природи» [там само, с. 26].

Поряд з цими несвідомими і необхідними діями людини притаманний цілий ряд свідомих і незалежних проявів, де людина не лише діє, але й і знає про свою діяльність, визначає свої вчинки за своїми власними спонуканнями. Всі ці прояви приписують душі в тілесному сенсі. Свідомі і довільні прояви людини розділяються за своєю природою. Тобто на такі, що не залежать від тіла або чуттєві, і на власно духовні або розумні дії, так як вони відбуваються або всередині за допомогою тілесного органу, саме нервової системи, або внутрішнім способом, у самій душі.

Новицький виділяє наступні чуттєві прояви: чуттєве спостереження, тілесне відчуття, чуттєве побажання, рух членів. Чуттєві прояви душі в означений період також називали тваринними, тому що вони вважались властивими і для тварин. Вважалося, що у деяких тварин окремий вид чуттєвого сприйняття розвинутий в більший мірі ніж у людини. Що стосується духовних або розумних проявів можна сказати, що вони приймають участь у пізнанні, окрім чуттєвого спостереження. Завдяки духовним або розумним проявам людина здатна до самосвідомості, критичності, може утримувати та згадувати в потрібний час певну інформацію, уявляти, мислити, передбачати, планувати, творити добро і визнавати недоліки.

У першій половині XIX століття вважалося, що духовні дії складають хоч і не виключне, однак переважне надбання людини, тому що у вищих класів тварин, у ссавців зустрічаються їхні сліди і початки, між тим як у нижчих класів тварин вони замінюються інстинктом. Розумність в людині є власне людською стороною її природи. Розум є властивим лише для духу. «Душа спостерігає, а дух мислить; душа відчуває, дух сприймає завдяки чуттєвості; душа чуттєво збуджується бажаннями і скеровує рухи членів, а дух виявляється завдяки вищим схильностям і намірам» [там само, с. 29].

Від часу до часу існували думки про те, що не існує тотожності між духом і душею. Але тотожність душі і духа без сумніву доводиться єдністю їх самосвідомості, так як людське «Я», яке здатне спостерігати і мислити, визнає себе одним і тим самим. І відмінність між ним дуже легко пояснити відмінним відношенням їх до тіла, їх залежністю або незалежністю від тіла: дух є душею, коли він діє через органи тіла, і навпаки, душа є дух, коли діє сама по собі. Тому поняття «дух» і «душа» можна вживати як одне й те саме, одне замість іншого, для позначення свідомого і незалежного початку в людині взагалі. «Досить вдалим є називати душею дух, коли ми розглядаємо його у поєднанні з тілом, як сторону людської природи; навпаки того духом набагато пристойніше називати душу, коли ми розглядаємо її окремо від тіла, як частину людської природи» [там само, с. 31].

Набагато складнішим, на думку Ореста Марковича, постає питання про те, чи є чимось єдиним душа і життєва сила? На перший погляд, вважає професор, здається, що життєва сила є дещо зовсім відмінне від душі, тому що: а) дії життєвої сили у протилежність всім іншим

діям духовної людської природи є несвідомими і необхідними; б) людина не вважає себе за причину проявів життєвої сили; в) людина не знає як скеровувати життєві прояви. Але Новицький стверджує, що між проявами життєвої сили і проявами душі існує перехід. З одного боку, дії душі можуть бути в деякій мірі несвідомими, а з другого — при хворобах тіла відчуття, що усвідомлюється, досягає основи життєвої сили, до самих кісток. Душа періодично занурюється в стани несвідомості і необхідності. До станів необхідності відносяться сновидіння і нав'язливі ідеї [там само].

О. Новицький наводить наступні позитивні та вагомні докази тотожності душі і життєвої сили: їх не розривне існування в тілі; їх безпосередня узгодженість при взаємних діях; тілесна самосвідомість і відношення життєвих проявів до «Я», наприклад, коли ми говоримо «Я голодний». Відкритим для першого викладача психології Імператорського Київського університету св. Володимира Ореста Новицького залишається питання про співвідношення душі і «художнього утворення нашого тіла» [8].

У 1838-1839 рр. психологію в Київському університеті св. Володимира окрім Ореста Марковича викладав Петро Семенович Авсеньєв. За архівними джерелами, де описуються спогади колишніх студентів університету св. Володимира, є примітка про те, що Петро Семенович викладав психологію за власними рукописами, котрі на щастя збереглися до наших днів [3].

Психологія як наука, на думку П. Авсеньєва, виникає завдяки тому, що людина починає задавати собі питання: хто вона така? ким вона є? що вона являє собою в цьому світі? Можливим це стає завдяки такій вродженій властивості людині, як прагнення до Божественної істини.

Це прагнення є можливим завдяки розуму, який походить з цієї істини. Людина спостерігає за речами, явищами зовнішнього світу, потім зосереджує увагу на самій собі, своїх внутрішніх переживаннях. Коли відбувається зустріч людини зі своїм внутрішнім світом, вона і задається питанням відносно себе [1].

Зупинивши свій погляд на собі, стверджує Петро Семенович, людина починає себе відмежовувати від зовнішнього світу, відрізнити себе від нижчого тіла і природи, від вищого — Божественного, вплив і присутність якого вона зазнає в собі, а можливим це стає завдяки саме душі. Навіть, у цьому своєму «Я» [душа — *О.М.*] людина відрізняє постійне і загальне, що дано як їй, так і іншим людям, і те, що притаманно і належить тільки їй, і лише їй як людині, від випадкових до унікальних властивостей і дій, що належать їй як особистості, за її темпераментом, статтю, віком, званням, відносинами. І власне, стверджує Петро Семенович, лише душа людини і є предметом дослідження в психології. «Наука, яка має предметом свого дослідження душу, повинна пояснити її будову та життя задля того, щоб привести людину до істинного самопізнання, і є психологія» [1, с. 2]. У самому слові «психологія», на думку Авсенєва, закладений її справжній предмет: дух, котрий проявляє себе в союзі з тілом або душа. Професор вважає, що тіло є достойним уваги і вивчення, і не є чимось другорядним і несуттєвим: «Як душу, так і тіло необхідно вивчати у їх тісному зв'язку» [там само].

Головна ціль психології полягає в здатності задовольнити природне бажання душі знати себе. Самопізнання дозволяє людині дізнатися про свої недоліки, суть усіх своїх кінцевих прагнень і глибинну потребу у поєднанні з Єдиним, вищим за все добром. Пізнаючи себе, свої по-

тяги й вчинки, психологія разом з тим відкриває для людини способи оволодіння ними, підкорення їх волі та шляхи пошуку самоконтролю. В подальшому ціль психології має прикладний характер, а саме: набуті пізнання про душу щодо життєвих цілей та прагнень людини використовувати в суспільному житті, наприклад, в науці, мистецтві. «Какъ симъ стремленіямъ наука наша прежде всего обязана бываетъ своимъ происхожденіемъ, такъ и воздаеть имъ плодами своихъ изысканій» [там само, с. 3].

Свій погляд П. Авсенъев на душу висловлює у наступних задушевних строках: «Будь-яка істота має свою область буття, до якої вона належить як частина до свого цілого, — свою рідну стихію, у котрій вона живе: для нижчих, темних предметів це є бачений світ, для безсмертної душі є свій світ вищого життя, котрий складає її вітчизну. Це вище життя подібно океану, простягається по незрівнянному царству буття; тіло — це човен, а душа плавець, що прагне до вічного прихистка. Поки човен міцний, душа усамітнена від всієї цієї небесної стихії; в нервах вона вільно сприймає і відображає зовнішні впливи. Але кожне збурення, кожна пристрасть робить у човні отвір; він все важчає і занурюється. В старості душа вже відвертається від земного життя, потроху залишає зовнішні чуття, погано контролює тілесні прояви, зменшується потреба в їжі та питті, замість цього вона зближується зі світом майбутнього життя, — часто відчуває нудьгу за вітчизною, передчуває зміни природи. Це означає, що стихія майбутнього життя вже проникла у човен. Наостанок — ще декілька потрясінь — човен зануриться і плавець спрямовується нестримно у вічну глибину» [3, с. 233].

Подальший аналіз рукописів Петра Авсеньєва розкриває нам погляди і на життєву психологію. Він вважає, що від справжньої науки про душу необхідно відрізнити так зване практичне знання людей, якого набуває кожна людина протягом життя, частково про себе, а частково і про інших людей. Кожна людина, як істота самосвідома, спостерігаючи над собою та іншими в різних діях і станах, мало-помалу збирає різні поняття про здібності, властивості і стани душі, диференціюючи їх за віком, статтю, темпераментом, професією, національністю тощо. Такі поняття про себе та інших потрібні для життя задля того, щоб людина змогла обрати кращий шлях у житті: що необхідно виправити у своїх схильностях, як спілкуватись, вести себе з іншими людьми; як відрізнити людину порядну від лицеміра, друга від ворога. Але ці знання, визнає Петро Семенович, не носять загального характеру, вони є суб'єктивними; це пізнання людей, а не людини, і самі по собі вони не заслуговують бути предметом науки. Чим досконалішим є громадянське суспільство, тим меншого значення мають у ньому житійні пізнання, звичаї та схильності людей.

Джерелом пізнання предметної області психології П. Авсеньєв виділяє спостереження, споглядання та одкровення. Спостереження поділяється на зовнішнє та внутрішнє, природне та штучне. Завдяки спостереженню стає можливим існування дослідної психології. Спостерігаючи за собою та за іншими людьми, за чуттями, думками, бажаннями, ми здатні помітити між ними схожість і відмінність. Споглядальне пізнання базується на думках, теоретичних розмірковуваннях, споглядання дозволяє уявити шлях до досконалості людини. Джерелом пізнання душі при одкровенні, за вченим, слугує

святе Письмо, де сам Бог, котрий і створив душу за своєю подобою і тому знає її досконало, свідчить нам про всі сторони її життя і вічне призначення. Учиння Святого Письма про душу подається в окремих висловах, але богослов'я збирає їх у одне струнке ціле. Задля чистого, ясного і твердого пізнання про душу спочатку необхідно мати таке саме пізнання й про Бога [1].

Вищезазначені способи пізнання душі, як предмета психологічної науки, вважає Петро Семенович, не слід розглядати як такі, що виступають відокремлено один від одного. Вони мають природній зв'язок між собою і складають знання про науку психологію і її предмет — душу. Дослідна психологія розглядає душу як явище. Споглядальна — пізнає її в її ж сутності, як образ Бога, а при одкровенні душа розглядається як Першообраз. Але головнішим у психології визнається досвід. Саме досвід, внутрішній і зовнішній дозволяє здобувати знання про предмет психологічної науки — душу, її позитивний смисл; споглядання пояснює її внутрішній сенс і значення; одкровення зі своїм вченням про душу слугує їй керівництвом і критерієм, застерігаючи її від хибних думок [1].

Таким чином, предметна область психології у першій половині XIX століття в Імператорському Київському університеті св. Володимира зосереджується на пізнанні людиною самої себе, своєї душі, про що свідчать праці перших викладачів з психології Ореста Марковича Новицького і Петра Семеновича Авсеньєва. Предметна область психології в означений період також включає дослідження чуттєвих та духовних проявів людини, волі, спонукань та настановлень, визначення людиною свого місця в світі, співвідношення понять «душі» та «тіла»,

вивчення мисленнєвих здібностей людини, особливостей творення її характеру й темпераменту, вибір вірного шляху у житті, формування прагнень.

Список використаних джерел

1. Авсеньев П. С. Из записок по психологии / П. С. Авсеньев // Сб. из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии. — К. : В типографии губернского управления, 1869. — С. 1-246.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 288 с. — (Серия «Мастера психологии»).
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884) / под ред. В. С. Иконникова. — К. : Типография императорского университета Св. Владимира, 1884. — 818 с.
4. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упорядник В. Короткин, В. Ульяновський. — Кн. 1. — К. : Заповіт, 1994. — 398 с.
5. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: колективна монографія / за заг. ред. В. В. Турбан. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. — 257 с.
6. Київський університет / ред. М. У. Білий, Л. В. Губерський, Я. С. Калакура та ін. — К. : Вид-во при КДУ ; Вища школа, 1984. — 204 с.
7. Мельник О. А. Теоретичні основи формування предмета психології / О. А. Мельник // Наукова спадщина Д. М. Узнадзе та сучасність : м-ли між нар. наук. конф. 9-10 гр. 2011 р. — Х. : ХДУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — С. 140-143.
8. Новицкий О. М. Руководство к опытной психологии / О. М. Новицкий. — К. : В Университетской типографии, 1840. — 468 с.
9. Рождественський Ю. Т. Психологія в Україні XVII — поч. XIX століття (спроба реконструкції та систематизації академічної спадщини) : монографія / Юрій Тихонович Рождественський. — Умань : ПП Жовтий, 2011. — 252 с.
10. Роменець В. А. Історія психології : навчальний посібник / В. А. Роменець. — К. : Вища школа, 1978. — 440 с.
11. Філософський факультет (документи та матеріали) / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 319 с.

2.3. Вітчизняна психологія другої половини XIX – початку XX сторіччя: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення (Летцев В. М.)

Потрібність і важливість історико-психологічних досліджень для розвитку психології не вимагає доведення. Втім актуальність таких досліджень може бути різною. В часи кризові, тобто в період активного пошуку нових шляхів, нових теоретичних і методологічних рішень, вона значно зростає. Це пояснюється тим, що у витоках науки, в перших кроках її становлення приховані всі можливі лінії її майбутнього розвитку, а в подальшому русі закарбовуються найрізноманітніші ймовірні моделі і зразки її теоретичних побудов.

Сьогодні, в ситуації триваючої кризи теоретичних і методологічних засад психології, які закладалися ще радянською психологічною наукою, все ще на часі питання про адекватну оцінку цих засад та визначення теоретичної значущості всього зробленого в рамках радянської психології. Без такої оцінки і таких визначень, тобто без критико-історичного погляду на предмет, неможливо відтворити відповідну лінію традиції для подальшого продуктивного розвитку психології¹.

¹ Варто зауважити, що звернення до теоретичних засад і загального контексту, в якому відбувалося становлення і розвиток радянської, а перед цим російської (у межах російської імперії існуючої) психологічної науки, – є для історика української психології цілком необхідним і виправданим, бо тривалий час українська і російська (російська вже в сучасному, обмеженому значенні) психологія існували в спільному науково-теоретичному контексті. Разом із тим, заглиблюючись в цей спільний контекст, неможливо не помітити істотних відмінностей і ментальної різноспрямованості вчених традицій Росії і України. Визначити ці відмінності в примітці, звичайно ж, неможливо, проте, в дослідженні, що ми його пропонуємо нижче, вони проглядаються з усією очевидністю.

Процес деідеологізації радянської психології, що розпочався зовсім нещодавно², відкрив можливість неупереджених підходів також і в історії психології, яка зазнала не менших ідеологічних впливів. Однак, специфіка історико-психологічного предмету, що існує і розгортається як той чи інший нарратив, вимагає критичного підходу не тільки до теоретичних положень психології, що зазнали деформуючої ідеологізації, але й до ключових пунктів та визначень власне історичного нарративу, який у радянській психологічній науці перетворився на справжній «міф»³. Іншими словами, для відтворення дійсної історії вітчизняної психології не достатньо буде уникнення ідеологізованого погляду на предмет, потрібна ще й *деміфологізація* цієї історії, а саме, критичний підхід до історико-психологічного «міфу», що культивувався і репродукувався радянською психологічною наукою. Без такої деміфологізації неможливі й серйозні теоретичні побудови у психології, бо міфологізована історія — це фальшива історія, яка через штучну свою сконструйованість не дозволяє ані відшукати «твердий ґрунт» для таких побудов, ані побачити перспективи подальшого розвитку психологічної науки.

² Ось що, зокрема, пише про основні імперативи і цілі цього процесу відомий російський історик психології С. О. Богданчиков: «Успішне вирішення завдань, що стоять перед сучасною вітчизняною психологією, неможливе, якщо не відчувати під ногами твердий ґрунт історичних фактів, якщо не мати в своєму розпорядженні адекватної історичної картини того, що собою являла, в яких умовах функціонувала і за якими напрямками розвивалася психологічна наука в нашій країні в радянський період — в 20-ті — 80-ті роки ХХ століття. Без знання того, через які причини, в яких історичних умовах і з якими наслідками проходив процес ідеологізації вітчизняної психології, успішне здійснення зворотного процесу деідеологізації не уявляється можливим» (2006) [1].

³ Поняття «міф» у значенні штучного, сконструйованого нарративу ми скрізь будемо подавати в лапках.

Щоб критично розглянути радянський історико-психологічний «міф», треба заглибитись у основні колізії історії вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Таке значне заглиблення потрібне тому, що коріння радянської психології, її парадигмальні витоки йдуть у традицію психологічної думки ХІХ сторіччя. Саме у другій половині ХІХ сторіччя (що є, як відомо, особливо складним періодом розвитку психології, часом її оновлення) у вітчизняній психології відбувалися зрушення і зміни, інтерпретація яких поклала початок «основному міфу» радянської психологічної історіографії. Цей сконструйований в радянський час «міф», що у найбільш систематичному вигляді зафіксований в праці Е. А. Буділової «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в російській психологічній науці» (1960) [2], базується на цілковитому *домінуванні природничо-наукового напрямку* в російській психології другої половини ХІХ сторіччя над усіма іншими напрямками психологічної думки — релігійним, філософським, емпірико-гуманістичним. Тобто — це міф про неперевершені достоїнства природничо-наукового напрямку в становленні і розвитку російської психології ХІХ сторіччя і його теоретичній і моральній перевазі над всіма іншими.

Основна теза про перевагу (що застосовувалася також і до зарубіжної психологічної думки) закріплена в радянському історико-психологічному «основному міфі» бінарними опозиціями. Найпершою такою опозицією за часом є опозиція «прогресивного» — «реакційного» напрямків в психології (послідовно реалізована в вищезгаданій праці Е. А. Буділової). Пізніше вона замінюється опозицією «вірно» — і невірно спрямованої теорії, або вчення (реалізована в працях радянських істориків пси-

хології кінця 70-х — 80-х рр.). В останній час ця опозиція перетворюється на опозицію всеосяжного, досконалого — і недосконалих, або обмежених психологічних підходів (найяскравіше реалізована в працях А. В. Петровського і М. Г. Ярошевського 80-х — 90-х рр.). Міф таким чином постійно добудовувався і модернізувався, різкість висловів та характеристик в нім з перебігом років дещо зм'якшувалася, — але основна функція міфологічних бінарних опозицій зберігалася (сягаючи завжди до свого міфологічного першовитоку).

Важливим завданням радянських «міфологів» було з'єднати радянську матеріалістичну і природничо-науково зорієнтовану психологію з усією попередньою вітчизняною психологічною традицією, приписавши останній свої власні наукові орієнтації — тобто матеріалізм і натуралізм. Проблема, однак, полягала в тому, що навіть природничо-наукова лінія психології у ХІХ сторіччі не була матеріалістичною у точному сенсі слова (і перше і друге прекрасно показав В. В. Зеньковський в статті з красномовною назвою «Про уявний матеріалізм російської науки і філософії» (1965) [8]). Тому в жертву приносилася реальна історія психології, яка аж ніяк не лягала в жорстко вибудовану лінію радянського історіографічного «міфу». Звідси жахливі спотворення, мимовільні й свавільні фальсифікації цієї історії. Першим і найяскравішим прикладом такого спотворення і такої фальсифікації є інтерпретація радянськими історіографами відомої журнальної полеміки М. Г. Чернишевського і П. Д. Юркевича, яка стала зав'язкою або вихідним пунктом «основного міфу» всієї радянської історії психології. Первинність згаданого спору для утворення цього «міфу» і для розуміння подальших колізій російської психологі-

чної думки є очевидною. Про це на свій лад говорили і основні транслятори міфосторії радянської психології А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський.

Сьогодні, щоб позбутися «міфічних» примар радянської деформуючої історіографії (які, до речі, продовжують транслюватися у більшості підручників і посібників з історії психології, справляючи свій непомітний вплив на формування читацьких уявлень), дуже важливо дослідно усвідомити спотворюючий характер радянських інтерпретацій ключових колізій в розвитку вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, а також штучність акцентуацій у визначенні основних ліній її становлення і розвитку. Для цього потрібен вже не просто ідеологічно неупереджений погляд на історію психології зазначеного періоду — тут потрібна фронтальна і цілеспрямована деконструкція ключових положень радянського історіографічного «міфу».

Для того, щоб у найзагальнішому вигляді з'ясувати характер відмінностей, що існували у підходах дослідників до тих чи інших ліній російської психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, а також розкрити, у першому наближенні, загальну спрямованість інтерпретацій поглядів тогочасних мислителів-психологів, звернемося до огляду відповідної дослідницької та навчальної літератури з історії психології зазначеного нами періоду.

Спочатку розглянемо джерела, що є базовими для радянського історіографічного «міфу», а також трансляторами його в узагальнюючих працях і підручниках з історії психології. Однією з перших праць з історії психології ХІХ — початку ХХ сторіччя, в якій історія російської психології набуває чітких ознак міфу, є вже згаду-

вана нами праця Е. А. Буділової «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в російській психологічній науці (друга половина XIX — початку XX сторіччя)» (1960). В цій праці автором послідовно реалізована схема становлення і розвитку російської психології другої половини XIX — початку XX сторіччя, що була описана вище. А саме, неухильно проводиться думка про перевагу «прогресивної» природничо-наукової лінії російської психології (що йде від І. М. Сеченова) та про відсталість і реакційність інтроспективно-емпіричної та метафізичної психології, які теоретично протистояли їй. Така однозначна домінація наперед знецінювала будь які здобутки інших ліній чи напрямків. І хоча автор праці намагався викласти (дуже коротко і уривчасто) погляди також і опонентів «матеріалізму», вони постають тут лише як фон для розвитку єдино правильної лінії російської психології.

Про деякі аспекти розвитку російської психології зазначеного нами періоду можна дізнатися також з роботи вищезгаданого автора «Проблема особистості в російській психології другої половини XIX — початку XX сторіччя» (1974) [3]. У цій роботі, що присвячена розгляду центральної проблеми психології — проблемі особистості, автор приділяє досить багато місця розгляду «матеріалістичної» психології, а саме сеченовському трактуванню цієї проблеми, натомість думки прямих опонентів даної концепції (П. Юркевича, Д. Кавеліна та ін.) просто не наводяться. Стаття не пропонує також жодного критико-теоретичного аналізу натуралістичних, фізіолого-редукціоністських концепцій особистості висунутих «матеріалістичною» психологією в зазначений період. Аналіз категорії особистості в «ідеалістичній» психології того ж періоду представлений у статті, головним чином,

на матеріалі позитивістської концепції М. М. Троїцького. Ілюстрацією окремих моментів «ідеалістичних» концепцій служать цитати з праць М. Я. Грота, Л. М. Лопатіна, Г. І. Челпанова і М. О. Лосського. Коротко розглянуте вчення про особистість (характерологія) О. Ф. Лазурського. Водночас, із поля зору автора цілковито випадає духовно-академічна традиція в психології. Не представлені і погляди на проблему особистості таких видатних мислителів, як П. Д. Юркевич, О. О. Козлов, В. С. Соловйов, В. В. Зеньковський і деяких інших. Отже, стаття не дає достатньо об'єктивної і критично проробленої картини становлення особистісних концепцій, не розкриває їхнього справжнього значення й спрямованості.

Розглядом «дореволюційної» російської психології, з екскурсами до витоків її «міфічної» «матеріалістичної» традиції, є роботи А. В. Петровського «Про основні напрямки у російській психології початку ХХ ст.» (У кн. «З історії російської психології» (1961) [19]) і «Історія радянської психології: Формування основ психологічної науки» (1967) [18]. У цих працях автор заявляє про свою рішучу «боротьбу проти всіляких спроб збочення і фальсифікації» російської психології. У підсумку ця боротьба, як обнадіює автор, покликана дати «історично достовірну картину формування психологічної науки». У розділі «Психологічна наука напередодні Жовтня» даються короткі характеристики поглядів і підходів російських психологів «ідеалістичного» табору. Так, в контексті загальної кризи буржуазної психології однозначно негативно й лайливо схарактеризовані погляди «вкрай правого угруповання в російській психології», а саме, погляди Л. М. Лопатіна, А. І. Введенського, С. Л. Франка, М. О. Лосського, І. І. Лапшина і ін. Погляди цих мислите-

лів, як абсолютно необґрунтовано, але цілком самовпевнено стверджує автор, — це лише «пережитки дувундтівської метафізичної німецької психології». Зверхньо охарактеризувавши психологів емпіристів і позитивістів, автор разом з В. І. Леніним безапеляційно «не залишає місця» також і «для психологів-метафізиків, які, як стверджує останній, все життя писали «дослідження» з питання про те, що таке душа, і не знали «точного пояснення жодного, хоча б найпростішого, психологічного явища»...» [18, 13]. «Основна і головна відмінність російської психології, — робить заключну констатацію автор, — її матеріалістичні традиції, які були започатковані в психологічних поглядах М. В. Ломоносова, А. Н. Радищева, А. И. Герцена, В. Г. Белінського, Н. А. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, продовжені у працях Сеченова та які визначили основний напрямок розвитку російської науки не тільки в ХІХ, але й у ХХ ст.». «Саме наявність чудових матеріалістичних традицій, — стверджує автор, — пояснюється поява на початку ХХ сторіччя таких психологічних вчень, яких не знала західноєвропейська психологічна наука того часу». Ці традиції розвиває «природничо-науковий напрямок в російській психології» [18, с. 12]. Зауважемо, що у згаданих нами працях, послідовно застосовується та сама, вже відома нам «схема» розвитку російської психології з основною для неї опозицією-протистоянням «матеріалізму» і «ідеалізму». У наступній своїй праці «Питання історії і теорії психології: Вибрані праці» (1984) [17] в розділі, присвяченому «дореволюційної психології», згаданий автор повністю повторює характеристики і оцінки, що давалися ним цьому періоду розвитку російської психології раніше. У наступних (після 1991 р.) історико-психологічних працях

автора загальна схема викладу російської психології також не змінюється, хоча змінюється тон викладу і знімаються найбільш одіозні визначення та характеристики.

Виклади поглядів російських мислителів, що подані у історико-психологічних працях написаних спільно А. В. Петровським і М. Г. Ярошевським (див. розділ, присвячений російській психології у книзі: А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський «Історія і теорія психології» (1996) [20]) також цілком відповідають основній схемі (прогресивний — реакційний), яка розглянута нами вище, а також міфу про домінування природничо-наукового напрямку в російській психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Водночас автори продовжують слідувати своїй колишній оціночній шкалі і нівелюючим (іноді принизливим) характеристикам окремих російських і українських мислителів при викладі їх поглядів. Даний підхід автори зберігають і в численних сучасних перевиданнях своїх праць.

Загальна міфологізована «схема» викладу російської психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя в тій чи іншій варіації покладена в основу відповідних розділів підручників і курсів лекцій з історії російської психології в працях: Ждан А. Н. Історія психології від античності до сучасності (М., 1997); Марцинківська Т. Д. Історія психології (М., 2006); Кольцова В. А. Історія психології: Проблеми методології (М., 2008). У цих працях автори, використовуючи згадану «схему», прагнуть, однак, зняти різкість бінарних опозицій, характерних для неї, не зачіпаючи при цьому суті базового оціночного критерію, який протиставляє «реакційні» (не застосовуючи це слово) метафізичні та інтроспективні теорії та «прогресивну» природничо-наукову теорію. Такий

підхід не вносить у виклад історії російської психології зазначеного періоду жодних суттєвих корективів щодо теоретичної значущості вчень і теорій, які існували у цей час, і відрізняється від попередніх ідеологізованих і міфологізованих варіантів цієї історії лише стилістично. Саме така неявна (точніше добре прихована) присутність в новітніх підручниках з історії російської психології ХІХ — початку ХХ сторіччя (і параграфах, що їй присвячені у інших працях) загальної радянської «схеми» викладу цієї історії (яка, таким чином, продовжує масово формувати погляд на цю історію), спонукала нас звернутися до більш уважного і критичного розгляду давніх радянських історіографічних праць у яких ця міфологізована «схема» була вперше представлена із повною ясністю.

Звернемося тепер до джерел, що демонструють критичний підхід до низки основних положень і постулатів природничо-наукового напрямку в російській психології, а також розвивають погляди на історію російської психології ХІХ — початку ХХ сторіччя поза радянським історіографічним «міфом» про домінування цього напрямку.

Критика радянських історіографічних підходів розпочалася в російській і українській науці лише після 1991 року⁴. Підмогою тут виявилися зарубіжні дослідження з історії науки, які раніше вважалися неприйнятними через їх невідповідність основному «міфу» радянської історіографії, а також праці російських і українських революційних і емігрантських авторів з історії російської і

⁴ Треба відмітити, що критичне ставлення до декотрих фігур російської психології ХІХ ст., канонізованих радянською історіографією, приховано існувало у радянській психологічній науці і раніше, але воно не ставало фактом спеціального історико-психологічного розгляду.

української філософії, які почали перевидаватися в цей період. Так, низку критичних зауважень на адресу радянського наукового «міфологізму» (зокрема психологічного) можна знайти в книзі американського історика науки Грехем Л. Р. «Природознавство, філософія і науки про людську поведінку в Радянському Союзі» (М., 1991). Аргументовану критику фізіологізму, натуралізму і психологічного детермінізму природничо-наукового характеру в психології ХІХ — початку ХХ сторіччя знаходимо в працях з історії філософії Е. Л. Радлова, М. О. Лосського, М. О. Бердяєва, В. В. Зеньковського, Б. В. Яковенко, Д. І. Чижевського та ін.⁵ Поява цих праць створила можливість і послужила імпульсом для поступового перегляду історіографічних підходів в сучасній історико-психологічній науці. І хоча процес перегляду відбувався дуже повільно і вибірково, вже на самому його початку з'явилася низка праць українських істориків психології, що пропонували інше ставлення до декотрих напрямків і персоналій в історії вітчизняної психології.

Так, на необхідність розширення часового діапазону історико-психологічних розвідок і подолання теоретико-методологічного підходу, що підводить під одну природничо-наукову «норму» усе різноманіття психологічних поглядів, які реально існували в ХІХ сторіччі, вказувалося у статті Ю. Т. Рождественського «Християнська й психологічна антропологія: від конфронтації до співробітництва» (1996) [22]. Новий погляд на цінність і значимість української психологічної традиції був відображений у книзі В. А. Роменця «Історія психо-

⁵ Див., наприклад, працю Дм. Чижевського «Гегель в России» (1936), де міститься достатньо різка критика примітивності й обмеженості натуралістичної «філософії» і психології 60-х років ХІХ ст. в Росії [26, с. 280-296].

логії XIX — початку XX століття» (1995) [24, с. 407-408]. У параграфі, що присвячений вітчизняним мислителям початку XX сторіччя, автор вперше подав короткі характеристики психологічних поглядів І. О. Сікорського, Д. М. Овсянико-Куликовського, В. В. Зеньковського, М. О. Бердяєва. У статті В. М. Летцева «Василь Зеньковський — психолог» (1998) вперше були розглянуті віхи творчого шляху цього визначного вітчизняного вченого.

Спробу відшукати новий кут зору на власну історію зробили й російські психологи у колективній праці «Психологічна наука в Росії: проблеми теорії та історії» (1997).

Незабаром з'явилося декілька довідкових психологічних видань, які вже по-новому трактують погляди декотрих російських і українських мислителів-психологів, а також низка статей і досліджень спеціально присвячених вивченню творчості психологів, які раніше виключалися з розгляду, або ж розглядалися тільки в негативному ключі.

Зокрема, збірником історичних нарисів про мислителів-психологів Росії є колективна довідкова праця: «Видатні психологи Москви» (1997) [4]. Тут вперше, вже поза описаним вище «міфологічним схематизмом», представлені фігури М. М. Троїцького, Л. М. Лопатіна, Г. І. Челпанова, Г. Г. Шпета. Вміщені також статті про відомих радянських психологів. На жаль, коло психологічних ідей деяких мислителів подане тут дещо уривчасто. Крім того, через відсутність в довіднику вступного або укладаючого нарису, який пропонував би якусь загальну концептуальну рамку для розгляду представлених в ньому мислителів, читачеві буде дуже важко з'ясувати собі

співвідносну теоретичну значущість зробленого ними в психології.

Іншим виданням, що у порівнянні із радянськими виданнями значно розширило коло представництва російських і українських мислителів-психологів є «Психологічний лексикон. Енциклопедичний словник в шести томах (Загальна ред. А. В. Петровського)» (2005) [21]. У цьому виданні представлені мислителі XIX – початку XX сторіччя, що раніше виключалися з розгляду: В. С. Соловійов, Л. М. Лопатін, Н. О. Лосський, В. В. Зеньковський і деякі ін. На жаль, прагнення редакторів включити у видання якомога більше нових персоналій (без залучення фахівців з творчості кожного конкретного мислителя) призвело в деяких випадках до плачевних результатів⁶.

Ціла низка спеціальних видань з історії психології, що вийшли останнім часом, присвячені видатним фігурам вітчизняної психології. Це стосується в першу чергу такої знакової для української і російської психології постаті як Г. І. Челпанов⁷. У радянську пору твори Г. І. Челпанова, як «замаскованого ідеаліста» «викритого в перекрученні марксизму», були просто вилучені з наукового обігу, зникли також і друковані згадування про нього. У 60-і – 80-і роки радянською історією психології все-таки давалися вибіркові тлумачення психологічних поглядів Г. І. Челпанова, однак, сьогодні ці тлумачення не можуть вважатися задовільними, як через деформуючий ідеологізм, що панував над ними, так і через неадекватність їхніх методологічних настанов.

⁶ Критику некоректної подачі відомостей, зокрема, про В. В. Зеньковського, див. у нашому дослідженні [13].

⁷ Життєвий і творчий шлях Г. І. Челпанова висвітлено нами у статті [10].

Після 1991 року ситуація змінилася, з'явилися дослідження, що трактують творчість і діяльність Г. І. Челпанова з об'єктивних позицій. У цьому ряду найпершим слід назвати ґрунтовне дослідження С. О. Богданчікова «Походження марксистської психології. Дискусія між К. М. Корніловим і Г. І. Челпановим у вітчизняній психології 20-х років» (Саратов, 2000), де фігура ученого постає вже в зовсім іншому світлі порівняно з викладами, що мали місце раніше. Безліч цінних документів, що повному висвітлюють діяльність Г. І. Челпанова, його роль в становленні нової російської психології зібрана в праці: *Роменець В. А., Маноха І. П., Бреусенко О. О.* «Г. І. Челпанов: період професорства в Університеті Св. Володимира (м. Київ, 1892-1907 гг.)» (К., 2000). Цінні відомості про викладацьку діяльність Г. І. Челпанова в Київському університеті, зокрема про створення і керівництво ним Психологічною семінарією в університеті св. Володимира в Києві можна знайти в статті *М. Л. Ткачук* «З історії університетської філософії в Києві: Психологічна семінарія Г. І. Челпанова» (К., 2002) [25]. Розгляду проблеми метафізичних засад психічного в Г. І. Челпанова присвячена стаття *В. М. Летцева* «Проблема суб'єкта-субстанції в психологічних працях Г. І. Челпанова» (К., 2006).

Іншим мислителем творчість якого стала предметом уваги у новій ідеологічній ситуації є В. В. Зеньковський⁸. Якщо у дорадянській і емігрантській науковій літературі відгуки на його творчість були (за одним винятком) цілком схвальними, то у психологічній літературі радянського періоду все було навпаки. Тут фігуру В. В. Зеньковського з надзвичайною запопадливістю гудив А. В. Петровський. У книзі «Історія радян-

⁸ Життєвий і творчий шлях В. В. Зеньковського висвітлено нами у статті [12].

ської психології» (1967), відносячи В. В. Зеньковського до «філософсько-умоглядного» напрямку в психології, А. В. Петровський зараховує його в «українську групу в російській психології», члени якої, «належачи до різних шкіл філософського ідеалізму... використовували свої кафедри для пропаганди реакційних поглядів на сутність психічного», а саме, «для «доказу» субстанційності душі й спростування матеріалізму» і, таким чином, цілком «свідомо тягли психологію назад». У власне психологічних розробках мислителя А. В. Петровський, судячи з усього, нічого позитивного не побачив [18, 59].

Починаючи з 90-х років — разом із руйнуванням ідеологічної цензури (і самоцензури) та з зміною віх у російській думці — ставлення до творчості В. В. Зеньковського змінюється. Починають перевидаватися твори мислителя й виходити довідкові видання із статтями про нього. Здавалося б, можна радіти. Проте, сучасному читачеві, який побажає звернутися за відомостями про творчість В. В. Зеньковського, до сучасної словниково-довідникової, чи іншої, подібної літератури, не позаздриш. У більшості відповідних видань, чи ж вступних статей до його книг, ці відомості чи дуже скупі (це в кращому випадку) чи ж серйозно викривлені (у деяких випадках просто хибні). Причому, перекручується як бібліографічна інформація (яка нині цілком доступна дослідникові) так і концептуальні положення праць мислителя. У цих останніх випадках, ми маємо справу вже не просто з наслідком загальної слабкої вивченості спадщини В. В. Зеньковського, але з українським недбалімом, часто цілковито безпардонним, ставленням до цієї спадщини, з відвертим маніпулюванням авторським матеріалом і безсоромною фальсифікацією дослідницьких результатів. Що правда,

є й позитивні приклади як у російській так і в українській літературі⁹.

Загалом, можна констатувати, що вивчення психологічних поглядів вітчизняних мислителів, що опинялися у радянські часи за рамками історико-психологічного розгляду розпочалося. Однак, як показує огляд джерел, більшість підходів до такого вивчення поки що виявляється формальним, а картина, що складається в результаті досліджень часто відзначається перекручуваннями й умовчаннями. Водночас, за рамками історико-психологічного вивчення усе ще залишається ціла низка теоретичних концепцій вітчизняних мислителів «ідеалістичного» та релігійно-філософського напрямку. Так, всебічного вивчення на сучасному рівні вимагає філософсько-психологічна спадщина П. Д. Юркевича (особливо його праці «Мова фізіологів і мова психологів», «Психологія і психіатрія», його рукописи і переклади психологічних праць), а також психологічна спадщина С. С. Гогоцького, О. О. Козлова, О. М. Гілярова та ін., яка є абсолютно невивченою.

Отже, ми завершили огляд джерел — спеціальних праць, статей, підручників, посібників, тощо — з історії психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Звичайно, огляд цей не охоплює всього, що було написано дослідниками в останні десятиліття (насамперед розглядалися праці, що є найбільш значущими для нашої теми). Проте, розглянуті джерела дозволяють стверджувати, що серед академічної і учбової літератури, що нині функціонує у науковому просторі і використовується в навчальному процесі, до цієї пори переважають

⁹ Детально про вивчення і сучасні виклади творчості В. В. Зеньковського у словниково-довідникових виданнях див. у нашому дослідженні: [13].

праці, що вибудовані на базі старої радянської «схеми» домінування природничо-наукового підходу у російській психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Разом із тим, розгляд засвідчив наявність цілої низки джерел, які демонструють критичне бачення розвитку психології зазначеного періоду і які, фактично, заперечують радянський історико-психологічний «міф» про виняткову «прогресивність» і безальтернативність природничо-наукового підходу у психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Ці праці не тільки спростовують підхід, що тривалий час культивувався радянською психологічною наукою, але й пропонують реконструкцію окремих фрагментів вітчизняної історії психології, виходячи з іншого деідеологізованого і деміфологізованого бачення цієї історії. Ціла низка праць, як засвідчив розгляд, присвячена також «реабілітації» викреслених у радянський період з історії психології імен українських і російських мислителів-психологів другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, висвітленню їхньої наукової діяльності і викладу з нових позицій їхніх психологічних поглядів.

* * *

Переходячи до розгляду ключових колізій в становленні вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, а також викладу поглядів декотрих українських мислителів цієї пори, що були виключені з розгляду радянською історіографією (або ж розглядалися нею у якості негативного фону), необхідно ще раз підкреслити теоретичну некоректність міфологізованої «схеми» використовуваної цією історіографією для приведення всього розмаїття підходів, що існували

в російській психології XIX сторіччя, до бінарної пари «матеріалізм» — «ідеалізм» із відповідними ціннісними конотаціями «прогресивний» — «реакційний».

У нашому розгляді ми будемо виходити з більш повної і більш диференційованої типології розвитку вітчизняної психології в другій половині XIX — початку XX сторіччя. До неї включаються ті напрямки, які в розумінні і вивченні психіки не зводяться до «ідеалістичної» і не охоплюються «матеріалістичною» чи природничо-науковою парадигмою психології.

На другу половину XIX сторіччя в російській науці і філософії позначилися три основних, методологічно і світоглядно різних, багато в чому полярних, напрямки у вивченні і розумінні людини: природничо-науковий, емпірико-філософський і релігійно-філософський та духовно-академічний.

Перший був пов'язаний з *природничо-науковим* підходом до людини (М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарєв, І. М. Сеченов та ін.). Другий — розвивався в руслі *ідеалістичних* та *релігійно-філософських* традицій (Ю. Ф. Самарін, К. Д. Кавелін, В. С. Соловйов, М. Я. Грот, О. О. Козлов, Л. М. Лопатін, С. М. Трубецької та ін.). До цього останнього приєднувався, а точніше, йшов поруч з ним, самотійний, на наш погляд, напрямок, пов'язаний із *духовно-академічною* традицією (В. М. Карпов, П. С. Авсенєв (Феофан), С. С. Гогоцький, П. Д. Юркевич та ін.).

Перший напрямок, що спирався на матеріалістичні погляди, відкидав всяку метафізику і бачив в людині лише «згусток природних сил і елементів». З цього випливало, що «така сутність не вимагає, щоб бути пізнаною, інших засобів, чим ті, котрими наука добуває істину про інші речі».

Другий напрямок, зв'язаний, переважно, з ідеалістичною традицією філософствування розробляв емпірико-психологічну та метафізичну проблематику людини, утверджуючи самостійність її духовної сутності і нередукованість до фізичного початку.

Духовно-академічний напрямок розвивав поняття особистості в руслі, чи традиціях, християнської антропології, розглядаючи взаємодію духовного і фізичного початків відповідно до ієрархічної конституції людини.

Всі ці напрямки в ситуації становлення нового наукового взірця психології пропонували свої моделі розуміння психічного і свої програми розвитку психології. Проте, в радянській історіографії утвердилася думка, що існує лише одна варта розгляду і розвинення психологічна традиція, а саме сеченовська природничо-наукова психологія із пізнішою корекцією її у бік соціологізації особистості. Саме така безальтернативність (яка по сю пору іще не подолана) і призвела до такого тлумачення психіки, коли детермінація психічного зводиться або до біологічного або до соціального начал у людині, тоді як психіка не маючи сама в собі жодної буттєвої основи фактично виявляється *епіфеноменом*.

Теоретичне протистояння матеріалістичним поглядам Чернишевського і редукціоністським принципам натуралістичної психології І.М. Сеченова з боку більшості психологів «інших таборів» і наполягання багатьох з них на буттєвій самостійності психічного¹⁰ розглядалося радянською історіографією із самого початку її існування як вияв відсталості і реакційності (навіть «мракобісся»)

¹⁰ Тут потрібно зауважити, що буттєва самостійність психіки (тобто її дійсність і не-похідність) у цих психологів зовсім не означала її незалежності від матеріальних і соціальних факторів.

цих психологів. Так склався і закріпився первісній «міф» радянської історіографії.

Зав'язкою або «вихідним пунктом» цього «основного міфу», як вже говорилося, стала для радянської історії психології відповідним чином проінтерпретована знаменита суперечка М. Г. Чернишевського і П. Д. Юркевича¹¹. Для нас безперечна важливість і предмету і характеру цієї суперечки для розуміння всіх подальших колізій в російській і українській психологічній думці, бо саме в цьому «вихідному пункті» історія вітчизняної психології виявилася найбільш перекрученою і спотвореною, а остільки і деформованою. Украй важливим є також те, що в цій суперечці відстоювалося право на існування **зовсім «іншої» традиції вітчизняної психології**, аніж природничо-наукова, формулювалися її ключові пункти. Усвідомлення цього приводить до необхідності повернення і повторного, жодним чином неупередженого, уважного і об'єктивного аналізу цієї ключової колізії вітчизняної психології.

Звернемося до короткого аналізу цієї «суперечки». Але спочатку декілька слів про П. Д. Юркевича.

Памфіл Данилович Юркевич (1826-1874) є, як відомо, одним з найвизначніших представників духовно-академічного напрямку у філософії і психології XIX сторіччя. Викладаючи філософію спочатку в Київській духовній академії, а потім у Московському університеті, Юркевич багато працював і за «письмовим столом». Й хоча надруковано за життя було небагато, усі ці праці — за оцінкою В. В. Зеньковського — «дуже значні»

¹¹ Саме полеміка з М. Г. Чернишевським та його «школою» стала приводом для написання П. Д. Юркевичем низки статей, що трактують проблеми сучасної йому психології, утім всі вони виходять далеко за рамки цієї полеміки.

[24; 117]. Кілька великих статей мислителя присвячені критиці сучасного йому матеріалізму і фізіологічного редукціонізму. До них відносяться, у першу чергу, статті «Матеріалізм і завдання філософії» (1860), «З науки про людський дух» (1860), «Мова фізіологів і мова психологів» (1862). Стаття Юркевича «З науки про людський дух», є безпосереднім критичним відгуком на відому роботу М. Г. Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії». Останній, у своїй праці, воюючи проти «подвійності» за «цілість» людини, за «тільки одну натуру» у ній, фактично, зводить психологію до фізіології, стаючи, у результаті, на позиції матеріалістичного біологізму. Це дуже ясно розумів Юркевич, запропонувавши, у названій вище статті, детальний критичний розбір «постулатів» М. Г. Чернишевського, а також бездоганну аргументацію іншої позиції. Узагалі, критика матеріалізму в Юркевича, як підкреслював це В. В. Зеньковський, — «зберігає свою силу й у наші дні, — така вона глибока й істотна» [6, с. 118].

Центральним пунктом у суперечці П. Д. Юркевича і М. Г. Чернишевського стає проблема цілісності людини, проблема своєрідності і єдності особистості.

Матеріалістичний атомізм, що заволодів на деякий час умами російської інтелігенції у другій половині ХІХ сторіччя, з'явившись новітньою моделлю індивідуальності, претендував на те, щоб бути єдиною й останньою «метафізикою» особистості, обґрунтовуючи свої претензії на цілісність у підході до людини, тезою про можливість «безпосереднього переходу і перетворення явищ фізіологічних у психічні». П. Д. Юркевич називав ці і подібні їм допущення матеріалізму «ною міфологією», пояснюючи, що матеріальне начало *«тільки при взаємодії*

з *духом* є таким, яким ми його знаємо в нашому досвіді» [28, с. 125]. Поруч з цим, матеріалізм, вбачаючи істинно суще в понятті атома, визначав його так, що увесь світ і його розвиток, мали бути поясненими з *зовнішніх* причин і наслідків. «Матеріалізм, — пише в статті про Юркевича Г. Г. Шпет, — бажаючи розв'язати метафізичну проблему фізичними засобами, становить собі завданням мати справу *тільки з причинами*, чи, іншими словами, пояснювати явища тільки з причин і відмовитися від тих пояснень, до яких прибігає метафізика і які можуть бути названі поясненнями *із сутності*» [27, с. 592]. Проте, таке «причинне» пояснення, що спирається на основний закон механіки про рівність дії і протидії, приводить до того, що «предмет нічого не може виявити *із себе*, зі своєї внутрішньої сутності». А втім, саме такою внутрішньою сутністю, саме таким існуванням, що «само із себе діє» і «само себе виявляє» — є особистість.

Таким чином, матеріалізм, який стверджував, що людська сутність «не вимагає, щоб бути пізнаною, інших засобів, крім тих, котрими користується наука», — позбавляв цей підхід усякої можливості взагалі коли-небудь, віднайти *особистість* як щось самостійне і самоактивне.

Однією з найбільш значущих, для нашої теми, праць П. Д. Юркевича є його праця «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого» (1860). Стаття ця, що є одночасно трактатом з біблійної психології і працею, яка торкається найгостріших проблем сучасної автору антропології, має, на наш погляд, величезне методологічне значення і для сучасної психології. «Навряд чи не самою тонкою думкою Юркевича, — пише про цю його роботу Г. Г. Шпет, — є думка

про важливість серця в сенсі визначення індивідуальності й особистості» [Там само, с. 634].

Звернемося до положень і висновків щодо особистості, до яких, спираючись на психологічне і фізіологічне вчення про серце, приходять у своїй статті П. Д. Юркевич. Починаючи з розгорнутого викладу біблійного вчення про серце, як осереддя духовного і тілесного життя людини, він розглядає далі серце як фізіологічний орган, який є місцем «збігання і взаємопроникнення» центральної нервової системи і симпатичної. «Обидві нервові системи, — пише Юркевич, — це *справжнє тіло* істот, котрі мають душу» [28, с. 80]. Серце, таким чином, звернене і до центру і до периферії, і до душі і до тіла людини, воно є запорукою його цілісності, а, разом із тим, його індивідуальності і своєрідності. Водночас, Юркевич підкреслює, що якщо *фізіологія* знаходить у головному мозку фізичні умови діяльності душі, то «священні автори вказують нам безпосереднє, *моральнісно-духовне* джерело цієї діяльності в цілісному й нероздільному настрої та схильності душевної істоти» [Там само, с. 81].

Далі, утверджуючи *первинність* внутрішніх умов сприйняття («загального почуття душі», «серцевого настрою») стосовно зовнішніх образів речей і, підкреслюючи, тим самим, індивідуальний характер усякого сприйняття та його безперечну опосередкованість особистістю, походження з особистості почуттів і вчинків людини, Юркевич пише: «все, що входить в душу ззовні, за посередництво органів чуттів і головного мозку, переробляється, змінюється й дістає свою останню й постійну якість через особливий, окремо визначений, сердечний настрій душі... В серці людини лежить основа того, що її уявлення, почування й учинки дістають особливість

у якій виражається її душа, а не інша, або дістають такий *особистий*, окремо визначений напрям, завдяки якому вони є вирази не *загальної* духовної істоти, а *окремої* живої дійсно існуючої людини» [Там само, с. 81-82].

Таким чином, якісна визначеність, неповторність, особливість психічного сприйняття і душевного виявлення («її душа, а не інша») — результат наявності і дії в людині душевного осереддя, глибинно-особистісного підґрунтя психіки, визначеного Юркевичем ще як «*глибоке серце*». Підкреслюючи первинність у людському пізнанні серцевого сприйняття, серцевого розсуду, тобто одвічно цілісного настрою душі, він пише: «Світ, як система явищ життєвих, сповнених краси і знаменності, існує й відкривається передовсім для *глибокого серця* й звідси вже для розуміючого мислення».

Проводячи, далі, дуже чітке і дуже важливе розрізнення між *глибинно-особистісним*, серцевим підґрунтям в душі людини й тими «я», що існують у нас в різних опосередкуваннях (наприклад, рольові «я») й наводячи, як приклад, явище «двоєдушності», Юркевич говорить про це *глибинне «я»* як про *дійсну особистість* людини. Він пише: «Коли ми говоримо про удаваність і лицемірство людини, то при цьому ясно виражаємо, що її думки і слова не належать до її єства, що на серці лежить у неї щось зовсім інакше... Ми розрізняємо тут особистість людини *підроблену*, яка виставляє себе нам, і особистість *справжню*, яка зі своїм різноманітним змістом *захована в серці людини*» (виділено нами — В.Л.) [Там само, с. 86]. Ця захована в серці глибинна особистість, дійсне, справжнє «я» людини є, на думку Юркевича, первинним і одвічним й відкривається нам лише у внутрішньому безпосередньому досвіді. Підкреслюючи цю первинність

і простоту, незліченність і неповторність глибинної особистості, Юркевич пише: «...в людській душі є щось первинне й просте, є *захована людина серця*, є *глибина серця*, якого майбутні рухи не можуть бути обчислені згідно з загальними й необхідними умовами й законами душевного життя. Для цього *найособливішого* боку людського духу наука не може знайти загальних і назавжди визначених форм, які були б прив'язані до тієї чи іншої пари нервів і виникали б з необхідністю з приводу їхніх рухів». У цьому зв'язку, говорить він і про обмежені можливості наукового аналізу і наукового методу взагалі в пізнанні явищ у їх індивідуальності. «Метода науки, — зазначає він, — вочевидь, може бути застосовна тільки до вторинних і похідних явищ душевного життя. Кожна *проста основа* явищ, в якій ще не виступили визначені напрями й форми... недоступна аналізу науки» [Там само, с. 89].

З цієї «неприступності» для науки пізнавати просте й безпосереднє — «*найособливіше*» — в людському духові, в Юркевича, однак, не впливало негативного відношення ні до наукової раціональності взагалі, ні до спеціального наукового знання, що вивчає *загальні* закони душевного життя й фіксує визначені форми її розвитку. Навпаки, Юркевич у своїй статті прямо критикує той «містицизм», що намагається «тільки заперечувати всі доступні для нас форми і вираження як кінцевого світу, так і кінцевого духу». «...Містик, — пише він, — міг лише поринати в темне почуття єдності й безконечності — в ту глибиновість серця, де зрештою погасає будь-яке світло свідомості. Це хворобливе явлення містицизму ... хоче сягнути останньої мети одразу й безпосередньо, не досягаючи його многотрудним і поступовим удосконаленням у часі...» [Там само, с. 90]. Водночас, Юрке-

вич критикує й протилежну, раціоналістичну крайність у пізнанні людини, а саме «ті психологічні погляди, які сподіваються перелічити й визначити всі явища душевного життя як конечні й раз назавжди визначені її форми, так що ні в них, ні під ними не можна вже знайти життя своєрідного, простого, безпосереднього, яке б торувалося несподівано й нерозраховано...». «Ці погляди, — вважає Юркевич, — взагалі не можуть вказати в душі людини щонайглибших засад її особистості й зародків її майбутнього життя... з іншого боку, для них лишаються й назавжди залишаються нерозгаданими багато які душевні явища... Істину між зазначеними крайнощами *містицизму* й *емпіризму*, — пише далі Юркевич, — ми маємо у біблійному вченні про серце як осереддя душевного життя людини. Серце породжує всі ті форми душевного життя, які підпорядковані загальним умовам і законам... Проте, серце не переносить раз і назавжди весь свій духовний зміст у ці душевні форми; в його глибині, неприступній аналізу, завжди лишається джерело нового життя, нових порухів і прагнень, які сягають поза межі конечних форм душі й роблять її придатною для вічності» [Там само, с. 90-91].

Як бачимо, якщо трохи вище Юркевич говорив про актуальну присутність особистісного початку в сприйнятті й інших душевних процесах, то тут він ще раз підкреслює потенційність і невичерпність глибинного «я», таємничої глибини людини.

Відстоюючи свою найголовнішу тезу про *особливу* і *просту* основу душі (субстанціальність особистості), про *первинність* цієї основи (непохідність особистості) й нетотожність її з загальними родовими рисами, Юркевич — полемізуючи в цьому з «впливовим психологіч-

ним вченням» — зазначає, що психологія ця обмежується лише загальними і родовими властивостями душі, які «не лежать у первинній сутності» людини. Її пояснення «з багатьох причин» — не стосуються «особливого» в душі, а «тільки видозмін її загального родового характеру». Проте, підкреслює Юркевич, «потрібно уявляти справу зовсім навпаки: людська душа має первинний і особливий зміст, який виявляється або з'являється, безперечно, у загальних і родових формах душевного життя... Тільки з цього припущення можна пояснити, чому ці родові форми приймають в людині особливого й найдовершенішого характеру, чому в цих родових формах відкривається моральнісна особистість людини, для вираження якої даремно ми шукали б у душі людини певного механізму, що діє за загальними законами...» [Там само, с. 88].

Юркевич, таким чином, наполегливо і послідовно проводить і відстоює принцип первинності й непохідності цілісної і простої основи індивідуальної душі. Істини одкровення й біблійна екзегетика служать йому тут підставою й орієнтиром. «В історії творіння світу, — пише він, — оповідається, що Бог створив *земну звірину за родом її* (1 М. 1, 25), а людину за її окремою неподільною природою, як одиничну й особливу особистість (1 М. 1, 26 і далі). Цей образ творіння цілком відповідає призначенню людини, котра, як істота безсмертна, не зникає у роді, а має власне особисте існування у часі й у вічності. Тому людина ніколи не може бути пасивним вираженням або органом загального родового життя душі. Наші слова, думки і справи народжуються не з загальної родової сутності людської душі, а з *нашого* окремо розвинутого, своєрідно відособленого душевного життя; лише з цієї причини вони є *нашою* особистою провиною або

нашою особистою заслугою, яку ми ні з ким не поділяємо» [28, с. 83].

Підсумовуючи внесок Юркевича в розуміння і визначення особистості, потрібно підкреслити наступне. Відкидаючи атомарно-абстрактне і механістично-зовнішнє розуміння особистості в сучасній йому науковій традиції, Юркевич підходить до особистості із внутрішнього її боку, уводячи вимір глибини в «площинне» її буття. Він показує, що жива, дійсно існуюча людина не може бути сприйнятою і пізнаною через перелік — хоча б і найдосконаліший — її загальних родових рис, бо все справжнє, дійсне народжується не з загальної родової сутності людини, а є проявом глибинно-особистісного підґрунтя психіки, її душевного осереддя. Психологія загального (загальна теорія душі), яка зорієнтована на вивчення лише загальних родових рис не в змозі навіть вказати щонайглибших засад особистості, бо вона за визначенням (як утворена «за допомогою порівнянь, узагальнень, абстрагування від окремих дослідів») обмежується вивченням явищ вторинних і похідних. На противагу цьому, особистість, в своїй простій основі, є первинною і непохідною сутністю. Саме її проста основа, що «неприступна аналізу науки» є началом цілісності і носієм своєрідності людини, джерелом її душевної діяльності — її субстанційним «я». Існуючи у таємничій глибині (у «глибиновім серці») це «я» — на відміну від об'єктивованих уявлень про «я» і особистісних фальсифікацій — є справжнім «я» людини, її дійсною особистістю.

Ця істинна, глибинна особистість — як особлива захована сторона людського духу — відкривається нам безпосередньо лише у внутрішньому досвіді. Їй хоча вона і виявляє себе ззовні, відбиваючись в загальних і родо-

вих формах душевного життя, але ніколи не переносить весь свій зміст у ці конечні форми. Здатність особистості виходити за межі всіх конечних форм, прагнення нею безконечного — говорить про її зв'язок з Абсолютним. Самий образ творіння людини Богом — тобто, творіння Ним кожної душі одиничною і особливою особистістю — є, за Юркевичем, основою самобуття і своєрідності особистості, запорукою її власне особистісного існування у часі й у вічності. Можливо, це останнє судження, і буде найкращим ключем до розуміння особистості в Юркевича.

В продовження теми варто розглянути, бодай коротко, інший підхід до людини, до особистості, котрий досить різко опонував глибинно-онтологічному її розумінню у П. Д. Юркевича.

Якщо апостолом нової матеріалістичної «віри» у російській історіографії став М. Г. Чернишевський, то засновником і главою науково-фізіологічної школи в російській психології стає І. М. Сеченов. У своїх роботах Сеченов «блискуче» реалізовує редукаціоністську програму М. Г. Чернишевського. Діючи «за заповітом «антропологічного принципу», він започатковує вчення про поведінку людини як «рефлекторну взаємодію організму із середовищем» у якому наголошує, що людською поведінкою правлять «закони чистого рефлексу» і, що всі акти свідомого і несвідомого психічного життя за своєю структурою й динамікою рефлекторні. Не отожднюючи, начебто (як запевняють російські історики психології), психічний акт із рефлекторним, а, говорячи про подібність у їхній будові і детермінації, Сеченов, фактично, редукує психічне до фізіологічного — тому, що заперечує особливу психічну причинність.

Яке ж справжнє місце і роль людини у фізіологічній психології І. М. Сеченова, засновника природничо-наукового підходу і розробника його основних ліній? На жаль, людині тут, як духовно самостійній сутності, місця немає. Вона може бути лише агентом наявних зовнішніх причин, лише посередньою ланкою в тотальному умовно-рефлекторному бутті. Ланкою, що за визначенням, не володіє особливою, своєрідною і самоактивною внутрішньою дійсністю, тією дійсністю, яка безпосередньо свідчить людині про реальність її буття і яку ми називаємо глибинною особистістю, глибинним «я».

Такою була фізіологічна «альтернатива» глибинно-онтологічному підходу до особистості. Альтернатива ця, яка вбачала в особистості лише узагальнююче поняття для низки почуттєвих відчужень, лише нікчемний «теоретичний додатак» (Сеченов) до почуттєвої людини, не просто відбулася, але й стала прихованою основою матеріалістично-номіналістичних вчень про особистість у радянській психології. Тому наші історичні констатації не можуть залишатися лише історичними, а повинні спонукати нас до серйозного перегляду філософського підґрунтя існуючих нині психологічних теорій, побудованих на «метафізичній» базі «антропологічного принципу» й детерміністській основі фізіологічної психології.

* * *

Звернемося тепер до колізій і проблем, що постали у психології на початку ХХ сторіччя. Однією з найяскравіших фігур вітчизняної психології цього періоду був **В. В. Зеньковський**.

Тривалий час філософсько-психологічні праці В. В. Зеньковського були просто невідомі вітчизняному читаче-

ві. Лише зміна ситуації в країні у 1991 році і видання, а потім і численні перевидання його фундаментальних праць (філософських, психологічних, педагогічних¹²) заслужено поставили В. В. Зеньковського в ряд визначних мислителів ХХ сторіччя. Інтенсивна науково-психологічна творчість ученого (який, як відомо, вчився і працював в Київському ун-ті св. Володимира), припадає, на час **кризи у психології**, час серйозних зрушень в психологічній науці, зрушень оформлених, але не осмислених до цих пір. Як виникла і що означала ця криза?¹³

Посилене зростання психології на рубежі ХІХ–ХХ століть (після тривалого часу панування натуралізму і асоціанізму), вживані нею нові експериментальні методи і нове розуміння досвіду, — все це призвело до виникнення серйозних, різнорівневих і часто дуже важко вирішуваних проблем. Розкид поглядів на ці проблеми був настільки величезний, а суперечки навколо них настільки запеклими, що ситуацію в психології того часу М. М. Ланге назвав «хаосом течій, що борються». Отже, ситуація вимагала нових фундаментальних побудов у психології, нової постановки старих і послідовного вирішення нових завдань. Саме ця ситуація спонукала В. В. Зеньковського заглибитися у психологічну проблематику і почати послідовно виробляти і вибудовувати власну систему поглядів, створюючи і обґрунтовуючи оригінальну психологічну теорію, і відповідну їй *психологічну метафізику*. Вже в ранішніх своїх статтях він цілком усвідомлює нагальність радикальної реформації

¹² Зокрема, були перевидані: «Проблема воспитания в свете христианской антропологии» (1993, 1996); «Социальное воспитание, его задачи и пути» (1995); «Психология детства», (1995, 1996); «Проблема психической причинности» (2011); та інші.

¹³ Детальніше про кризу у психології початку ХХ ст., її витоків і проблематику, що із нею пов'язана див. у нашій статті: [14].

всієї системи психології та необхідність підведення під її будівлю нового метафізичного фундаменту.

Центральною проблемою, яка привертала увагу філософів і психологів на початку ХХ сторіччя, була проблема відношення фізичного і психічного, душі і тіла. Їй В.В. Зеньковський присвячує одну з перших своїх наукових статей, яка так і називається «**Сучасний стан психофізичної проблеми**» (1905) [9]. Вихідною тезою роботи стає положення про *якісну відмінність* психічного буття від матеріального світу, тому вирішення психофізичної проблеми, яке пропонував матеріалізм (душа є або фізичним явищем, або продуктом, дією фізичних сил) В.В. Зеньковський вважає абсолютно неприйнятним. У теорії психофізичного відношення, стверджує він, можливі тільки два рішення — або паралелізм фізичного і психічного, або визнання їх причинної *взаємодії*. Детально розглянувши різні типи теорій психофізичного паралелізму, В.В. Зеньковський доходить висновку, що паралелістичне вирішення проблеми (у версії реального, а не рецептивного паралелізму) теоретично можливе, але з його допомогою не можна пояснити дослідно спостережуваної взаємодії душі і тіла. Таке пояснення, на його думку, може дати тільки теорія *психофізичної взаємодії*, яка веде до дійсного вирішення психофізичної проблеми. Аналізуючи аргументи критиків теорії взаємодії, В.В. Зеньковський показує їх неспроможність. Так, головний аргумент, що висувається раціоналізмом, заснований на твердженні про неможливість причинного зв'язку між неоднорідними, незрівнянними явищами (в даному випадку між душею і тілом). Цей аргумент раціоналізму (що базує свої побудови на постулаті замкнутої природничо-наукової причинності) В.В. Зеньковський вважає

помилковим, бо він виходить з ототожнення причинних зв'язків з логічними, що елімінує з причинного зв'язку «часовий елемент» (і, додамо, усуває, таким чином, з психології все живе, конкретне, індивідуальне). На противагу раціоналістичній картині причинності В. В. Зеньковський стверджує можливість не тільки іманентних, але і трансцендентних причинних зв'язків і, таким чином, взаємодію онтологічно різнорідних реальностей (душі і тіла). Така взаємодія здійснюється через нередуковану до жодного з начал *буттєву основу* психофізичного організму. Загальний і основний висновок статті може бути таким: психофізична проблема, при серйозному й поглибленому підході не може обійти проблем онтології і завжди в своєму вирішенні дає певну метафізику. Таким метафізичним доповненням досвіду є поняття «*суб'єкта*» психіки, носія духовної індивідуальності.

Наступною психологічною роботою В. В. Зеньковського стає стаття «*Нова праця про асоціацію ідей*» (1906) [7], що є за формою критичним розглядом роботи А. Нечаєва «Асоціація схожості». У ній він продовжує аналізувати основні проблемні питання сучасної йому психології — питання про психічну причинність, про відтворення психічних уявлень, про тотожність «я» та інші. Загальний пафос статті може бути зведений до необхідності відмови від *актуальної теорії душі* (в рамках якої розвивав свою аргументацію А. Нечаєв)¹⁴ і переходу до субстанціального погляду на душу¹⁵. Ключовим у статті стає питання про можливість і необхідність

¹⁴ Актуальну теорію душі, як відомо, розвивали і відстоювали в психології В. Вундт (1832-1920) і Ф. Паульсен (1846-1908).

¹⁵ У відстоюванні необхідності субстанціального підходу до психіки В. В. Зеньковський надихався побудовами Л. М. Лопатіна, якого він згодом називав «своїм єдиним учителем».

«метафізичних припущень» або метафізичних побудов в психології, за допомогою яких тільки й можливо пояснити стійкість зв'язку психічних процесів, обґрунтувати реальну *єдність психіки*. Аргументація В. В. Зеньковського є такою. Недостатність поняття «незалежного психічного причинного ряду» (висунутого паралелізмом) для пояснення психічних фактів веде психологів до пошуку точок опори для встановлення причинних відносин поза «феноменальною» сферою, тобто змушує їх вдаватися до позаемпіричних побудов, звертатися фактично до царини метафізики. Такими метафізичними царинами для тлумачення психічних фактів однаково можуть бути як фізіологія, так і спіритуалізм, бо у разі відмови від іманентної психічної причинності і звернення до метафізичних опор, підставу зв'язку психічних явищ можна вбачати або в *душевній субстанції*, або в «мозку» (тобто у фізіологічних процесах). Неусвідомленість цього, або заперечення потреби метафізичного виходу для психології, ведуть більшість психологів до *підміни* психологічної проблематики фізіологічною, до зведення психології до фізіології і в результаті — до матеріалістичної метафізики. Прихильники актуальної теорії душі, заперечуючи поняття душевної субстанції як метафізичне, — також, врешті-решт, виявляються на ґрунті перетворення психології у фізіологію. Щоб уникнути такого «перетворення», підкреслює В. В. Зеньковський, необхідно ясно усвідомити *неминучість метафізики для психології*, визнати необхідність «метафізичних припущень», метафізичних доповнень даних досвіду. Особливо явною порочністю відмови від метафізичних побудов у психології стає при аналізі питання про *«свідомість тотожності «я»*, яке, у свою чергу, пов'язане з питанням про відтворення пси-

хічних уявлень. Відкидаючи «душевну субстанцію», прихильники теорії актуальності розглядають психічне як *процес*, як «іманентно зв'язану єдність», без якої-небудь опори, що могла б служити підставою зв'язку психічних явищ і забезпечувала б реальність відтворення психічних уявлень. Але без такої підстави неможливо мислити і *тотожність* «я». Тотожність, яка ні на що не спирається і ні з чого не виводиться є *ілюзією*, зазначає В. В. Зеньковський. Введення поняття «виділене “я”» (замість поняття тотожності), аніскільки не знімає проблеми, вважає він, бо таке «я» може існувати лише у вигляді моментів, що спалахують і зникають у потоці психіки, без змістовної глибини й ускладненості самосвідомістю, як «голі стани свідомості». Таким чином, у рамках актуальної теорії душі, упевнений В. В. Зеньковський, неможливо пояснити ані реальності відтворення психічних уявлень, ані «свідомості тотожності “я”», що ґрунтується на ній. Таке пояснення, вважає він, можливе лише за умови *виходу за межі* «іманентно зв'язаної єдності», що постулюється цією теорією і переходу до субстанціального погляду на душу. В цьому випадку і процеси відтворення уявлень і свідомість тотожності «я», свідомість його єдності й безперервності — спиратимуться на реальну основу, яка ні з чого іншого не виводиться, а є дійсною й непохідною єдністю, опорою психічної індивідуальності.

Положення і концепти вироблені В. В. Зеньковським у розглянутих нами статтях стануть, після подальшого їх опрацювання, фундаментом як загальнопсихологічної його теорії (чи, як він висловлюється, *загальної теорії душі*), так і розробленої ним субстанціальної концепції особистості, що є фокусом і віссю цієї теорії. Загалом, в ранніх статтях В. В. Зеньковським чітко окреслюється

онтологічний підхід до психічної реальності і намічаються шляхи його обґрунтування. Розробка цього підходу буде здійснена ним в працях «Принцип індивідуальності в психології і педагогіці» і «Проблема психічної причинності», а також низці наступних робіт. Розгорнутий аналіз системи психологічних поглядів В. В. Зеньковського представлений нами у спеціальному дослідженні і низці статей: [11; 16; 15 та ін.]

* * *

Підсумовуючи і оглядову і критико-аналітичну частину нашого дослідження потрібно наголосити, що справжнє вивчення історії вітчизняної психології ХІХ — початку ХХ століття лише розпочинається. Радянська психологічна історіографія, як ми це намагалися показати у нашій роботі, не тільки не дала об'єктивного бачення історії російської психології попереднього сторіччя, але була, фактично, деформуючим і спотворюючим цю історію «міфом», який має бути дослідно деконструйованим. У цьому штучно вибудованому наративі були спотворені як загальна картина становлення психології згаданого періоду (перекручено значимість і нівельовано реальний плюралізм напрямків, що існував у тогочасній психології), так і дискредитовані або замовчані персональні здобутки вітчизняних мислителів-психологів, їх теоретичні програми, вчення і концепції, що не вписувалися у цей міфонаратив.

Необхідно констатувати також, що більшість викладів історії російської і української психології ХІХ — початку ХХ століття у працях пострадянського часу (і у академічних і у навчальних виданнях) все ще утримує стару радянську «схему» (а нерідко й мову) викладу станов-

лення і розвитку психології зазначеного періоду. Автори цих викладів йдуть, або шляхом простого доповнення кола представлених персоналій фігурами мислителів, що у радянську добу були безпідставно викреслені з історії психології, або шляхом внесення у виклад дискредитованих у свій час вчень, лише незначних, косметичних змін, без будь-яких пояснень цих несподіваних «корективів». У такий спосіб, сучасні автори (свідомо або несвідомо) продовжують транслювати парадигмально «убогу» радянську версію історії вітчизняної психології ХІХ — початку ХХ століття, з усіма спотвореннями і перекрученнями, що були внесені у цей історико-психологічний наратив. Останнє, означає, водночас, подальший деформуючий вплив на читацькі уявлення.

Сказане стосується, в першу чергу, численних російських видань з історії психології. В той же час, українська історико-психологічна наука, яка отримала можливість «самовизначення» лише у останні десятиліття, поки що, на жаль, не оволоділа у повному обсязі багатющою спадщиною вітчизняної психології ХІХ — початку ХХ століття. І хоча на даний час є вже певна кількість досліджень (на що вказувалося вище), які дозволяють по-новому поглянути на спотворену і нівельовану (у радянських викладах) історію вітчизняної психологічної думки ХІХ — початку ХХ століття, — їх поки що недостатньо для того, щоб скласти на базі цих досліджень змістовно адекватний і більш менш зв'язний нарис цієї історії, нарис написаний у методологічно і теоретично новому ключі.

Така ситуація, з очевидністю, вимагає якнайскорішого проведення спеціальних ґрунтовних досліджень історії вітчизняної психології ХІХ — початку ХХ століття.

Безсумнівним пріоритетом таких досліджень, на даному етапі, має стати реконструкція найбільш концептуально глибоких і теоретично значущих психологічних вчень, теорій та концепцій вітчизняних мислителів, творча спадщина котрих до цієї пори не була предметом спеціального розгляду. Декілька прикладів такої реконструкції (із застосуванням нових методологічних підходів і теоретичних критеріїв) було запропоновано у другій частині нашого дослідження. На особливу увагу дослідників, з огляду на сказане, заслуговує нині психологічна спадщина П. Д. Юркевича, С. С. Гогоцького, А. А. Козлова, О. М. Гілярова та деяких ін.

Реконструкція окремих психологічних вчень та концепцій, у свою чергу, не може обійтись без загального бачення, без розробки нових загальних теоретико-методологічних підходів до історії психології ХІХ — початку ХХ сторіччя. Зрозуміло, що такі підходи мають відповідати не ідеологічній чи суспільно-політичній кон'юнктурі, а базуватися на сучасних філософських розробках питань психології і відповідати теоретичному рівню тих психологічних вчень та концепцій, що досліджуються. Важливим завданням вивчення вітчизняної психології зазначеного періоду має стати також розробка повноцінної типології психологічних напрямків, що існували у російській психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Попередню спробу визначення таких напрямків ми репрезентували у нашому дослідженні.

Очевидно, що здійснення запропонованих нами досліджень і розробок, окрім першоджерел, має спиратися також на вже існуючу критико-історіографічну базу розглядів і досліджень російської психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя. Такими дослідженнями

можуть бути, по-перше, праці російських і українських дореволюційних і емігрантських авторів з історії російської і української філософії (про що йшлося в нашій роботі). По-друге, сучасні дослідження, що виходять з критичного погляду на радянську історіографічну «схему» становлення і розвитку психології зазначеного періоду і демонструють нові підходи до історико-психологічного наративу. Певною додатковою підмогою у дослідженнях можуть служити також зарубіжні праці з історії російської філософії і науки згаданого періоду, що не схильні до викривленого і спотворюючого відтворення реальності.

На завершення, підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити, що лише завдяки проведенню інтенсивної критично заглибленої і методологічно вивіреної роботи з вивчення історії власної психологічної науки ми, через деякий час, зможемо отримати **якісно іншу** картину вітчизняної психології другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя.

Список використаних джерел

1. Богданчиков С. А. О принципах советской психологии / С. А. Богданчиков // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : мат-лы Междунар. конф. по истории психологии «IV московские встречи», 26-29 июня 2006 г. — М. : Изд-во Института психологии РАН, 2006. — С. 25-32.
2. Будилова Е. А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина XIX — начало XX в.) / Е. А. Будилова. — М., 1960. — 346 с.
3. Будилова Е. А. Проблема личности в русской психологии второй половины XIX — начала XX в. / Е. А. Будилова // Теоретические проблемы психологии личности. — М. : Наука, 1974. — С. 250-277.
4. Выдающиеся психологи Москвы / Ред. В. В. Рубцов. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М., 2007. — 528 с.

5. Ждан А. Н. История психологии от античности к современности / А. Н. Ждан. — М., 1997.
6. Зеньковский В. В. История русской философии : в 2-х т. / В. В. Зеньковский. — Ленинград : Эго, 1991. — Т. 2. — 280 с.
7. Зеньковский В. В. Новый труд по вопросу об ассоциации идей / В. В. Зеньковский // Вопросы философии и психологии. — М., 1906. — Кн. 82. — С. 92-126.
8. Зеньковский В. В. О мнимом материализме русской науки и философии / В. В. Зеньковский. — Мюнхен : Ин-т по изучению СССР, 1956. — 71 с. — Сер. 1. — Вып. 27.
9. Зеньковский В. В. Современное состояние психофизической проблемы / В. В. Зеньковский // Университетские известия. — К., 1905. — № 2. — С. 1-37.
10. Летцев В. М. Георгій Іванович Челпанов — психолог і педагог (До 140-річчя від дня народження) / В. М. Летцев // Психологія і педагогіка. — К., 2002. — № 1-2 (34-35). — С. 187-197.
11. Летцев В. М. Проблема особистості у психологічній спадщині В. В. Зеньковського : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. М. Летцев. — К., 2004. — 19 с.
12. Летцев В. М. В. В. Зеньковський — психолог і педагог / В. М. Летцев // Практична психологія та соціальна робота. — К., 2006. — № 12. — С. 75-79.
13. Летцев В. М. Вивчення спадщини Василя Зеньковського в Росії та Україні: підходи та результати / В. М. Летцев // Український гуманітарний огляд. — Вип. 12. — К. : Критика, 2006. — С. 154-179.
14. Летцев В. М. К уяснению основной проблематики философской психологии / В. М. Летцев // Вопросы философии. — М., 2012. — № 6. — С. 114-123.
15. Летцев В. М. Пневматологическое обоснование психики у В. В. Зеньковского / В. М. Летцев // Христианская мысль-II. — К., 2005. — С. 84-90.
16. Летцев В. М. Психология как ведущая тема философских исканий В. В. Зеньковского (киевский период творчества) / В. М. Летцев // Вопросы философии. — М., 2006. — № 6. — С. 128-137.
17. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии : Избранные труды / А. В. Петровский. — М. : Педагогика, 1984. — 272 с.
18. Петровский А. В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А. В. Петровский. — М. : Просвещение, 1967. — 357 с.

19. Рождественский Ю. Т. Христианская и психологическая антропология: от конфронтации к сотрудничеству / Ю. Т. Рождественский // Українська психологія: сучасний потенціал : м-ли Четв. Костюківських чит. 25 вер. 1996 р. — К., 1996. — Т. III. — С. 25-31.
20. Петровский А. В. История и теория психологии : в 2-х т. / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. — Т.1. — Ростов-на-Дону, 1996. — 415 с.
21. Петровский А. В. Об основных направлениях в русской психологии начала XX в. / А. В. Петровский // Из истории русской психологии. — М., 1961. — 194 с.
22. Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах. Персоналии / Под общ. ред. А. В. Петровского. — М. : Издательство PerSe, 2005. — 783 с.
23. Роменец В. А. Г. И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев, 1892-1907 гг.) / В. А. Роменец, И. П. Мацоха, А. А. Бреусенко. — К. : Гнозис, 2000. — 270 с.
24. Роменец В. А. Історія психології XIX — початку XX століття / В. А. Роменець. — К. : Вища школа, 1996. — 614 с.
25. Ткачук М. Л. З історії університетської філософії в Києві: Психологічна семінарія Г. І. Челпанова / М. Л. Ткачук // Наук. записки НаУКМА. — Т. 20. Спец. вип. — К., 2002. — С. 82-87.
26. Чижевский Д. И. Гегель в России / Д. И. Чижевский // Русская философия (конец XIX — середина XX века) : Антология. — Вып. 3. — М. : Книжная палата, 1996. — 324 с.
27. Шпет Г. Г. Философское наследие П. Д. Юркевича / Г. Г. Шпет // Юркевич П. Д. Философские произведения. — М. : Правда, 1990. — С. 578-638.
228. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. — М. : Правда, 1990. — 670 с.

2.4. Становлення української психології у другій половині XX століття (Музичук О. О.)

Розвиток української психології в другій половині XX століття проходив у складний період становлення та відновлення наукових та учбових закладів у повоєнному суспільстві, що вимагало згуртування плеяди науковців

для вирішення психологічних завдань, створення нових наукових центрів та організації освітніх закладів.

Початок другої половини ХХ століття — це складний та надзвичайно значущий період у становленні та подальшому розвитку української психологічної науки. Це час, коли вітчизняна психологічна наука знаходилась під потужним ідеологічним тиском. Але незважаючи на це психологічна думка на Україні до середини ХХ століття виросла та окреслилася у потужну наукову силу. Це підтверджувалось виконанням низки теоретичних та експериментальних досліджень, що були відомі як у Радянському Союзі, так і за кордоном. В цей період активно проводились наукові конференції з участю психологів радянських республік. Українські психологи приймали участь у роботі всесоюзних та всеросійських конференцій з психології, у цей час видається перший підручник з психології для вищих педагогічних шкіл за редакцією професора Григорія Силовича Костюка, який одержав позитивну оцінку в загальносоюзній спеціальній пресі та широких колах психологів.

Всі ці досягнення міцніли та збагачувались внаслідок численних теоретичних та експериментальних досліджень і здобутків у суміжних галузях науки, які стали підґрунтям розвитку вітчизняної психологічної науки. Насамперед, це наполегливі теоретичні та експериментальні наукові пошуки таких закладів як Український науково-дослідний інститут педагогіки, керівником відділу психології якого був професор Г. С. Костюк, Харківський педагогічний інститут, кафедрою психології якого спочатку керував професор О. М. Леонт'єв, а потім — доцент О. В. Запорожець, Київський університет, керівником кафедри психології якого був професор О. М. Раєвський,

Одеський педагогічний інститут з кафедрою психології під керівництвом професора Д. Г. Елькіна [6, с. 19].

Одночасно вітчизняна психологічна наука ставила перед собою низку нових завдань виняткової важливості для повоєнної реальності. Насамперед, слід було здійснити ряд важливих змін у системі освіти: а) удосконалити навчальні плани і програми для різних типів шкіл; б) розробити ефективні методи навчання з різних дисциплін; в) розробити методи виховання підростаючого покоління; г) підвищити кваліфікацію вчителів. Також вимагалось обґрунтування ефективних методів професійного, дошкільного виховання, масової культ-освітньої роботи та ін.

Здійснення цих завдань вимагало нових експериментальних досліджень, психологічного узагальнення досвіду кращих педагогічних надбань: розробка на основі цього найактуальніших проблем загальної й спеціальної, дитячої й педагогічної психології, проблем теорії й історії вітчизняної психології; видання наукової, підручної і науково-популярної літератури з психології для педагогів та батьків [6, с. 19]. Всі ці фактори були тим підґрунтям, певними передумовами, які вимагали нових організаційно-структурних форм, які б сприяли успішному виконанню поставлених завдань у науковій психологічній роботі, тим більше, що до середини ХХ століття в Україні ще не було центрального науково-дослідного наукового інституту, котрий займався б виключно психологічними проблемами.

Середина ХХ століття ознаменувала собою високий розвиток психологічних вчень, які були розрізнені між собою у методологічному та концептуальному планах. Різноманітні напрямки психологічних досліджень роз-

вивались самостійно у педагогічних інститутах та вищих наукових закладах. Психологія була заручницею педагогіки та фізіології і розвивалася у руслі виконання їхніх завдань. Таким чином, розвиток психології обмежувався виконанням локальних завдань. Тому, було необхідно створити психологічний центр, який би об'єднав психологічні досягнення у системну науку із вирішенням власне психологічних проблем на основі єдиних методологічних положень. Виконання цього завдання взяли на себе українські вчені: керівник кафедри педагогіки КДУ ім. Т. Г. Шевченка, заслужений діяч науки проф. С. Х. Чавдаров; керівник відділу методики математики УНДШП, заслужений діяч науки проф. А. М. Астряб; керівник кафедри психології КДУ ім. Шевченка проф. О. М. Раєвський; директор УНДШП доц. П. Р. Чамата; керівник відділу педагогіки УНДШП і кафедри педагогіки Ніжинського педагогічного інституту ім. Гоголя проф. М. Ф. Даденков, що підтримали ініціативу професора Г. С. Костюка, який у той час очолював відділ психології УНДШП та кафедру психології КДПІ ім. Горького та звернулися із доповідною запискою на ім'я народного комісара освіти УРСР, академіка П. Г. Тичини. Таким науковим центром мав бути створений в Україні науково-дослідний інститут психології, що й було здійснено на основі відділу психології УНДП, який має певну матеріальну базу і згуртовані навколо нього наукові сили, як у м. Києві, так і поза ним [Там само].

Вищеназвані вчені вважали, що у структурі інституту потрібно передбачити відповідно до завдань, які стояли перед психологією і основними галузями наук, такі відділи: загальної психології, дитячої психології, педагогіч-

ної психології, спеціальної психології, вітчизняної історії психології та психопатології.

При відділах мали бути відповідні лабораторії, кабінети, базові установи, фотокінолабораторія, експериментальні майстерні по конструюванню й виготовленню нових приладів і т.п. На інститут психології покладалися завдання «розробляти не тільки своїми силами актуальні психологічні питання у вищезазначених галузях, а й планувати й об'єднувати наукову роботу кафедр психології й інших психологічних осередків, гуртувати навколо себе периферичних наукових працівників з галузі психології, готувати через аспірантуру нові кадри психологів, а також підвищувати кваліфікацію наявних через семінари, конференції, видавати наукову і науково-популярну літературу з психології, розробляти наочні приладдя з психології для вузів, середньої школи, керувати виготовленням учбових кінофільмів, здійснювати масову психологічну роботу і т. ін.» [Там само].

Основну роботу, пов'язану із організацією та розподілом роботи в науково-дослідному інституті психології, проводив Г.С. Костюк. Разом з тим він займався важливими науково-дослідними проблемами, які зокрема виявляли особливості функціонування мислительних процесів у школярів. Одна із його наукових робіт, що пов'язана із особливостями формування числа у дітей, мала в собі глибокий підтекст розв'язання одного із основних законів філософії, що виявляє закономірності співвідношення якісних та кількісних феноменів, а зокрема перехід якісних характеристик у кількісні та перехід кількісних характеристик у якісні на психологічному рівні та в онтогенетичному аспекті: «Дані педагогічної практики, а також експериментально-психологічні до-

слідження давно і незаперечно довели, що і у дітей поняття числа виникає в процесі пізнання ними кількісних відношень навколишніх предметів і розвитку у них здатності абстрагувати ці відношення від інших властивостей об'єктів. Загально визнаною істиною став уже висновок про те, що розрізнення кількостей об'єктів спочатку має у дітей наочний характер і тільки згодом перетворюється на абстрактну числову їх оцінку» [15, с. 11].

Розвиток української психології в середині другої половини ХХ століття характеризується тим, що новітні напрямки охоплювали всебічні проблеми психічного життя людини. На високому рівні знаходилися методичні засоби, але в той же час не існувало чіткої методологічної основи для їх підґрунтя. Стара марксистсько-ленінська ідеологія не справлялася із поясненням глибини психологічних феноменів, що часто не вписувалися в її тлумачення, оскільки саме поняття «психічного» не можна було висвітлювати тільки на основі матеріалістичного аналізу буття людини. Необхідно було вводити нові феноменальні явища, які були б зосереджені на внутрішньому житті особистості, на її інтроспективних переживаннях. У цьому руслі дуже важливими є дослідження Б. Ф. Баєва, який всебічно розглядав особливості внутрішнього мовлення особистості, що функціонує по зовні непомітних закономірностях, що є достовірними тільки для самої особистості, де й сама особистість встановлює критерії його розвитку.

Б. Ф. Баєв стверджував, що у виникненні внутрішнього мовлення в процесі суспільно-історичного розвитку людини і її індивідуального, онтогенетичного розвитку є ряд спільних моментів. Внутрішнє мовлення в тому і другому випадку має своїм першоджерелом зовнішнє

мовлення і є його видозміною. І хоч з цього боку умови формування внутрішнього мовлення в процесі суспільно-історичного розвитку і в онтогенезі не однакові (в онтогенезі воно спирається на готові цілком досконалі для даного історичного етапу граматичні й семантичні форми, тоді як у першому випадку відбувається в самому процесі становлення людської мови), одними й тими ж є його рушійні сили.

Таким чином, виникнення внутрішнього мовлення пов'язане з тим, що мова, як засіб спілкування між людьми, стає і знаряддям власної думки окремої людини. У зв'язку з ускладненням суспільно-історичної практики людей, з ускладненням діяльності індивіда й тими вимогами, які ставить перед ним суспільство, відбувається диференціація функцій мови. Виявом цієї диференціації є внутрішнє мовлення. Отже, внутрішнє мовлення — явище закономірне й необхідне. Якщо мова і практичне користування нею — голосне мовлення — виникли з потреби людей щось сказати одне одному, то внутрішнє мовлення виникає з потреби попередньої підготовки, обдумування, планування процесу спілкування, з потреби людини, як свідомої істоти, в розумових діях [1, с. 100].

Також Баєв Б. Ф. визначив участь внутрішнього мовлення в мисленні, наголосивши, що воно насамперед є: а) засобом розуміння чужих думок; б) знаряддям нашого власного думання, самостійного розв'язування мислительних задач; в) засобом підготовки процесу обміну думками. Це специфічні функції внутрішнього мовлення, якими забезпечується мислительна діяльність [1].

Одночасно проводяться дослідження Д. Ф. Ніколенка, що також зосереджені на вивченні внутрішнього світу особистості, розвитку естетичних переживань у дітей.

Почуття прекрасного виступає у вигляді внутрішнього критерію особистості, що регулює її емоційні переживання. Зіставлення краси, скажімо, поля, лісу, квітів тощо з її відображенням у мистецтві не тільки зміцнює естетичне переживання, а й сприяє розвитку уявлень про красу в природі. Асоціації, створені таким зіставленням, роблять естетичне уявлення багатшими і яскравішими. Дитина, зіставляючи образи, створені в процесі спостереження явищ природи, з художнім зображенням цих явищ, привчається мислити про красу: зіставляє, порівнює, оцінює, визначає ступінь краси (красиве — красивіше). Враження від спостереження краси в природі і в мистецтві спонукають дитину до художньої творчості. Пережиті почуття виявляються в іграх, у малюнках, у віршах. Усе це змінює пробуджене чуття краси, стає основою для його дальшого розвитку [13].

Поряд із надбаннями, що були спрямовані на вивчення внутрішнього світу особистості, дослідження українських психологів торкалися різноманітних сфер функціонування психіки людини як у онтогенетичному, так і в філогенетичному моментах її розвитку, у той же час активно розвивалися наукові проекти у багатогранних галузях психології. Увага приділялася вивченню функціонування діяльності, де її основним видом виступає продуктивна праця, що включала в себе такі структурні компоненти: свідомі мета діяльності, її мотиви, предмет, способи дій (дій та операцій), спілкування, проміжні та кінцеві результати. У цьому випадку зверталася увага на спрямованість особистості, яка характеризується співвідношенням первинних (природних) і вторинних (суспільних за своїм походженням) потреб у її житті. Провідну роль в характеристиці особистості відіграють

вторинні, зокрема духовні потреби (у праці, в пізнанні, мистецтві, спілкуванні з іншими людьми, в самостверженні, громадському визнанні, повазі до себе тощо). Потреби людини відтворюють її фізіологічні та біологічні властивості, тоді як ціннісні орієнтації характеризують те, що є цінним для неї, впливають на емоційну спрямованість особистості, позначаються на тому, як вона сприймає навколишній світ й асимілює зовнішні впливи на неї, як ставиться до суспільних цінностей [5, 26].

Необхідною умовою усвідомлення суспільних цінностей є формування самосвідомості особистості, що полягає в самоідентифікації, в усвідомленні особистістю себе самої у своїх відносинах з іншими людьми. Спеціальними дослідженнями (Б. Ф. Баєв, М. И. Боришевский, Т. М. Титаренко) показано, що самосвідомість формується у процесі соціалізації та комунікативної взаємодії з іншими людьми, що вона — результат пізнання людиною себе самої, що є так само для неї життєвою необхідністю, як і пізнання нею навколишнього світу та інших людей. Спілкуючись з іншими, людина формує, усвідомлює й оцінює свої надбання, свої розумові й фізичні сили.

Психологами досліджувалася інтелектуальна сфера особистості (М. І. Алексеева, І. Д. Бех, Т. В., Косма Г. С. Костюк, С. Д. Максименко). Вона пов'язана з мотивацією її діяльності, але є специфічною підсистемою, що забезпечує реалізацію життєвої мети особистості, спеціалізується над розв'язанням тих задач, які особистість виділяє як суспільно значущі та особистісно-значущі.

Принципові підходи до розробки актуальних проблем загальної психології знаходили свою конкретизацію в дослідженнях з вікової та педагогічної психології (Т. В. Косма, Г. С. Костюк, Д. Ф. Ніколенко, О. В. Скрип-

ченко). Саме в цій галузі було підготовлено й захищено найбільшу кількість дисертацій, та написано публікацій.

Помітне місце зайняли в психологічних дослідженнях і питання психології трудового навчання учнів молодшого, середнього й старшого шкільного віку (Є. О. Мілерян, О. О. Яцишин), формування в них загальнотрудо-вих умінь, поєднання учіння з творчою та виробничою працею (В. А. Моляко).

Розроблялися питання професійної орієнтації й консультації учнівської молоді (Б. О. Федоришин), підготовки її до свідомого вибору майбутнього трудового шляху.

У багатьох дослідженнях з історії вітчизняної психології зроблено не тільки критичний аналіз, а й виявлено те позитивне, що було в ідеях її видатних представників і зберігає своє значення й тепер (В. А. Роменець) [16]. Вивчалися рукописи курсів філософії, що читалися в Києво-Могилянській Колегії (пізніше Академії) латинською мовою в XVII-XVIII ст., висвітлювались прогресивні психологічні ідеї М. В. Ломоносова, Г. С. Сквороди, О. М. Радищева, В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. Ф. Каптерєва, О. Ф. Лазурського, М. М. Ланге, Г. В. Плеханова та інших діячів минулого, докладно з'ясовано вклад К. Д. Ушинського в розвиток передової психологічної думки. Видано п'ять збірників з питань історії вітчизняної психології і опубліковано в журналах цілий ряд статей [6; 7; 8; 9; 10].

Психологічна наука переживала значне піднесення: впроваджувалися апаратурні методики в науково-психологічний експеримент, включаючи й електронно-обчислювальні машини, вивчалися психічні функції і ста-

ни людини в екстремальних умовах. Докладно вивчено процес сприймання часу як відображення людиною об'єктивної тривалості, швидкості і послідовності явищ об'єктивної дійсності (Д. Г. Елькін).

Проблеми сприймання часу у психології привертала до себе увагу відомих в Україні та за її межами вчених. Д. Г. Елькін по-новому ставить проблему часу, перевівши її з рівня експериментального вивчення в межох відчуттів до експериментального вивчення сприймання, тобто експериментальне вивчення часу, було виведене ним за межі тривалості, яка безпосередньо переживається. Під впливом панування в науці радянського періоду ідеології матеріалізму Д. Г. Елькін відмовляється від уявлень про природжений механізм сприймання часу, що спричинило спростування факту тривалості, яка безпосередньо переживається, а разом із ним і поняття суб'єктивного часу. Ним послідовно відстоюється матеріалістична точка зору про об'єктивність часу.

У той же час експериментальні дані, отримані вченим, вступали в суперечність з постулатом про об'єктивність часу. Визнавши об'єктивність часу, Д. Г. Елькін пояснював природу виникнення помилок при відтворенні тривалості, спираючись на закономірності, що підтверджують природжений механізм сприймання часу. Таке пояснення є як прямим, так і непрямим доказом існування суб'єктивної міри часу у психіці людини [14, с. 20].

Експериментальні дослідження, проведені безпосередньо Д. Г. Елькіним та під його керівництвом в Одесі, сформувався в цілісну наукову програму під назвою «Психологія диференціації часу». Свою наукову діяльність Д. Г. Елькін почав з досліджень сприймання часових та просторових відношень у дітей, особливостей

побудови ними часової перспективи. Перші експериментальні дослідження Д. Г. Елькіна повинні були показати причинну залежність між безпосереднім сприйманням часу і формуванням часової перспективи, основних понять і уявлень про час.

Експериментальні дослідження, що висвітлюють питання про мозкову локалізацію сприймання тривалості, швидкості, послідовності, ритму, показали, що у сприйманні часу варто розрізняти безпосереднє сприймання часу й опосередковане сприймання часу, що розвивається на його основі. Безпосереднє сприймання часу є простою часовою чутливістю, що локалізується в зоровому бугрі, а опосередковане сприймання часу — складною гностичною функцією з кортикальною локалізацією. В цілому процес сприймання часу Д. Г. Елькін відніс до числа складних аналітико-синтетичних процесів

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної психології вніс Петро Іванович Зінченко, представник харківської школи психології. Після війни П. І. Зінченко став одним із провідних вчених харківської групи психологів, працюючих в різних наукових установах, інститутах міста та очолив психологічну лабораторію — філію київського Інституту психології. Його основний напрямок роботи був спрямований на розвиток теорії пам'яті. Він розглядав особливості мимовільного та довільного запам'ятовування у руслі виконання школярами різноманітних видів та способів діяльності, зробивши висновок, що більша розумова активність сприяє перетворенню цих способів у самостійні та цілеспрямовані [4].

Важливо, також зазначити, що окрім прикладних досліджень розвивалися теоретичні, які активно розвивали категоріальний апарат психології: традиційні психо-

логічні категорії набували нового змісту, утворювалися нові психологічні поняття, в яких відображалися невідомі раніше аспекти психічної реальності, здійснювалися комплексні підходи до осмислення й оцінки її феноменів тощо.

У 1973 р. була розроблена концепція створення психологічної служби в Україні на різних ієрархічних рівнях. Головним завданням психологічної служби було — ефективно використання інтелектуальних і емоційних (загалом психологічних) ресурсів людини в усіх видах її трудової і громадської діяльності.

Практична організація єдиної психологічної служби в країні вимагала розширити і поліпшити підготовку психологів в університетах: йдеться про формування психолога широкого профілю, який володів би прийомами психологічного аналізу. Особливої уваги і підтримки заслуговує створення психологічної служби для попередження і ресоціалізації неповнолітніх правопорушників та важковиховуваних підлітків [3].

У результаті розвитку психологічної науки та накопичення нових знань сформувалися наступні проблеми: вивчення функцій психологічної науки у суспільстві; формування категоріального психологічного апарату; психологічні проблеми розвитку людини в різних видах її діяльності; активність особистості у процесі діяльності; психологічні аспекти сучасного наукового пізнання; психологічні аспекти науково-технічної революції ХХ століття; актуальні проблеми психології управління; вивчення потреб особистості; історія розвитку психології в Україні та за кордоном; аналіз ідеалістичних і метафізичних концепцій в сучасній зарубіжній психології [3].

Становлення української психології в другій половині ХХ століття характеризується розвитком нових напрямків теоретичних та прикладних досліджень, впровадженням їх у практику на підприємствах та у навчальних закладах, що сприяло розвитку таких галузей психології, як загальна та вікова психологія; прикладних галузей психології: інженерна психологія, медична психологія, тощо. Поряд з цим розвивалися ґрунтовні проблеми методології української психології та її категоріальний апарат, що виступали основою для інших психологічних досліджень.

Список використаних джерел

1. Баєв Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення / Б. Ф. Баєв. — К. : Вища шк., 1966. — 193 с.
2. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. — К. : Рад. шк., 1976. — 269 с.
3. Войтко В. І. XXV з'їзд КППС і актуальні питання психологічної науки. Психологія : Респ. наук.-метод. збірник. Вип. 16 / Ред. В. І. Войтко. — К. : Радянська школа, 1977. — 160 с.
4. Зинченко П. І. Непроизвольное запоминание / П. І. Зинченко. — М. : АПН РСФСР, 1961.
5. Костюк Г. С. Психологічна наука в УРСР за 60 років. Психологія : Респ. наук.-метод. збірник. Вип. 16 / Ред. В. І. Войтко. — К. : Радянська школа, 1977. — 160 с.
6. Музичук О. О. Проблеми становлення київського напрямку в українській психології в середині ХХ століття / О. О. Музичук // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. — Т. XIV, част. 5. — К., 2012. — С. 112-123
7. Нариси з історії вітчизняної психології (XVII-XVIII). — К. : Рад. школа, 1952. — 254 с.
8. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст. — Ч. І. — К. : Рад. школа, 1955. — 260 с.
9. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст. — Ч. ІІ. Психологічна спадщина І. М. Сеченова. — К. : Рад. школа, 1955.— 148 с.
10. Нариси з історії вітчизняної психології кінця ІХ і початку ХХ ст. : зб. стат. / за ред. проф. Г. С. Костюка. — К. : Рад. шк., 1959. — 291с.

11. Наукові записки / За редакцією проф. Г. С. Костюка. — Т. II. — Київ : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1950.
12. Наукові записки / За редакцією проф. Г. С. Костюка і проф. О. М. Раєвського. — Т. III. — Київ : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1952.
13. Ніколенко Д. Ф. Формування естетичних почуттів у дітей дошкільного віку / Д. Ф. Ніколенко. — К. : Рад. шк., 1967. — 95 с.
14. Пивоварчик І. М. Історія становлення психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX-XX ст.) : дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Ірина Михайлівна Пивоварчик // Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. — О., 2006. — 296 арк. : іл.+ дод. — Бібліогр. : арк. 185-218.
15. Про генезис поняття числа у дітей / Г. С. Костюк // Наук. записки НДІ психол. УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 10-32.
16. Роменець В. А. Історія психології / В. А. Роменець. — К. : Вища шк., 1978.
17. Чамата П. Р. В Украинском институте психологии / П. Р. Чамата // Вопросы психологии. — № 1. — 1955. — С. 123-125.
18. Чамата П. Р. Психологічна наука в УРСР за 40 р. : наук. записки Київ. пед. інституту / П. Р. Чамата. — Т. 28. — К., 1958.
19. Чепан М.-Л. А. Організаційний та тематичний контекст становлення української загальної психології (1945-1950 роки) / М.-Л. А. Чепан // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Том VII, вип. 1. — К., 2005. — С. 355-366.
20. Элькин В. Г. Восприятие времени / В. Г. Элькин. — М. : АПН РСФСР, 1962. — 311 с.

Розділ III. ВИБРАНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КЛАСИЧНИХ УЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

3.1. Розвиток в українській психології провідних ідей Г. С. Костюка (*Сердюк Л. З.*)

*Актуальні напрями досліджень видатного
українського психолога Г. С. Костюка*

Діяльність видатного українського вченого психолога, педагога і організатора психологічної науки Григорія Силовича Костюка і його психологічна спадщина є вагомим науково-методологічним доробком.

Важливою складовою наукового доробку Г. Костюка і його співробітників, як зазначає Г. Балл, який найбільш повно розкрив вклад Г. Костюка в психологію, є з'ясування психологічних передумов ефективності педагогічних впливів, засад індивідуального підходу до учнів, вимог до методу навчання як способу організації дій учнів з навчальним матеріалом, а також до побудови останнього, як і навчальних ситуацій, де він функціонує [1]. І *найголовніший напрям* — вивчення закономірностей психічного розвитку, генези здібностей, становлення особистості; розкриття ролі, яку відіграє в їх детермінації активність суб'єкта, а також зовнішні впливи, в тому числі психолого-педагогічні, що стимулюють і організують цю активність. Для української психології важливе значення мали не лише результати наукових досліджень психологічної школи Г. Костюка, а, особливо, вихідні принципи й настанови, які стали основою для розвитку його ідей.

Важливою в роботах Г. Костюка є проблема джерел і характеру суперечностей особистості, їхньої ролі у фор-

муванні особистості та шляхів подолання. Динамічність та стійкість особистості дають змогу їй бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати *умови для саморозвитку*. Глибокому аналізу піддано властиві суб'єктові внутрішні суперечності як рушійні сили психічного розвитку. Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін — з другого. Педагогічні впливи повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і водночас виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток.

Важливе значення для розвитку психології мало розкриття К. С. Костюком цілей, форм і змісту взаємодії психології як самостійної науки із суміжними дисциплінами — фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою, обґрунтування шляхів цієї взаємодії, які взаємно збагачують суміжні науки і забезпечують їх спільне плідне практичне застосування (прикладом тут є активна співпраця Г. С. Костюка з академіком В. Глушковым: спільні дослідження і розробки психолого-кібернетичного напрямку в керованому Костюком інституті) [1].

В своїх ранніх працях, задовго до оформлення гуманістичного напрямку в західній психологічній науці, Г. Костюк висловив низку гуманістичних ідей щодо розуміння унікальності особистості, прийняття неповторної індивідуальності кожної дитини, переконливої віри в можливість її ефективного розвитку, виховання і навчання. Завдання індивідуального підходу, писав він, полягає

в тому, щоб «впливати на формування індивідуальних особливостей учнів, відповідно їх скеровувати, забезпечувати максимальний розвиток нахилів, здібностей, талантів кожного» [9, с. 449]. Проблема індивідуального підходу, забезпечення рівневої диференціації навчання особливо актуальна для сучасної освітньої системи.

Гуманістичний оптимізм Г. Костюка став стратегічною лінією його наукового надбання. Вся його науково-психологічна й організаторсько-педагогічна діяльність були підпорядковані досягненню стратегічної мети — розробки ефективної психолого-педагогічної системи, яка б забезпечувала потенційно високий рівень розвитку кожної дитини, кожної її психологічної функції і насамперед мислення.

Критично оцінюючи теоретичні концепції, які переоцінюють активність особистості, Г. Костюк зазначав, що розуміння розвитку як «саморуху» не знімає завдання педагогічного «керівництва» цим процесом, а вказує шляхи його здійснення. Він неодноразово акцентував, що лише те виховання досягає мети, яке «сприяє виникненню і розгортанню самовиховання, керує ним і визнає в ньому свого сильного союзника» [9, с. 181].

Розуміння особистості як саморегулюючої і самовдосконалюючої системи, визнання кожної дитини як діючого суб'єкта стало підставою і для розробки Г. С. Костюком психологічної теорії навчальної діяльності, організація якої ґрунтується на низці гуманістично-окреслених психолого-педагогічних принципів: 1) цілі учіння, навчальні завдання можуть визначатися й самими учнями; 2) мотивами учіння не є зовнішні стимули самі по собі, вони «впливають на поведінку через внутрішні умови»; 3) умовою успішного навчання і розвитку є виявлення

індивідуальних відмінностей кожної дитини в її готовності учитися, в її здібностях тощо; 4) основою учіння є активність дитини; 5) керована навчанням діяльність має складну психологічну структуру і являє собою також спілкування учнів з вчителем і між собою.

Поняття «саморух», введене в обіг Г. Костюком, означається як елемент психічного розвитку й саморозвитку, розуміючи під саморозвитком «процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктурацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем». У вивченні розвитку психіки Г. Костюк з'ясовує роль окремих компонентів (афективних, когнітивних та ін.), їхній вплив на структуру психіки в цілому. Він розкриває недооцінку ролі функціонального аналізу, яка присутня в багатьох концепціях цілісності (В. Штерн, гештальт-психологи, К. Левін та ін.). Вчений спростовує теорії, що переоцінюють роль дитячих вражень у подальшому розвитку особистості або ж недооцінюють їх. А розвиток особистості розглядається як історія, в якій попередні ступені внутрішньо пов'язані з наступними; кожний ступінь — це особливий стан її процесів і властивостей, певна їхня структура, а розвиток — перехід з одного стану в інший.

Розкриваючи визначну в радянській психології діалектику зовнішньої та внутрішньої, об'єктивної та суб'єктивної детермінації поведінки особистості, Г. С. Костюк показує, як психічні компоненти, що входять до складу дій, визначаються зовнішніми обставинами і водночас внутрішньо зумовлюють дії, регулюють їх. Особистість виступає в цьому взаємозв'язку зовнішнього і внутрішнього як єдина сукупність внутрішніх умов, що сформу-

валася в залежності від попередніх впливів середовища й зумовлює ефект кожного впливу на неї.

Становлення особистості справжнім суб'єктом виражається в поступовій зміні співвідношення між «зовнішнім» і «внутрішнім»: від переважної спрямованості «зовнішнє через внутрішнє» до все більшого домінування тенденції «внутрішнє через зовнішнє» і «у міру дорослішання в житті людини все більше місце займають саморозвиток, самовиховання, самоформування і відповідно більша питома вага належить внутрішнім умовам, через які завжди діють всі зовнішні причини, впливи тощо» [10].

Значення провідних ідей Г. С. Костюка для становлення та розвитку вітчизняної психології

Започаткування гуманістичного спрямування в українській психології, незважаючи на радянську тоталітарну систему, є безумовною заслугою Г. Костюка і вираженням його наукової і громадянської позицій.

Під керівництвом видатного вченого й організатора вітчизняної психологічної науки академіка Г. Костюка науково-дослідницький інститут психології УРСР стає одним із осередків гуманізму. Визнаним є той факт, що проблеми, які досліджував Костюк, не втратили актуальності до нині [3], а його наукова спадщина, максимально наближена до розуміння вітчизняних соціально-психологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти, стала наслідком як його непересічних здібностей, так і життєвого досвіду.

Актуальними для досліджень українських психологів стають механізми самотворення, самопізнання, роботи над власним «Я», самовизначення, самоствердження, самоздійснення. Втілені в українській психології провідні

ідеї реалізовані в працях сучасних відомих українських вчених (Г. Балл, М. Боришевський, Л. Карамушка, Г. Ложкін, С. Максименко, Ю. Машбиць, В. Моляко, В. Москаленко, М. Смульсон, Т. Титаренко, Н. Чепелєва).

Закладені традиції активно продовжуються і насичуються сучасними ідеями в Інституті психології імені Г. Костюка НАПН України під керівництвом С.Д. Максименка, в роботах якого глибоко розвинуті ідеї гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку та самодетермінації особистості і є основою подальших наукових пошуків.

У науковій спадщині Г. Костюка значне місце належить дослідженням закономірностей психічного розвитку особистості. Український психолог розробив власну концепцію особистості, яка, на нашу думку, є цілком беззаперечною, актуальною та сучасною. За його концепцією індивід стає суспільною істотою — особистістю — в міру того як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Структура особистості, за Г. Костюком, — це стійка і динамічна система психічних властивостей, яка безпосередньо зумовлена характером її діяльності. Ця структура є ієрархічним утворенням і включає свідомість, самосвідомість, спрямованість, певну систему потреб, інтересів, поглядів, переконань, психічних процесів, розумових, моральних та інших якостей, які внутрішньо визначають її поведінку, надаючи їй певної цілеспрямованості, стійкості й організованості. Завдяки цьому людина виступає як суб'єкт власної діяльності, що цю діяльність планує,

передбачає її результати, контролює й несе за неї відповідальність.

Особистість, за Г. Костюком, є *цілісною*, її фізичні, розумові, трудові й естетичні якості взаємопов'язані, вона являє собою єдність взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Як система, що сама *себе регулює та вдосконалює*, особистість характеризується єдністю протилежних тенденцій і процесів — інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, потягом до спілкування та до усамітнення, відокремлення тощо.

Індивідуальний розвиток людини вчений розглядає як становлення її не лише як організму, а й як особистості, свідомої соціальної істоти. Г. Костюк розкрив співвідношення різних чинників розвитку: внутрішніх і зовнішніх, в тому числі і педагогічних впливів. Зовнішні і внутрішні умови розвитку є протилежностями, але вони взаємопов'язані й переходять одна в одну. Отже, відбувається «інтеріоризація» дій (практичних, розумових, мовних), формується здатність оперувати об'єктами в образах, думках, перетворювати їх подумки і водночас виявляти ці процеси назовні («екстеріоризувати» їх) [9].

Розглядаючи проблему співвідношення біологічного та соціального в онтогенезі людської психіки, Г. Костюк показує неспроможність однобічних тлумачень психічного розвитку, в яких робився наголос то на вирішальній ролі спадковості, то середовища в його біологічному чи фізичному розумінні, в тому числі й теорії конвергенції, запропонованої В. Штерном, як спроба пов'язати між собою обидва фактори. Всупереч цим концепціям Г. Костюк розвиває думку про те, що *онтогенетичний розвиток людини — цілісний процес*. Онтогенез — єдиний, цілісний

процес, що виражається в різних формах: морфологічній, фізіологічній, психічній і соціальній. Вони взаємопов'язані, в їх розвитку є спільні риси, і водночас кожна з них має свої специфічні особливості. Разом з тим, онтогенетичні форми не існують «паралельно». Зв'язок між ними полягає в тому, що нижчі форми включаються у вищі і є механізмами реалізації останніх.

Розвиток, звичайно, не лише засвоєння та інтеріоризація зовнішніх відношень. *Розвитку сприяє навчання*, а розвиток стає базою навчання. При цьому Костюк зазначає, що закони навчання й розвитку, будучи пов'язаними між собою, все ж відрізняються. Внутрішні умови, формуючись під впливом зовнішніх, не є їхньою механічною проекцією; мова йде про діалектичну взаємодію двох родів умов. З віком виникають різні форми власної активності особистості в її розвитку: самовиховання, самовдосконалення тощо. Зрештою особистість виступає як суб'єкт власного розвитку, що свідомо обирає свій життєвий шлях.

Очевидною є актуальність і доречність праць Г. Костюка для сучасного етапу розвитку психології. Адже згідно сучасних уявлень переворот у детермінаційних відносинах відбувається тоді, коли особистість виростає справжнім суб'єктом, здатним до саморозвитку і самодетермінації. На даному етапі особистісного розвитку *рушійні сили локалізовані в самій особистості, а зовнішні фактори втрачають свою програмуючу роль*. Загальна закономірність психічного розвитку особистості як суб'єкта виражається, таким чином, у посиленні здатності до самодетермінації і закономірному розширенні обсягу особистісної свободи від зовнішніх та внутрішніх обставин.

Розкриваючи взаємозв'язок між навчанням і психічним розвитком, у своїх працях Г. Костюк показав, що кожен з цих процесів створює передумови для успішного перебігу іншого. Ставлячи перед школярами пізнавальні практичні завдання, озброюючи їх способами розв'язання цих завдань, навчання йде попереду розвитку. Разом з тим, воно спирається не лише на те, що уже досягнуто дитиною впродовж її розвитку, а й на її потенційні можливості, які, на переконання вченого, завжди ширші від їх реалізації. Розвивальна функція навчання реалізується лише за певних умов. «Провідна роль навчання у розумовому розвитку учнів здійснюється не сама по собі, а за певних умов, ... які створюються побудовою самого змісту навчання, організацією навчального процесу, активними його методами, за яких учень виступає не тільки як об'єкт, але й як суб'єкт навчання... Сказане стосується і виховання» [9].

Таким чином, учень перетворюється із об'єкта учіння на суб'єкт, якого не треба примушувати навчатися, учителю необхідно навчитися так управляти його самостійною діяльністю, щоб у ній «переважали гуманні її форми — допомога, заохочення до власного розкриття, підтримка ініціативи тощо» [14; 15; 16].

Виховний і розвивальний потенціали навчання, як зазначає Г. Костюк, містяться не лише в їх змісті та процесі їх засвоєння, а й визначаються взаєминами, які складаються між учителем і учнем. Зокрема це стосується аналізу структури діяльності. Структура діяльності усвідомлюється як синхронічна, що виражається у взаємодії мотиваційного, змістовного й операційного боків діяльності, так і діахронічна, що розкривається через характеристику завдань, що вирішуються суб'єктом. Роз-

виваючи ідеї вченого, дослідники постійно звертаються до вивчення теми спільної діяльності.

Вчений започатковує у вітчизняній психології проблемно-задачний підхід до процесу навчання й розвитку особистості, з'ясовує психологічні умови ефективності педагогічних впливів, вимог до навчання на засадах проблемно-задачного підходу. У науковий обіг вводяться поняття «навчального завдання» та «навчальної ситуації». Разом із Г. Баллом працює над теорією навчальних завдань і ситуацій, розглядаючи психолого-педагогічний аспект цих категорій [7].

У діяльності Г. Костюк виділяв різновиди задач, що визначаються типом психічного процесу (сприймання, пам'ять, уява, мислення), який відіграє провідну роль у їх розв'язанні. При цьому наголошувалось на необхідності забезпечення центрального місця мисленнєвих задач у структурі процесу учіння. На цих засадах Г. Костюк і його учні обґрунтували і застосували у конкретних дослідженнях і розробках задачний підхід до дослідження й побудови діяльності [2].

Отже, дослідження Г. Костюка дозволили йому сформулювати цілісну концепцію розвитку і становлення особистості на різних етапах онтогенезу. У своїй праці він переконливо довів, що розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості і активної діяльності людини. Особистість — це складне утворення, цілісна «структура структур» психічних особливостей, які включають цілу низку компонентів у їх взаємозв'язках: індивідуальна своєрідність мотивів, цілей, розумових та інших якостей, спрямованість на усвідомлення суспільних цінностей, самовиховання, самореалізацію. Ідеї Г. Костюка про *саморух* особистості

та необхідність його врахування у педагогічних впливах на неї розвиваються нині українськими психологами. Значення висунутої Костюком ідеї *поєднання* цих процесів розкриває С. Д. Максименко і його послідовники: «Учень є суб'єктом власного розвитку, а керують цим розвитком ззовні, через навчання. Зрозуміло, звідки виникає сполучальність як напружена суперечлива єдність» [14].

Освіта і виховання, на думку Г. Костюка, «...допомагають особистості знайти відповідні вимоги суспільства до її власних ідеалів, форми вияву своїх прагнень до самостійності, самоствердження» [12]. Особливу роль в процесі становлення учня він відводив гуманістичному педагогічному керівництву учінням, зазначаючи, що учень в процесі учіння має виступати суб'єктом власної діяльності, а значить і суб'єктом самовиховання як «вищої форми вияву саморуху особистості, що саморозвивається», особливо тоді, коли він цю діяльність планує, передбачає її результати, контролює і несе за неї відповідальність.

Чим більше розвивається особистість, тим більше вона стає самостійною, відносно незалежною від безпосередніх впливів середовища. Цей ефект залежить не тільки від конкретної ситуації, а й визначається історією попереднього розвитку особистості. Діяльність особистості обумовлює їх функціонування і формування, а психічні процеси, здійснюючи регуляцію, забезпечують її успішне виконання, що відповідає цілям, які вона ставить перед собою, і зовнішнім об'єктивним умовам, в яких вона перебуває.

Розкриваючи рушійні сили розвитку психічних процесів, Г. Костюк піддає критиці теорію рівноваги (або

адаптації), розвинену, зокрема, Ж. Піаже. Побудована на біологічній моделі гомеостазу, вона, на його думку, не може охопити вищі рівні психічного, творчу діяльність особистості. Він наполягає на розкритті реальних суперечностей розвитку, оскільки зовнішні суперечності, які набувають навіть конфліктного характеру, самі ще не стають рушієм розвитку. Тільки інтеріоризуючись, викликаючи в самому індивіді протилежні тенденції, що вступають між собою в боротьбу, вони стають джерелом його активності, спрямованої на вирішення внутрішньої суперечності шляхом вироблення нових способів поведінки

Будучи послідовником теорії гетеростазу, Г. Костюк дає поштовх для розвитку теорій особистості, в основі яких лежить інтеграція мотивів людини, підпорядкованих завданням самореалізації, спрямованості в майбутнє, а також різні засоби, завдяки яким люди досягають особистісного зростання і самореалізації.

На період виникнення гуманістичної психології на теренах України Г. Костюку доводилось обстоювати самостійність психології як науки та її органічний зв'язок із іншими галузями знань [3; 4]. Він в цей час впроваджує в психологію системний підхід, виходячи за його межі. На думку Г. Балла, Костюку вдалось здолати проблему однобічності у дослідженнях психологічних проблем навчання й виховання особистості [3; 5]. Для вирішення цих проблем було розроблено дві ідеї — ідея активності суб'єкта діяльності (зокрема, навчальної) через розгортання й розв'язання внутрішніх протиріч та ідея раціонального, науково обґрунтованого педагогічного керування цією активністю. Звідси виникає необхідність розроблення новітнього підходу до механізму «управ-

ління» або «керування», адекватного для гуманістично спрямованого навчального процесу.

В цьому ракурсі заслуговує на увагу проблема поєднання навчання з продуктивною працею, актуальна на теперішній час, хоча простежується в історії психології та педагогіки з давніх часів. Ці ідеї в різних варіаціях висловлювали Т. Кампанелла, Дж. Локк, Т. Мор, Й. Г. Песталоцці та інші.

Г. Костюком тема поєднання навчання з продуктивною працею була обґрунтована дуже змістовно. Вагоме місце в реалізації ідеї поєднання навчання з продуктивною працею посідає його праця «Поєднання навчання з продуктивною працею — найважливіша умова всебічного розвитку школяра», присвячена розробці методологічних і теоретичних проблем психології трудового виховання, навчання та професійного самовизначення. Він зазначає, що різнобічного розвитку особистості не може бути досягнуто без поєднання теорії вивчення провідних навчальних процесів із практикою і що значних успіхів у розвитку особистості можна добитися за умов раціонального поєднання навчання і праці та оптимальної їх взаємодії в навчально-виховному процесі [11].

Г. Костюк всіляко обстоює ідею вибору професії та оволодіння нею в загальноосвітній школі, що мало б забезпечити умови свідомого обрання професії кожним випускником школи. Водночас автор підтримував думку, згідно з якою «слід визначити широкі профілі виробничого навчання, які охоплюють кілька вужчих спеціальностей та які дають можливість учням у майбутньому переходити від однієї спеціальності до іншої».

Поєднання навчання із суспільно корисною, продуктивною працею — це шлях підготовки всебічно розви-

нених, високоідейних, працьовитих, активних громадян суспільства, шлях виховання людини майбутнього.

У ході цієї взаємодії реалізуються й розвиваються природні можливості людини, формуються її розумові, моральні та інші якості. «Введення» праці в життя підрастаючої особистості в доступних для неї формах Г. С. Костюк вважає шляхом розширення реальних життєвих взаємин особистості із оточуючим середовищем, у ході яких вона формується. Будучи у своїй сутності сукупністю всіх суспільних відносин, особистість і формується в цих відносинах.

Процес введення елементів праці в навчання вимагає перегляду сформованих уявлень про психологічну характеристику навчання. Генетично виникаючи із праці й будучи спочатку його компонентом, навчання потім виділяється в особливу діяльність, спеціально спрямовану на засвоєння соціального досвіду. Повноцінне навчання здійснюється за допомогою не тільки пізнавальних, але й практичних дій.

В цьому відношенні Г. С. Костюк відзначає широкі можливості, що несе в собі робота учнівських *виробничих бригад*, учасники яких вчаться планувати всю свою роботу, організувати її, здійснювати виробничий процес на всіх етапах, контролювати й оцінювати його результати. Найважливіше значення має включення учнів у різні види дослідницької роботи, що є кращим способом поєднання теорії й практики в навчанні.

Висловлена Г. С. Костюком ідея учнівських *виробничих бригад* має широкі можливості й варіанти втілення при поєднанні навчання з продуктивною працею студентів ВНЗ. Оскільки реалізація себе в майбутній професії можлива завдяки усвідомленим і осмисленим уявленням

про себе, уявленням про свій ідеал професіонала, побудові стратегії свого професійного зростання в майбутньому та реальним знанням про себе, своїй відповідності існуючим уявленням, мабуть, єдиною можливістю для впорядкування даних уявлень є включення студентів у діяльність, наближену до професійної. Очевидно, що активізація практичної складової підготовки фахівця, зокрема певне суміщення навчання із роботою за фахом є позитивним моментом у більш глибокому осмисленні цілей періоду навчання у ВНЗ. У цьому випадку значення навчальної діяльності для студента зростатиме, підсилюючи значимість мотиваційного компонента учіння. Така діяльність, у цілому, орієнтує суб'єкта на самостійну постановку цілей, на усвідомлення ним змісту виконуваної діяльності, того, що він як майбутній фахівець є її продуктом.

Оцінка ідей Г.С. Костюка на сучасний лад психологічної науки показує, що, зокрема реалізація принципу поєднання навчання з продуктивною працею пов'язана із виникненням *синергетичних ефектів*, що сприяють:

- виправленню негативної поведінки суб'єктів навчання, формуванню готовності підпорядковувати свою поведінку зовнішнім вимогам колективу;
- вихованню внутрішніх регуляторів особистості: совісті, емпатії, почуття власної гідності тощо;
- формуванню такої наріжної властивості особистості, як відповідальність, що кристалізується, головним чином, у площині рефлексії майбутнього, коли майбутнє починає сприйматися як теперішнє, а грань між актуально дійсним і потенційно можливим стирається;
- розвитку творчості й абстрактного мислення особистості, що функціонує не інакше як у сфері потен-

ційно-можливої, знаково-символічної, «умовної» реальності — у сфері мови як комунікативної активності і системи знаків;

- розвитку пізнавальних процесів, зокрема мислення, як одного із типів людської активності, що розвивається в умовах спільної діяльності, оскільки розвиток глибинних психологічних настанов для абстрактного мислення реалізувався не тільки і не стільки в сфері навчальної діяльності, скільки у виробничій, рольовій активності, а також у площині досвіду рефлексії майбутнього;
- стиранню межі між внутрішнім і зовнішнім, що дає можливість організму стати динамічним цілим, на основі його процесуальних характеристик існування, як рухлива, мінлива точка між минулим і майбутнім, як неперервний ряд переходів від рівноваги до нерівноваги, від збудження до гальмування і навпаки.

Отже, проблеми, які досліджував Г. С. Костюк, не лише не втратили актуальності до нині, а його наукова спадщина є надзвичайно наближеною до розуміння сучасних проблем постнекласичної парадигми психології.

Розвиваючи ідеї Г. С. Костюка щодо витоків саморуху та самореалізації особистості та інтегруючи сучасні дослідження можна зробити деякі узагальнення:

- особистість представляється не тільки як дещо, що перебуває в процесі розвитку, але і як суб'єкт, що усвідомлено прагне до саморозвитку та самореалізації, становлення, а особистісний спосіб буття означає не тільки і не стільки те, наскільки людина автономна, але й наскільки вона прагне до автономності і самостійності;

- розуміння сутності особистісного становлення як «здійснення того, що існує в перспективі», сприяє більш поглибленому аналізу особистісного буття, ніж його розгляд лише крізь призму завершених форм і фіксованих та наявних людських рис і якостей;
- прагнення до самореалізації, будучи автономним психічним механізмом, енергетично забезпечуваним взаємопосиленням напруг різних дефіцитарних потреб (на користь біологізаторських теорій), підкріплюється і підсилюється особистісними і соціальними у своїй основі потребами «робити щось краще» (на користь теорій розвитку і росту), а також осмислюється людиною, у результаті чого знаходить інтенцію, додатково підсилюючись (на користь гуманістичних теорій).

Список використаних джерел

1. Балл Г. О. Григорій Костюк — видатний психолог України (до 100-річчя від дня народження) / Г. О. Балл // Освіта і управління. — 1999. — № 3. — С. 218-224.
2. Балл Г. О. Григорій Силович Костюк — видатний вчений, фундатор сучасної української психології / Г. О. Балл // Г. С. Костюк — особистість, вчений, громадянин: До 110-ї річниці від дня народження / За ред. С. Д. Максименка; упоряд. В. В. Андрієвська. — К.: Ніка-Центр, 2010. — С. 10-20.
3. Балл Г. А. Научная школа Г. С. Костюка: методологические уроки / Г. А. Балл // Практична психологія та соціальна робота. — 2007. — № 4. — С. 1-4.
4. Балл Г. О. Особиста думка / Г. О. Балл // Творча спадщина Г. С. Костюка та сучасна психологія: матеріали III з'їзду Товариства психологів України. — К., 2000. — С. 262-263.
5. Балл Г. О. Сучасний гуманізм та його діалогічні орієнтири / Г. О. Балл // Психологія і суспільство. — 2006. — № 3. — С. 7-31.
6. Боришевський М. Й. Актуальні проблеми гуманізації педагогічного процесу / М. Й. Боришевський // Психолого-педагогічні проблеми гуманізації шкільної освіти. — К. — Рівне, 1997. — С. 52-55.

7. Костюк Г.С. Основные понятия «задачного похода» и их использование в исследовании учебной деятельности / Г.С. Костюк, Г.А. Балл // Программированное обучение : Межведомственный науч. сб. — Вып. 14. — К. : Вища школа ; Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1977. — С. 17-24.
8. Костюк Г.С. Навчання і психологічний розвиток учнів / Г.С. Костюк // Психологічна наука. Вчитель. Учень. — К. : Рад. школа, 1973. — С. 19-32.
9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. — К. : Рад. школа, 1989. — 608 с.
10. Костюк Г.С. Принципы развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии / отв. ред. Е.В. Шорохова. — М. : Наука, 1969. — С. 118-152.
11. Костюк Г.С. Психологические вопросы соединения обучения с производительным трудом / Г.С. Костюк // Избранные психологические труды / под ред. Л.Н. Проколиенко. — М. : «Педагогика», 1988. — С. 156-168.
12. Костюк, Г.С. Движущие силы развития и воспитания / Г.С. Костюк // Хрестоматия по педагогике. — М. : Педагогика, 1976. — С. 55-67.
13. Костюк Г.С. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К. : Радянська школа, 1989. — С. 70-98.
14. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. — К., 2006. — 240 с.
15. Максименко С.Д. Особистість починається з любові / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. — 2004. — №9. — С. 1-8.
16. Максименко С.Д. Диференційоване навчання: до проблеми психологічного супроводу / С.Д. Максименко // Педагогіка і психологія. — 2009. — № 1 (62). — С. 46-52.
17. Сердюк Л.З. Розвиток в українській психології провідних ідей Г.С. Костюка / Л.З. Сердюк // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2014. — № 2 (34). — С. 294-301.
18. Скляр П.П. Проблеми гуманізації освіти в науковому доробку учнів Г.С. Костюка / П.П. Скляр, Т.О. Уманська // Теоретичні і прикладні проблеми психології. — № 3 (11). — 2005. — С. 194-208.

3.2. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г. С. Костюка (Поклад І. М.)

Становлення психологічної науки в Україні нерозривно пов'язане з іменем Григорія Силовича Костюка (5.12.1889-25.01.1982), який був не лише видатним українським вченим, доктором психологічних наук, професором, дійсним членом АПН СРСР, але і талановитим керівником-організатором. З його іменем пов'язане відкриття у 1945 р. у Києві Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти України, незмінним директором якого Г. Костюк був близько тридцяти років (1945-1972 рр.). Він — автор більш як 300 наукових праць, присвячених найбільш актуальним питанням загальної, вікової та педагогічної психології. За редакцією Г. Костюка у 1939 р. вперше в Україні був виданий підручник з психології для вузів, з 20 розділів якого 16 написав він сам. Цей підручник вважався одним із кращих у колишньому Радянському Союзі. Він перевидавався у 1941, 1955, 1961, 1968 роках і кожного разу у поновленому, доопрацьованому вигляді. Його незмінним автором і редактором був Г. Костюк. У 1976 р. за редакцією Г. Костюка опубліковано посібник з вікової психології, високий науковий рівень якого був належно оцінений фахівцями і педагогічною громадськістю.

Відомий у вітчизняній та світовій психології своїми дослідженнями теоретико-методологічних основ психології, Г. Костюк зробив значний внесок у розробку таких актуальних проблем психології, як психічний розвиток людини, психологічні проблеми мислення та розумових здібностей, розробка принципу розвитку у психології, дослідження проблем детермінації активності суб'єкта

та його психічного розвитку, теорія і практика педагогічного керівництва розвитком особистості, розв'язання проблем онтогенезу людської психіки, роль спадковості, середовища і виховання у психічному розвитку дитини, а також розв'язання більш часткових питань, що стосуються взаємозв'язку сприймання і мислення, сутності процесу розуміння, формування у дітей поняття про число, природи і розвитку здібностей, шляхів забезпечення розвиваючого і виховуючого навчання, психології програмованого навчання, формування особистості та чимало інших. Багато уваги вчений приділив аналізу історії розвитку психології, зокрема, вікової та педагогічної [1].

Перш за все треба зазначити, що до вирішення психологічних проблем Г. Костюк підходив з урахуванням багатогранності, різносторонності, протилежності психологічних явищ, що вивчаються, тобто, за його словами, «з їхньої складної діалектики». Вчений відстоював думку про те, що «тільки цілісне розуміння особистості в єдності її різноманітних сторін методологічно озброює представників різних наук у комплексному дослідженні невирішених ще проблем її природи та суті» [3, с. 110].

Заслуга Г. Костюка як вченого полягає передусім в тому, що він вперше не лише в українській, а й у світовій психології, долаючи механічне розуміння детермінації психічних явищ та ідеалістичне тлумачення спонтанності, створив теорію розвитку особистості, її саморуху, в якій заклав підґрунтя детермінації особистісного розвитку або, за його висловом, розвитку дитячої особистості. Розробку цієї теорії, яку Г. Костюк представив психологічній науковій громадськості понад півстоліття тому, він не полишав протягом усього свого творчого життя.

Високий теоретичний рівень аналізу проблем психології, які розглядав у своїх працях вчений [5; 7], був завжди направлений на рішення актуальних прикладних задач, тобто на реальну допомогу практичним працівникам (вчителям, методистам, вихователям тощо). В діяльності, яка має практичну направленість, Г. Костюк вбачав не тільки сферу застосування психологічних знань, але й найважливіше джерело її збагачення. Як один з принципів психології, яких дотримувався вчений був тезис: «вивчати особистість, перетворюючи її» [3]. Привертаючи увагу до різноманітних, навіть протилежних, сторін досліджуваних явищ, він не обмежувався констатацією їх наявності, їх рядоположенням, а постійно намагався характеризувати їх у взаємозв'язку та взаємодії.

Наведені вище вихідні установки Г. Костюка особливо чітко проявились у розробці ним проблеми детермінації активності суб'єкта та його психічного розвитку [5; 7]. Таким чином, з упевненістю можна констатувати, що *поняттю активності* вчений приділяв особливо важливе значення та розглядав його дуже широко. Активність він вважав невід'ємною якістю особистості. Навіть при характеристиці процесу розуміння як специфічного мислинневого акту Г. Костюк бачив «різноманітні та своєрідні прояви активності особистості, яка націлена на оволодіння оточуючого середовища. У них завжди якоюсь мірою проявляється особистість в цілому» [10, с. 42].

Сутність активності як психологічного явища розглядалась вченим у взаємозв'язку з розглядом змісту поняття психологічної діяльності суб'єкта. Психологічне, підкреслював дослідник, треба розглядати «не тільки як образ у його відношенні до об'єкту, але і як процес становлення цього образу, як діяльність живої істоти в єдності

її зовнішніх та внутрішніх проявів. Діяльність — основний спосіб існування психічного, в ній воно виникає, формується та саме воно є специфічною діяльністю людини» [4, с. 532].

Ще в більшій мірі конкретизує характеристику активності суб'єкта уявлення Г. Костюка про структуру діяльності: по-перше, як про єдність її змістовної, операційної та мотиваційної характеристик і, по-друге, як про систему процесів вирішення різноманітних задач. Ці сторони діяльності «взаємопов'язані, одна залежить від іншої, але кожна з них вимагає до себе спеціальної уваги», — так само і у педагогічному керівництві діяльністю [8, с. 17].

Розглядаючи процес навчання, вчений писав: «Генеральним шляхом удосконалення навчання школярів вважають її активізацію. Але пасивного навчання не буває. Навчатися — значить проявляти активність, яка спрямована на засвоєння певних знань, напрацювання умінь, навичок» [6, с. 25-26]. Також він звертав увагу на необхідність диференційованої характеристики різних видів активності, наприклад, мнемічної, мислинневої, перцептивної, імажинативної та ін.

До з'ясування взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів у детермінації активності особистості, розкриття психічної діяльності як «живої єдності об'єктивного і суб'єктивного» [10, с. 25] Г. Костюк прагнув протягом усього свого життя. При цьому він керувався тим положенням, що «своєрідність психічного краще всього можна зрозуміти, якщо підходити до нього генетично, якщо придивитися до того, як в ході розвитку відображаючої роботи мозку змінюються реальні взаємовідношення живої істоти з зовнішнім світом, виникають нові їх системи» [4, с. 532]. У працях Г. Костюка спостерігається

взаємозв'язок таких процесів, як дозрівання нервової системи, засвоєння знань, вмінь та навичок, та саме психічний розвиток. Перші два процеси, які, треба зазначити, не є незалежними один від іншого, а навпаки, суттєво впливають один на одного, виступають як передумова третього — розвитку, але жоден з них не може ототожнюватись з ним. До того ж співвідношення між зазначеними процесами не залишається незмінним, воно саме залежить від їх розгортання. Отже, «чим складніша форма розвитку, тим менший специфічний вплив дозрівання на її виникнення» [11].

Психічний розвиток, особливо наголошував Г. Костюк, не зводиться «до простого нагромадження учбових завдань», а «характеризується якісними змінами особистості дитини в цілому, що знаменують собою її прогресуючий рух від нижчих до вищих рівнів, структур психічної діяльності» [12, с. 37]; щодо кількісних змін психіки, то вони «підготовляють прогресивні якісні її зміни, але самі їх не забезпечують» [11, с. 140]. Щоб робити обґрунтовані висновки про наявність чи відсутність якісних прогресивних змін у психіці людини, зазначав вчений, треба виходити з певного теоретичного уявлення про загальну структуру психіки як цілого (або тієї її підсистеми, що є безпосереднім об'єктом дослідження), керуючись при цьому обов'язково принципом єдності психіки й діяльності.

Показниками вдосконалення структури психіки можуть виступати, з одного боку, її диференціація, яка «приводить до виникнення нових дій (перцептивних, мнемічних, репродуктивних, мислинневих та ін.), до примноження психічних процесів і властивостей, ускладнення, збагачення і вдосконалення психічної діяльності

в різних її сферах» [11, с. 141], з другого — інтеграція, яка приводить до упорядкування, субординації та ієрархії результатів цієї діяльності.

Обидва названі процеси, тобто диференціація та інтеграція, яскраво виявляються у виникненні так званих психічних новоутвореннях. Останні є такими компонентами психіки, які істотно впливають на її структуру та функціонування, підносячи їх на новий рівень і відкриваючи нові можливості для подальшого розвитку. Єдність диференційного та інтеграційного аспектів психічного розвитку проявляється у зміцненні зв'язків між різними сторонами досвіду дитини, більш лабільному його використанні.

«Онтогенетичний розвиток людини — цілісний процес, що виявляється у різних формах (морфологічній, фізіологічній, психічній, соціальній)... Різні форми онтогенезу не рядоположні, вони не просто «паралельні» одне одному, а генетично й функціонально взаємопов'язані» [7]. За Г. Костюком, особистість розвивається у зв'язку з внутрішніми суперечностями, що виникають у її житті і утворюють рушійні сили її розвитку [7]. Останні характеризуються боротьбою безлічі протилежно спрямованих тенденцій, які самі розвиваються в ході онтогенезу особистості. Узагальнюючи їх, можна стверджувати, що важливою детермінантою розвитку особистості якраз і виступає єдність і суперечливість соціальних та індивідуальних тенденцій, соціальності та індивідуальності в особі.

Педагогічний вплив, як відмічав вчений, повинен сприяти, з однієї сторони, вирішенню особистістю її внутрішніх протиріч в потрібному для суспільства напрямку, а з іншої — виникненню у її житті нових внутрішніх протиріч, без яких неможливий подальший її розвиток.

«Воспитание ставит перед личностью новые цели и задачи, которые осознаются и принимаются ею, становятся целями и задачами ее собственной деятельности»; розбіжності між ними та наявними у особистості засобами їх досягнення «спонукають її до саморуху» [11]. Тобто, у процесі виховання та навчання суспільство ставить — а дитина приймає — все нові і нові вимоги, цілі, завдання, що сприяє виникненню та переборенню нових внутрішніх суперечностей, які забезпечують розвиток особистості. Дорослі мають розуміти діалектичний характер розвитку особистості дитини, допомагати їй усвідомлювати суперечності, знаходити адекватні способи їх подолання, тобто забезпечувати умови для здійснення «саморуху» особистості у своєму становленні.

Спираючись на праці Л. Виготського, С. Рубінштейна та інших вчених, Г. Костюк піддавав критичному аналізу дані світової науки про співвідношення різних зовнішніх та внутрішніх факторів психічного розвитку, в тому числі й педагогічних впливів. Так він зазначав, що «диалектика внешнего и внутреннего, характерная для всех процессов развития, находит яркое проявление и в развитии личности. В изучении его необходимо преодолеть механическое понимание детерминации и идеалистическую трактовку спонтанности» [11, с. 135].

Окреслені вище підходи характеризують розвиток особистості як з боку зовнішніх соціальних чинників, так і внутрішніх індивідуальних передумов, до яких відноситься і сама особистість, котра як суб'єкт з часом все більше визначає шлях свого становлення. Цей аспект психічного розвитку особистості найбільш чітко виступає саме у «принципі розвитку у психології», розробленому Г. Костюком.

За Г. Костюком, вплив навчання на розвиток залежить від вікових та індивідуальних особливостей дітей, які обумовлюються не тільки попереднім навчанням, а й рівнем зрілості організму, індивідуальними особливостями нервової системи. Він вважав, що навчання по-різному впливає на розвиток залежно від його змісту й методів, від того, як воно приводить у дію сили учнів. Навчання може мало сприяти розвитку, а часом і гальмувати його. Проте, на думку вченого, «провідна роль навчання у розумовому розвитку учнів здійснюється не сама по собі, а за певних умов... які створюються побудовою самого змісту навчання, організацією навчального процесу, активними його методами, за яких учень виступає не тільки як об'єкт, але й як суб'єкт навчання... Сказане стосується і виховання» [5, с. 60]. Отже, психічний розвиток особистості охоплює весь життєвий шлях людини, він здійснюється в ході безперервного навчання і виховання на власному досвіді і досвіді інших, але провідну роль відіграє при цьому особиста діяльність, що спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей. У процесі такої діяльності здійснюється не тільки відтворення, повторення видових особистісних властивостей людини, а й їх подальший розвиток в особистості.

Г. Костюк зазначав, що психічний розвиток особистості хоч і керується зовні, спрямовується суспільством, але здійснюється як процес, що саморозвивається у ході внутрішнього необхідного руху, «саморуху», проходячи шлях від нижчих до вищих рівнів розвитку. Він підкреслював, що, розглядаючи діалектику зовнішнього і внутрішнього в ході розвитку особистості, необхідно при цьому долати механічне розуміння детермінізму та спонтанності. Ключовим у його поглядах на цей процес

є твердження, що «джерелом саморуху особистості стають внутрішні суперечності, які виникають у її житті» [7, с. 115].

Отже, можна зробити наступний висновок: одним з центральних у принципі розвитку, за Г. Костюком, є діалектичне в своїй суті положення про рушійні сили, згідно з яким «особистість розвивається у зв'язку з внутрішніми суперечностями», що зумовлюються її ставленням до навколишнього середовища, її успіхами та невдачами, порушенням рівноваги між особистістю та суспільством тощо [7, с. 123]. Суперечності як рушійні сили розвитку особистості стосуються як окремих її сторін, так і всього психічного життя в цілому.

Г. Костюк підкреслював неправильність спроби поділу людей на «здібних» і «нездібних» та намагання деякої частини вчених розглядати здібності як властивість, що ніби притаманна лише певній «вибраній» частині людей. На його думку, «цілковита нездібність характерна тільки для окремих аномальних індивідів з найглибшим недорозвиненням центральної нервової системи, яке дуже рідко трапляється» [7, с. 312]. Водночас вчений багато уваги приділив аналізу індивідуальних відмінностей у здібностях, які є результатом їх розвитку, котрий у свою чергу залежний від суспільних умов життя людини. При однаковому рівні загальних розумових здібностей останні завжди зберігають індивідуальну своєрідність.

В своїх працях вчений теоретично обґрунтував положення про те, що в онтогенезі підрастаюча особистість поступово перетворюється на суб'єкта власної життєдіяльності і саморозвитку. Він доводив, що свідомість дитини, яка розвивається, стає внутрішньою умовою виникнення нових форм цілеспрямованої діяльності, з віком

поступово зростає роль власної активності особистості у її розвитку. Г. Костюк зазначав, що пізнання процесу психічного розвитку і його закономірностей можливе лише за умови розкриття внутрішньо притаманних йому суперечливих тенденцій. Роль середовища в психічному розвитку дитини, її активність у особистісному становленні, розвиток дитини як її саморух, керування психічним розвитком, співвідношення навчання та розвитку особистості — вже сам цей перелік засвідчує самотність ідей Г. Костюка як вченого, який *створив українську психологічну школу*.

Продуктивність ідей Г. Костюка особливо виразно виступає в наш час, коли набагато зріс інтерес до пізнання внутрішніх детермінант суб'єктивної активності особистості, розвитку її здатності до успішної самореалізації та самоактуалізації. Як зазначає В. Татенко (2000), українська психологія сьогодні намагається продуктивно інтегрувати ідею «спонтанності» (Г. Костюк) та ідею «суб'єктності» (С. Рубінштейн) в розробці ідей відповідально-зацікавленого, ціннісно-цільового, креативно-перетворюючого та розвиваючого відношення індивіда як суб'єкта до особистої психіки.

Отже, сьогодні з впевненістю можна говорити про становлення в Україні нового напрямку наукових розробок, в яких починається переборювання відміченої Г. Костюком обмеженості «безсуб'єктивної» психології, реально усувається відношення до людини як «наслідку» впливу соціальних або біологічних факторів, всякого роду «метафізичних сил». Розвиток психіки людини діалектично пов'язується з його особистою активністю в ролі суб'єкта, який задає цьому процесу «спонтанний» характер.

Список використаних джерел

1. Зелінська Я.Ц. Психологічні аспекти професійної орієнтації в науковій спадщині Г.С. Костюка : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 — Заг. психологія, історія психології / Я.Ц. Зелінська. — К., 1997. — 18 с.
2. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г.С. Костюк. — К.: Рад. Україна, 1963. — 82 с.
3. Костюк Г.С. Вводный доклад по проблеме личности в философском и психологическом аспектах / Г.С. Костюк // Личность: мат-лы обсуждения проблем личности на симпозиуме, состоявшемся 10-12 марта 1970 г. в г. Москве. — М., 1971. — С. 105-116.
4. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
5. Костюк Г.С. Навчання і психічний розвиток учнів / Г.С. Костюк // Психологічна наука, вчитель, учень. — К., 1979. — С. 19-32.
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк // За ред. Л.М. Проколенко; Уклад. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с.
7. Костюк Г.С. Обучение и умственное развитие учащихся / Г.С. Костюк // Радянська школа. — 1963. — № 2. — С. 17-25.
8. Костюк Г.С. О взаимоотношении воспитания и развития ребенка / Г.С. Костюк // Советская педагогика. — 1956. — № 12. — С. 60-74.
9. Костюк Г.С. О психологии понимания / Г.С. Костюк // Наукові записки НДІ психології УРСР. — Т.1. — Київ, 1950. — С. 7-57.
10. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1969. — С. 118-152.
11. Костюк Г.С. Проблема развития ребенка в советской психологии / Г.С. Костюк // Вопросы психологии. — 1967. — № 6. — С. 23-45.
12. Костюк Г.С. Развитие и воспитание / Г.С. Костюк // Общие основы педагогики. — М., 1967. — С. 139-197.
13. Костюк Г.С. Содержательная книга по психологии мышления / Г.С. Костюк, Г.А. Балл // Вопросы психологии. — 1967. — № 3. — С. 172-178.

3.3. Видатний внесок І. О. Сікорського у розвиток вікової та педагогічної психології

(Гаврилкова К.В.)

У сучасній ситуації розвитку суспільства надзвичайно важливим і необхідним як для науки в цілому, так і для вітчизняної психології зокрема, є звернення до минулого, до витоків наукової думки. Історико-психологічне дослідження дозволяє виявити найбільш важливі та істотні аспекти в пізнанні психічної реальності, розкрити загальні закономірності у становленні та розвитку вітчизняної психологічної науки. Будучи своєрідною «пам'яттю» науки, історія психології створює фундамент для розвитку всієї системи сучасного психологічного знання.

Українська дореволюційна психологія являє багатющий пласт оригінальних підходів та ідей в галузі лінгвістики, психології, психології розвитку, нерозривно пов'язаних з ідейно-філософськими течіями, що сформувалися в контексті української культури та її духовних традицій. Однак розвиток української психологічної думки даного періоду відноситься до числа найменш розроблених областей психологічної науки. Таке положення пояснюється рядом причин. По-перше, серйозні труднощі виникають при пошуку та вивченні робіт психологів кінця ХІХ — початку ХХ ст. в силу історичної віддаленості цього періоду. По-друге, в результаті якісних соціально-політичних перетворень, що відбулися в Росії в 1917 р., була зруйнована природна наступність у розвитку вітчизняної психології. Внаслідок цього було втрачено ряд напрямів і наукових шкіл психології, еміграція багатьох відомих вчених, недоступність для дослідження і розрізненість їх наукової спадщини. По-третє, досить складно об'єктивно проаналізувати

стан психології в дореволюційний період. Вітчизняна психологія радянського періоду, що розвинулася на основі марксистської філософії, жорстко зумовлювала напрямки вивчення дореволюційної психології. Розглядаючи через призму ідеологічних поглядів, вона почасти оцінювалася як немарксистська, а значить не відповідала критеріям науковості. Багато цінних психологічних ідей відкидалося або недооцінювалось. Наслідком цього стало нерозуміння, однобічне трактування поглядів ряду видатних учених, достатньо усічене уявлення про розвиток вітчизняної психології кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Це створює об'єктивні труднощі в дослідженні даної сторінки історії вітчизняної психології. Але завдання адекватного розуміння сучасної психологічної науки та формування орієнтирів її перспективного розвитку вимагають відтворення повної і достовірної картини стану психологічної думки на всіх етапах її історичного розвитку.

Одним із найвідоміших дослідників дитячої психіки в той період розвитку вітчизняної психології став видатний український психіатр, психолог, невролог, педагог, видатний громадський діяч Іван Олексійович Сікорський (1842-1919). Йому належать дослідження в різних галузях психології: вікової, педагогічної, психології особистості, етнопсихології, психофізіології, а також психіатрії, неврології, фізіогноміці. Однак в історико-психологічній літературі І. Сікорський продовжує займати скромне місце одного з представників емпіричного напрямку психологічної науки [7].

Ми вважаємо дану точку зору помилковою, оскільки коло інтересів І. Сікорського було дуже широким. Він прагнув зібрати воедино всі дані наук про людину, намагався створити цілісне уявлення про хід розвитку дити-

ни і функціонування людської психіки залежно від діяльності нервової системи; показати взаємодію емоційної, інтелектуальної та вольової сфер, обґрунтувати необхідність поєднання розумового, морального та естетичного виховання.

Сікорський відстоював ідею взаємозв'язку і гармонії інтелектуального, психічного, морального і фізичного розвитку та виховання. Звернення до спадщини видного вченого відкриває величезний науковий потенціал. Його ідеї здатні збагатити сучасну психологічну науку, викликати до життя нові теоретичні орієнтації в руслі сучасної гуманістичної психології. З різних причин ім'я І. Сікорського довгі роки замовчувалося. І лише в другій половині ХХ ст. робляться спроби реабілітувати цього видного вченого і громадського діяча.

До спадщини Сікорського в 90-ті роки ХХ ст. звернулася А. Нікольська, яка розглядала погляди вченого в руслі становлення і розвитку вікової та педагогічної психології в дореволюційній Росії. У працях Б. Ананьєва [2], О. Буділової [5] І. Сікорський високо оцінюється як учений-експериментатор, але загалом йому відводиться скромне місце в історії вітчизняної психологічної думки. У дослідженнях останніх років розглядаються погляди Сікорського на проблему особистості та індивідуальності (С. Малявіна, Д. Наумова), гармонійного розвитку особистості дитини в теорії морального виховання (А. Бабаян), аналізується внесок у становлення і розвиток дошкільної педагогіки в Росії кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Е. Авілова, Є. Чмельова).

Однією з малодосліджених, але цікавих сторінок формування Руської психологічної думки на рубежі ХІХ-ХХ ст. є творчість професора Київського універси-

тету Св. Володимира І. Сікорського. Коло проблем, які приваблювали його увагу, перебували на стику психіатрії, психології та педагогіки. Особливо багато трудився Сікорський в галузі психології та психологічних аспектів педагогічного процесу. З його ім'ям пов'язано багато чого у становленні та розвитку вітчизняної психологічної думки. Зокрема, розробка проблем, присвячених гігієні і профілактиці психічного життя, проблеми розвитку і формування особистості, питання про значення самозбереження як невід'ємної властивості і рушійної сили розвитку психіки живої істоти. Про внесок І. Сікорського в психіатрію говорить Ю. Каннабіх у праці «Історія психіатрії», де він відводить Сікорському чільне місце в історії розвитку російської психіатричної думки, маючи на увазі роботи Сікорського за випадками масового божевілля у Київській губернії, називаючи ці роботи «новим словом у профілактиці та лікуванні масових психозів».

Серед робіт, в яких представлені погляди І. Сікорського з питань психології, необхідно відзначити працю В. Большакової «Проблема формування особистості в російській психологічній думці ХІХ – початку ХХ ст.» [3], де докладно розглядається точка зору І. Сікорського щодо проблем формування та розвитку особистості. У роботі коротко висвітлені питання зародження психічного, роль еволюційної теорії Г. Спенсера у творчості Сікорського, піднімається проблема свідомості і самосвідомості, обговорюються його погляди на розвиток інтелектуальної, емоційної і вольової сфери особистості. Відводячи І. Сікорському значне місце в історії розвитку вітчизняної психології, В. Большакова зазначає антропоморфізм його наукових поглядів, але також вказує

на те, що антропоморфізм Сікорського зовсім не означав стирання граней між людиною і твариною. Він не забував про якісні особливості людської психіки, вважаючи зоопсихологію частиною порівняльної психології, науки про походження і розвиток психіки людини до тварин, пам'ятаючи про спільність їх походження.

Однак, нерозкритим залишився цілий ряд питань, які, в трактуванні І. Сікорського, на нашу думку, мали істотний вплив на розвиток психологічної думки. Наприклад, обговорення Сікорським проблеми локалізації психічних функцій у фізіологічній структурі. Також таких як пам'ять, мислення, уява тощо. Питання готовності нервової системи до того, щоб бути основою для складних психічних станів. Проблема переходу психічних властивостей в психічні якості. Взаємодія вродженого і набутого в динаміці розвитку особистості. Трансформація нижчих психічних якостей у вищі. Питання оптимального, з точки зору психології, розвитку інтелектуальної, емоційної і моральної сфер життя людини. А також ряд інших питань, в яких знайшов своє вираження внесок І. Сікорського у вирішення питань загальної, вікової та педагогічної психології.

За відгуками сучасників І. Сікорський користувався повагою з боку своїх співробітників і учнів як лектор, учений, педагог. Коло питань, які піднімалися Сікорським у його творчості, способи розгляду їх і величезна дослідницька та громадська робота, виконана вченим, дозволяють сказати про ту велику роль, яку грав І. Сікорський у становленні та розвитку української психологічної думки. Відновленню цієї забутої сторінки присвячується наше дослідження. Творчість І. Сікорського практично не розроблялася в сучасних історико-психо-

логічних дослідженнях. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб за можливості заповнити цю прогалину.

Об'єктом дослідження є життєвий і творчий шлях І. Сікорського, а його предметом — погляди І. Сікорського на питання загальної, вікової та педагогічної психології. У відповідності з об'єктом, предметом і метою дослідження поставлені наступні завдання: виявити значення творчості І. Сікорського у становленні української психологічної думки останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст.; представити внесок І. Сікорського в розвиток загальної, вікової та педагогічної психології.

Багато психологічних ідей, що розроблялися І. Сікорським, наприклад, питання про норму і патологію психічного життя, проблема стомлюваності, динаміка взаємодії вродженого і придбаного у розвитку особистості, дослідження проблеми залежності процесів формування особистості від феноменів культури, постановка проблеми моралі як чинника регуляції психічних станів та ін., представляли собою значний внесок у розвиток української психологічної думки.

У другій половині ХІХ ст. гостро стояло питання про можливість застосування психології як наукової дисципліни у практичних аспектах життя суспільства. Навчання і виховання підростаючого покоління були такою сферою суспільного життя, яка вимагала від психології наукових і практичних розробок, одночасно будучи ідеальним місцем для програми психологічної практики. У випадку з ситуацією навчання і виховання другої половини ХІХ ст. необхідно було виконати величезну працю з виділення психологічної предметності в цих педагогічних дисциплінах. З цієї точки зору, праця, яку виконав І. Сікорський, воістину неоціненна: більше 20 наукових

робіт і навчальних посібників, присвячених проблемам вікової та педагогічної психології, систематизація величезного корпусу теоретико-психологічних знань стосовно проблем педагогіки і дидактики; робота на щорічних учительських семінарах, створення Фребелівського педагогічного товариства та навчального закладу для вчителів — такі зовнішні віхи роботи І. Сікорського в напрямку вирішення питань, пов'язаних з педагогічною психологією, насиченою пошуками і відкриттями, самовідданою працею і прекрасними результатами. Сікорський у своїй творчості відводив велике місце проблемі формування особистості дитини за допомогою тих методів, які розроблені в рамках вікової психології. Навчання і виховання, на думку Сікорського, мають своєю кінцевою метою формування високих особистісних якостей, що забезпечують людині хороше майбутнє.

Особистість він трактує як сукупність вроджених і набутих якостей. Це не було чимось новим у науковому підході до цієї проблеми. Викликають інтерес ті особливості у трактуванні особистості Сікорським, які впливають з поставленої ним перед собою мети. Як ми пам'ятаємо, основним питанням психології, на думку Сікорського, було питання про зв'язок і співвідношення явищ тілесного і душевного порядку. У рамках цього основного питання була висунута гіпотеза про те, що між психічними функціями, які він відносив до явищ тілесного порядку, і психічними властивостями, які він відносив до явищ душевного порядку, не існує якісної різниці, існує різниця тільки кількісна.

Основним способом розвитку психіки дитини, на думку І. Сікорського, є трансформація нижчих нервових властивостей у вищі психічні якості. Умовою, яка забез-

печує успішність цих процесів, є нормальна спадковість, що розуміється як готовність нервової системи, або, як її називає Сікорський, «психічного субстрату», до сприйняття і переробки вражень, одержуваних із зовнішнього світу. Зовнішній світ представлений, перш за все, як те соціальне середовище, в якому росте і розвивається дитина. Сікорський розрізняє прямі впливи зовнішнього середовища на фізіологію дитини у вигляді подразників і опосередковані впливи соціального середовища, причому тільки на ранніх етапах розвитку дитини соціальні впливи є чимось опосередкованим, на пізніших етапах соціальні впливи набувають прямих впливів завдяки освоєнню дитиною мови і встановленню асоціативних зв'язків між фізіологічними станами і соціальними проявами середовища.

Фізіологія, в описі І. Сікорського, виступає основою, базою для процесів психологічних новоутворень. Наприклад, формування стійких міжнейронних зв'язків, які є основою для формування функції пам'яті, починається з шостого місяця життя дитини, що в свою чергу служить основою для асоціації понять і є фундаментом для початку процесів мислення. І лише потім процеси мислення і пам'яті ніби відкривають себе для соціальних впливів і взаємодій.

Однією з найважливіших якостей соціального середовища І. Сікорський вважає мораль. Мораль є регулюючою силою людської взаємодії. На вищих щаблях розвитку людини поведінка вже не детермінується фізіологічними потребами, в дію вступають моральні закони і категорії. Цей процес стає можливим завдяки існуванню мови, в якій закріплені моральні категорії.

Велике значення в розробці Сікорським теми вікової психології має введення ним розрізнення між психічними властивостями і нервовими функціями. Нервова функція це здатність нервової системи до відбиття фізичної та біохімічної реальності, а психічна властивість — це ставлення цілісної нервової системи до тих подразнень, які вона відчуває на біохімічному і фізичному рівнях. Постулювання нетотожності нервової системи та психіки як такої дозволило провести межу між психологічною і фізіологічною феноменологією, що дозволило робити дослідження на новому рівні методологічної рефлексії. У своєму способі викладу матеріалу І. Сікорський дає фізіологічну картину віку і ту мережу взаємодій соціальних властивостей і якостей, психічних властивостей і функцій, які в кінцевому рахунку і створюють всю своєрідність певного вікового періоду.

Цінним внеском у педагогічну психологію виявилися дослідження І. Сікорського, пов'язані з психологічними основами навчання. Сікорським здійснено аналіз особливостей процесів засвоєння людини, виділено чинники успішного навчання, такі як вправи і повторення матеріалу, його осмисленість, бажання і вміння учнів вчитися. Ретельне відпрацювання питань формування високої моралі та її зв'язок з фізіологією, розробка гігієнічних аспектів формування психічних функцій виявилися новим словом у розробці питань вікової та педагогічної психології. Тим самим І. Сікорським було створено базу для подальших досліджень у цій галузі.

При аналізі методики розумового розвитку, Сікорський наполягає на поступовому ускладненні вправи і на уважній та вдумливій атмосфері самого процесу розвитку. Однією з неодмінних умов засвоєння одержува-

ного матеріалу вчений вважав можливість використання різних типів сприйняття. Він виділяв чотири основних типи: описовий, наглядний, емоційний і формальний. Звернення в процесі навчання до природної структури сприйняття дитини значно знижує ефект стомлюваності в результаті навчальної праці. Завдання психології стосовно виховання полягає у визначенні провідного і допоміжного типу сприйняття і розвитку всіх інших, що дозволить дитині одержувати більш розгорнуту картину досліджуваного об'єкта. Так само в кожному предметі є сторони, які досягаються тільки за допомогою якогось певного способу сприйняття. Наприклад, у сприйнятті художнього твору формальним способом неможливо оцінити емоційної насиченості. Спроба освоїти емоційне формально вестиме до непотрібного і швидкого стомлення. Ці висновки не втратили свого значення і в сьогоднішній практиці вікової та педагогічної психології.

Таким чином у роботах І. Сікорського міститься багатий фактичний матеріал і цінні наукові висновки з проблем вікової та педагогічної психології. Вони представляють не тільки історичний інтерес — багато з них не втратили свого значення і в даний час. Складно переоцінити його роль у становленні та розвитку української психології. Час творчості Сікорського (остання чверть ХІХ — перше десятиліття ХХ ст.) був складним часом у розвитку світової наукової психологічної думки.

І. Сікорський у своїй творчості користувався передовими досягненнями в психології свого часу і у роботах стверджував, що організм і його рецептори не тільки піддаються впливу з боку зовнішніх подразників, але і відповідають на ці впливи різними руховими м'язовими реакціями. Це положення лягло в основу розроблюваної

Сікорським проблеми навчання в результаті практичної навчальної діяльності учнів. Але ним не була сприйнята ідея про гальмівну роль нервових центрів, і координаційні відносини між центрами він розумів як взаємодію і взаємовплив змістів в асоціативних центрах. Наприклад, в основу вольового акту Сікорський не включає процес фізіологічного гальмування, а пояснює затримку дії як функцію волі тим, що зміст, котрий вимагає дії, проходить обробку в асоціативних центрах.

З точки зору Сікорського організм людини пов'язаний із середовищем не тільки на фізико-хімічному рівні. Особливо це помітно в трактуванні Сікорським проблеми стомлення, де воно розглядається двояко, як сигнал про неблагополуччя організму з одного боку і як початок адаптивного процесу організму до мінливих умов існування — з другого. І. Сікорський, так само як і Ж. Шарко, був переконаний в органічній основі психоневрологічних симптомів (у Сікорського був багатий досвід практикуючого психіатра в клініці черепно-мозкових травм при Військово-Медичній академії Санкт-Петербурга). Але, на його думку, органічні порушення можуть викликати і психічні причини: тривалий афект, за спостереженням Сікорського, може порушувати «нейронні зв'язки», що веде до утруднення звичайних асоціативних зв'язків між поняттями. Цінним є те, що Сікорський одним із перших заговорив про можливість психологічних причин нервових захворювань (шизофренії, епілепсії тощо)

Високий рівень синтетичності кожної психічної функції, з точки зору І. Сікорського, складає основну особливість внутрішньої організації кожного психічного акту. Взаємодія різних модальностей породжує не тільки глибину і об'ємність психічного акту, а й взагалі робить його

можливим. Виникнення абстрактного мислення неможливо поза функцій відчуття, сприйняття і прямої участі функції волі. Цим положенням Сікорський підкреслює цілісність психіки навіть на рівні прояву окремих психічних функцій. В аналізі почуття вчений переходить від ідеї рефлекторної дуги до ідеї рефлекторного кільця, говорячи про «самопідтримку чуттєвого збудження» в підкіркових відділах головного мозку. Це положення прямо передує вченню Ухтомського про домінанту.

На думку Сікорського, складні душевні стани являють собою поєднання основних психічних функцій — розуму, почуття і волі. Висновок не представляється чимось незвичайним і таким, що суперечить основним поглядам сучасної психології. У короткій формі висновки з дослідження можуть бути сформульовані таким чином: на формування наукових поглядів І. Сікорського вплинули тенденції в розвитку психологічного знання другої половини ХІХ ст., розвиток наукового світогляду вченого був детермінований особливостями його життєвого та творчого шляху й особистісними характеристиками.

1. У становленні та розвитку поглядів І. Сікорського як дослідника, психолога, педагога можна виділити декілька періодів:

1) Публікація праці «О душевном состоянии при аффектах» (1867). Пізніше захист докторської дисертації на тему «Про лімфатичні судини легень» (1872), за яку І. О. Сікорський отримав ступінь доктора медицини;

2) Санкт-Петербурзький період (1873-1881). Робота в Медико-хірургічній академії Санкт-Петербурга на кафедрі нервових і душевних хворих. Дослідження проблем: вивчення працездатності та розумової втоми учнів, можливості попередження втоми та її наслідків;

3) Київський період (1881-1919). В цей період вченим глибоко досліджені проблеми виховання та навчання дітей, що нормально розвиваються, і дітей з відхиленнями у розвитку; психологія народностей, проблема алкоголізації населення та впливу алкоголю на особистісну сферу; проблема самогубств серед населення, визначена роль спадковості в розвитку особистості; психологія народів, психологічні основи націоналізму; фізіогноміка.

2. У своїй науковій творчості І. Сікорський стверджував цілісні погляди на природу психічних процесів, яка розумілася ним як цілісна структура, в якій існує нерозривний взаємозв'язок між «нервовим субстратом» і складними психічними явищами.

3. Сікорський зробив значний внесок у розробку гострих питань психології: пропонуючи розглядати особистість в сукупності її вроджених і набутих якостей, відводячи значне місце у своїй творчості питанню соціального навчання, він спробував визначити роль цього процесу у розвитку особистості. Учений піднімав питання залежності особистості від феноменів культури, зафіксованих у знаково-символічній формі. Вперше в науці була досліджена проблема стомлюваності.

4. У дослідженнях вікової та педагогічної психології, І. Сікорський послідовно розробляв систему заходів, що ведуть до врівноваженого розвитку всіх основних компонент особистості дитини, свідомості, самосвідомості, почуття і волі, питанням взаємодії біологічного, яке розуміється як спадкове, і соціального в розвитку особистості. Також дуже цікава позиція вченого з питання формування вищих, моральних почуттів. Деякі його положення передбачили пізніші психологічні відкриття. Про шкідливість придушення почуттів з одного боку

і потурання їм з другого, про можливість виховувати і формувати чуттєву сферу людини, про складний синтетичний характер психічних явищ, дослідження місць локалізації психічних функцій і т. ін.

5. Велику увагу приділяв Сікорський проблемам охорони вищих сторін психічного здоров'я, вказуючи на те, що від цього залежить майбутнє здоров'я нації. Він був одним з перших психологів, які звернули свою пильну увагу на цю тему, яка мала важливе значення для справи виховання та освіти.

6. Цінними є погляди І. Сікорського на проблему широкої психологічної підготовки майбутніх вчителів та пропаганди досягнень психології серед вчительства (Фребелівське педагогічне товариство)

7. Його внесок і як ученого теоретика, і як практика справив значний вплив на формування психологічного простору кінця XIX — початку XX ст. Його наукові розробки в галузі загальної, вікової та педагогічної психології залишили значний слід у психологічній науці і практиці.

8. І. Сікорський вважав дуже важливим те, що сучасною мовою ми називаємо «міждисциплінарний підхід» у вивченні та психолого-педагогічному супроводі розвитку дитини. Так, він стверджував, що проблемами розвитку мають займатися одночасно медицина, гігієна, психологія та педагогіка.

9. Психологічні погляди І. Сікорського мають і спірні моменти. Орієнтація на формування асоціативних зв'язків як на ціль психічної еволюції, спроба представити психічний розвиток як поетапне кількісне накопичення змін (моральні почуття у биків і використання фізіогно-

міки як прямого засобу для аналізу психічних переживань (справа Ющинського).

Наше дослідження не претендує на вичерпне вирішення порушених у ньому питань, а представляє одну з перших спроб охарактеризувати психологічні погляди І. Сікорського і показати їх місце в розвитку вітчизняної психології.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Наука, 1980. — 335 с.
2. Ананьев Б. Г. Очерки по истории русской психологии XVII–XIX вв. / Б. Г. Ананьев. — М., 1947. — 167 с.
3. Большакова В. В. Очерки истории русской психологии конца XIX — начала XX вв. Ч. 2. Русский волонтаризм: М. И. Владиславлев / В. В. Большакова. — Нижний Новгород : Изд-во ВВАГС, 1997. — 146 с.
4. Брушлинский А. В. О взаимосвязи природного и социального в психологическом развитии человека / А. В. Брушлинский // Проблемы генетической психофизиологии. — М. : Наука, 1978. — С. 11-21.
5. Будилова Е. А. Проблема личности в русской психологии второй половины XIX — начала XX веков. Теоретические проблемы личности / Е. А. Будилова. — М. : Наука, 1974. — 320 с.
6. Бюлер К. Духовное развитие ребенка / К. Бюлер. — М., 1930.
7. Ждан А. Н. История психологии: от античности до наших дней / А. Н. Ждан. — М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2007. — 576 с. — (Gaudeamus, Классический университетский учебник).
8. Кольцова В. А. История психологии: теоретические и методологические проблемы исследований / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник // Современная психология. — М., 1999. — С. 578-590.
9. Ланге Н. Н. Душа ребенка в первые годы жизни / Н. Н. Ланге. — СПб., 1892.
10. Никольская А. А. И. А. Сикорский: гармония развития и воспитания. К изучению педагогического наследия ученого, 1845-1918 гг. / А. А. Никольская // Педагогика. — 1994. — № 3. — С. 76-80.
11. Сикорский И. А. О развитии речи у детей / И. А. Сикорский. — Санкт-Петербург, 1881. — 18 с.

12. Сикорский И. А. О детях трудных в воспитательном отношении / И. А. Сикорский. — К. : Типография Котомина и К°, 1882. — 7 с.
13. Сикорский И. А. О душевных состояниях при афектах / И. А. Сикорский. — Киев, 1867.
14. Сикорский И. А. Воспитание в возрасте первого детства / И. А. Сикорский. — СПб., 1884. — 204 с.
15. Сикорский И. А. Ненормальные и болезненные характеры / И. А. Сикорский. — Киев, 1899. — 33 с.
16. Сикорский И. А. О великих успехах и возрастающем значении неврологии среди наук и в жизни / И. А. Сикорский. — Киев, 1899.
17. Сикорский И. А. О явлениях утомления при умственной работе : собрание научно-лит. статей / И. А. Сикорский. — Кн. 3. — Киев, 1900. — С. 32-42.
18. Сикорский И. А. Вопросы общественной психологии : собрание научно-лит. статей / И. А. Сикорский. — Киев, 1900. — 258 с.
19. Сикорский И. А. Вопросы нервно-психической гигиены : собрание научно-лит. статей / И. А. Сикорский. — Киев, 1900. — 230 с.
20. Сикорский И. А. Три возраста (человеческой жизни): Психол. очерк, посвящ. юношам и старцам / И. А. Сикорский. — Киев, 1901. — 19 с.
21. Сикорский И. А. О постановке преподавания и воспитания сообразно естественному ходу детского развития / И. А. Сикорский. — СПб., 1900. — 22 с.
22. Сикорский И. А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении / И. А. Сикорский. — Киев, 1904. — 576 с.
23. Сикорский И. А. О лечении и воспитании недоразвитых, отсталых и слабоумных детей. — 2-е изд. — К. : Лито-типография И. Н. Кушнерев и К°, 1904. — 80 с.
24. Сикорский И. А. Киевское Фребелевское педагогическое общество и его учреждения: Речь, произнес, пред. О-ва И. А. Сикорским в день торжеств, открытия О-ва 27 окт. 1908 г. / Проф. И. А. Сикорский. — Киев, 1908. — 15 с.
25. Сикорский И. А. Начатки психологии / И. А. Сикорский. — Киев, 1909. — 127 с.
26. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения / И. А. Сикорский. — Киев, 1909. — 112 с.

Розділ IV. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРАКТУВАННЯ НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

4.1. Проблеми становлення української індигенної психології у 1991-2011 роках (Чена М.-Л.А.)

До набуття Україною незалежності українська психологічна наука розвивалася на основі радянської та західної концептуальних моделей без урахування власної етнокультурної специфіки. Імплементована таким чином парадигмальна структура психології не була в повній мірі адаптованою та асимільованою українською культурою, що вплинуло на її концептуальну та соціальну валідність.

У 1991-2011 рр. в українській психологічній науці на ґрунті здобутків попередників (Г. Сковорода, О. Потебня, Г. Костюк та ін.), набули значної потужності процеси індигенізації (трансформації імпортованих радянської та західної інтернаціональних наукових парадигм у національну українську парадигму), що стало причиною як позитивних, так і негативних проблем у становленні концептуальних засад фундаментальної та практичної психології.

Таким чином набуло актуальності вивчення засадничих проблем початкових етапів становлення української індигенної психології, зокрема об'єктом дослідження було обрано процес формування індигенної (основаної на національній культурі і практиці) української психології, а предметом — проблеми процесу концептуальних перетворень на складному шляху творення національної психології.

Сучасна світова психологія усвідомила важливість психологічних підходів, чутливих до індивідуальних та соціальних етнокультурних трендів: психологія не повинна бути західною чи східною по своїй суті; всі народи повинні враховувати як загальні тенденції цивілізаційного розвитку, так і особливості розвитку своєї нації. Таким чином, становлення української психології на засадах національної культури і практики відповідає провідним тенденціям розвитку психології у світі та потребує ґрунтовного історико-психологічного аналізу.

Нужда — джерело спонукальної активності, що забезпечує розвиток людини як її саморозвиток (С. Максименко). Здійснимо короткий огляд фундаментальної ідеї академіка С. Максименка стосовно нужди як інформаційно-енергетичної властивості людини, яка полягає в експансії життя в онто- і філогенезі.

Атрибутивні змістовні ознаки нужди. Нужда — це певний базальний стан біосоціальної істоти, що виражає об'єктивну необхідність у доповненні, яке знаходиться поза ним (лат. *Vis vitalis* — життєва енергія). Нужда є базальним станом, маючи на увазі і її первинність як джерела спонукальної активності індивіда, і її глибинність та відпочаткову єдність (синтетичність) (лат. *Vis vitae* — життєва сила). Нужда — життєва енергія як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, та є вихідною всезагальною одиницею — носієм особистісної природи психіки людини. Нужда — інформаційно-енергетична властивість людини, яка полягає в експансії життя в онто- і філогенезі (лат. *Vis vitalis* — життєва енергія).

Всезагальний плин людської нужди «зустрічається» з факторами оточення (біологічними, чи соціальними). Виникають відгалуження нужди — потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами й органами людського організму). Витоком саморозвитку (а отже, і особистості в цілому) є нужда як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. Нужда виступає як єдина вихідна інтенційна сила, діяльність якої «запускає» складну систему «особистість» і забезпечує її розвиток як саморозвиток.

Саме поняття нужди пояснює різноманітність потреб і мотивів людини. Народжена біологічна істота є втіленням нужди як вихідної тенденції — потягу в потребово-мотиваційному осмисленні світу. Ця нужда перетворюється в свою чергу і в потребу, і як усвідомлена потреба — в мотив. Тож від початку особистість в своєму становленні має подвійне спонукання — нужду і деякі задатки, які можуть бути здійснені. Це і породжує потребово-мотиваційну сферу і проростає згодом в структурні компоненти особистості. Процес становлення особистості як цілісності являє собою ніби вичерпування з існуючої нужди (нужда — жити, бути) тих можливостей, які потенційно могли б бути в індивіді, але їх за різними причинами немає. Справа в тому, що соціум в тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходить і існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших.

Атрибутивні змістовні ознаки нужди. Першою атрибутивною змістовною ознакою нужди є гетерогенність,

біологічне і соціальне тут відпочатково складають суперечливу, але абсолютно нерозривну єдність. Нужда відпочатково є поєднанням двох глобальних прагнень — розмноження і взаємодії («біологічного» і «соціального»). Другою атрибутивною властивістю нужди є її здатність до розвитку (саморозвитку). Поки живе істота — в ній існує відгалуження нужди, яке є саме відгалуженням, тобто воно залишається складовою єдиного потоку нужди. Численні життєві прояви і контакти живої істоти, всі її зміни вбираються (асимілюються) нуждою, залишаються в ній, збагачують і урізноманітнюють цей нескінченний енергетичний плин величезною цільністю нової інформації.

Третя атрибутивна ознака нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез. Нескінченний плин нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. Цей рух завершується «виходом» нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія).

Четвертою важливою атрибутивною властивістю нужди є її здатність до породження. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно й енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти, нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість).

П'ята атрибутивна властивість нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту. Поза живим ми не маємо такої енергетично-інформаційної біосоціальної сутності, якою є нужда, жива істота існує водночас і як структура, і як втілена в ній нужда. З другого боку, нужду ми не можемо охо-

пити іншим шляхом, окрім вивчення живої істоти як її прояву.

Шостою атрибутивною властивістю нужди слід вважати афіліативну природу. У контексті аналізу нужди, слід розглядати любов (слідом за Т. де Шарденом) досить широко, вважаючи її силою, що протистоїть космічній ентропії і зумовлює рух всіх живих істот (не лише людей) одне до одного. І саме результатом цього руху є народження. Сьомою атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носіїв і втілення нужди. Але завдяки їх зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Перераховані атрибутивні властивості нужди окреслюють її природу.

Психосинергетика на проблемному полі історії. Наступний пропонований тут матеріал має на меті висвітлити оригінальну спробу українських психологів застосувати відомі закономірності вікової психології, переосмислені у контексті ідей психосинергетики, для знаходження точок біфуркації (чи поліфуркації) в історії такого вагомого явища культурогенези як світовий християнський рух.

Для прояснення взаємозв'язку на рівні системних закономірностей між онто- і культурогенезом почнемо з ключового для онтопсихології поняття особистості. Вважають, що відмінність поняття «особистість» від поняття «людина» визначається тим, що «людина» є родовим поняттям, а «особистість» — індивідуальним, а від «індивіда» «особистість», у свою чергу, відрізняється тим, що є його особливою якістю, але не вродженою, не іманентною, а такою, що формується в результаті оволодіння індивідом певним культурним змістом; інакше кажучи,

індивідом людина народжується і залишається ним незалежно від соціальних і культурних умов існування, а особистістю вона стає — або не стає — залежно від потреб соціокультурного середовища і від її власної активності. Щоб новонароджене дитя стало індивідом, має пройти порівняно тривалий період індивідуації, що охоплює кризу новонародженості, яка триває приблизно один місяць і пов'язана із переходом організму дитини від паразитарного типу існування у материнській утробі до фізично самостійного, але фізіологічно залежного від опіки з боку дорослих, насамперед матері, функціонування. Індивід постає на верхній межі періоду літичного (стабільного) розвитку організму. Якщо для нижньої межі цього періоду (вихід із кризи новонародженості) характерне досягнення дитиною первісної ваги, з якою вона народилася, поява зорового та слухового зосередження, комплексу поживлення, первинна адаптація до навколишнього світу тощо, то згодом відбувається надзвичайно інтенсивний розвиток сенсорних систем організму, виникнення акту хапання — першої організованої, цілеспрямованої дії. Індивід постає як результат кризи одного року. Замість попереднього повного симбіозу, злиття дитини і дорослого з'являються двоє — дитина й дорослий. Таким чином, вихід із кризи одного року є початком літичного періоду індивідного розвитку — плавних, тривалих змін, народження індивідного «порядку» з організмового.

Для початку ескізно окреслимо переваги синергетики, яка на протигагу моделям лінійного розвитку пропонує звернути увагу на нелінійність процесів розвитку і, відповідно, на такі особливості керування розвитком, коли порядок виникає із хаосу; також існують «біфуркації», що відкривають безліч шляхів розвитку без видимої мо-

жливості навіть ймовірного прогнозу майбутньої його траєкторії. Оскільки в точках біфуркації малі керуючі впливи можуть викликати великі наслідки, то ми втрачаємо можливість віднаходити універсальні закономірності розвитку в їх класичному сенсі. Іншими словами це означає, що центри управління розвитком людини і суспільства втратили свою принципову екстернальність і стали засадничо інтернальними.

В той же час людина та суспільство як складні системи є відпочатково відкритими, нестабільними, неуврівноваженими, нелінійними системами при тому, що лінійність, стабільність, врівноваженість виявляються нетривалими моментами цієї нестабільності та нерівномірності. Методологічна парадигма синергетики проголошує врівноваженість відносною і динамічною, а абсолютну урівноваженість — глухим кутом розвитку. Динаміка живих систем передбачає таке співвідношення стійкості і нестійкості, яке дозволяє «жити» системі за рахунок постійних енергоінформаційних обмінів з довкіллям.

Таке бачення людини й людського суспільства як складної, відкритої, еволюціонуючої системи, в якій хаос, виподковість, дезорганізація є не руйнівними чинниками, а швидше конструктивними, заставляє переосмислити традиційні схеми управління системою, вивести ефективні правила організації порядку із хаосу.

Якщо людина древніх цивілізацій проходила в своєму житті через одну точку біфуркації в період ініціації, а періоди життя до і після ініціації жорстко регламентувались ритуалами, звичаями, то для сучасної людини співвідношення періодів стабільного і неуврівноваженого, «кризового» розвитку змінилось на користь періодів нестабільності. Аналіз праць з вікової психології засвід-

чує, що сума часу, яка відповідає віковим кризам, вже перевершує суму років періодів стабільності. Тенденція до «розповзання» нестабільності на весь період життя людини від народження до смерті об'єктивно спричинена ускладненням психологічної організації людей постіндустріального суспільства від покоління до покоління: чим більш складна система, тим вона нестабільніша, або по-іншому: чим складніша система, тим більший час її кризового розвитку у порівнянні з часом стабільного розвитку.

Ідеї синергетики вже проникли в сучасні психологічні дослідження, наприклад, при вивченні взаємовідносин неурівноважених станів з психічними процесами і психічними властивостями було показано, що неурівноважені стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, поділяючи однонаправлену динаміку останніх в сторону стабілізації і високої продуктивності діяльності, або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність. Неурівноважені стани основних модальностей мають близький рівень фізіологічної реактивності, відрізняючись в основному особливостями проявів і дисперсією показників психічних процесів. Дослідження впливу психологічних властивостей на неурівноважені стани дозволило виявити наступне. Загальні властивості темпераменту (емоційність, активність і темп) впливають на психічні стани, виділяючи типові картини феноменологічних проявів станів. Ці відмінності особливо показові при актуалізації урівноважених та негативних неурівноважених станів. При позитивно забарвлених неурівноважених станах відбувається зближення характеристик станів у осіб з різною вираженістю характеристик темпераменту. Тобто стани, що мають ви-

сокий енергетичний рівень, нівелюють вплив властивостей темпераменту. Тоді як при переживаннях відносно урівноважених станів і станів з низьким енергетичним рівнем властивості особистості визначають міру нестійкості, а також характер динаміки неврівноважених станів, що виникають у перебігу неврівноважених процесів. Основний вплив властивостей особистості спостерігається у моменти найбільших дисперсій між амплітудами фазових процесів від негативних неврівноважених станів до позитивних неврівноважених. Іншими словами, вплив психічних властивостей особистостей в найбільшій мірі виявляється в точках найвищої нестійкості психічних станів незалежно від знаку станів. Динаміка змін неврівноважених станів у період їхньої найбільшої нестійкості відбувається з опорою на сформовані властивості особистості, а з другого боку властивості особистості ніби «задають» діапазон змін станів, визначаючи амплітуду останніх.

Стійкі властивості особистості, наприклад, самоконтроль як волева властивість особистості актуалізує свій вплив на стан тільки у важких ситуаціях, диференціюючи динамічні особливості неврівноважених станів залежно від рівня сформованості цієї властивості. В звичайних ситуаціях особи з низьким самоконтролем характеризуються більшою продуктивністю психічних процесів (останні вважаються складовими елементами структури станів), протилежна картина характерна для напружених умов, де ефективні особи з високим самоконтролем.

У неврівноважених психічних станах число кореляцій особистісних факторів з психічними процесами збільшується у 4 рази, з фізіологічними характеристиками — у 2 рази, з поведінковими показниками — у 6 разів.

Тобто, якраз ці сторони неврівноважених станів зазнають найбільшого впливу з боку особистісних властивостей. Так, серед показників психічних процесів до таких сторін належать відчуття, уява, емоції, вольові процеси. З боку фізіологічних характеристик — тонус м'язів, координація рухів, рухова активність, показники дихання. Переживання змінюються за шкалами: сум — оптимістичність, сонливість — бадьорість; поведінка за шкалами: послідовність — непослідовність, обдуманість — необдуманість, адекватність — неадекватність, стійкість — нестійкість. Іншими словами, впливу особистісних факторів у найбільшій мірі піддаються сенсорно-перцептивні та емоційно вольові процеси, рухово-м'язові прояви, характеристики емоційно забарвлених переживань та поведінки. Дослідженням нестійких психічних станів показано, що структурно-функціональна організація нестійких станів диференціюється залежно від тривалості і модальності станів та їхнього енергетичного рівня. Якщо функцією тривалих неврівноважених станів (сум, втома, печаль, туга, нудьга тощо) є формування інформаційних моделей (новоутворень), то короткотривалі стани (гнів, радість, злість, обурення, захоплення тощо) пов'язані з високим рівнем психічної активності, забезпечують швидке вирішення ситуації, що виникла, і досягнення мети поведінковими засобами. Функцією позитивних неврівноважених станів є оптимізація поведінки. В свою чергу негативні неврівноважені стани активують рефлексивні процеси: інтелектуальні функції і пошукову поведінку, направлену на подолання незворотних ситуацій. У випадку неможливості швидкого вирішення проблеми людина занурюється в переживання, під час яких відбувається зниження рівня психічної активності.

Здається очевидним, що людина з'являється у світ обмеженою рамками тілесності, подальший її розвиток можна умовно розглядати як певну траєкторію руху по спіралі, що має, скажімо, форму «равлика Паскаля» у полі дії атрактора тілесності. Skorиставшись відображенням Пуанкаре, яке дає змогу зробити наочними траєкторії подібних ліній руху у багатовимірному просторі, використовуючи простори меншої розмірності, можна зобразити неперервну лінію розвитку у вигляді окремих, тобто дискретних, точок $x_1, x_2 \dots x_n$. Виявилось, що між отриманими таким чином послідовними точками x може існувати певна залежність. Наприклад, координата точки x_4 на четвертому витку спіралі може бути у A разів більшою, ніж на третьому витку. Ми вважаємо, що є досить підстав для припущення, що у випадку застосування відображення Пуанкаре до аналізу лінії життєвого шляху людини координати x_n можуть позначати кризові періоди розвитку людини, перехід від одного якісно своєрідного етапу психічного розвитку до іншого.

А чи існує і в чому полягає така залежність між вказаними координатами x_n , якщо вони належать до множини, яка задає роки життя конкретної людини?

Український психолог В. В. Клименко вважає, що така залежність є і ця залежність можна виразити числами Фібоначчі та пропорцією «золотого перетину». Нагадаємо, що ряд Фібоначчі має такий вигляд: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89 і т.д., де кожне наступне число є сумою двох попередніх. В. Клименко наголошує, що йдеться про «прогресивні зміни в людині, що нормально народилась і нормально, природно розвивається, яка не має спадкових хвороб і травм мозку». В іншому випадку матимемо спотворення числового ряду, порушення

«божественної пропорції», «золотого ділення» x_n на x_{n+1} , що має завжди дорівнювати 0,618. Характеристики пропонування періодів і точок біфуркації, що їх розділяють, числові значення яких отримано на основі ряду Фібоначчі, практично збігаються з межами періодів вікового розвитку, виділеними емпіричним шляхом. Особливість періодизації психічного розвитку на основі чисел Фібоначчі полягає у безглуздії з практичного боку можливості вираховувати нескінченну кількість членів ряду з огляду на смертність людини й кінченість людського існування.

У цій ситуації майже єдиним коректним застосуванням віднайдені закономірності з використанням всієї потужності ряду Фібоначчі може бути застосування її щодо єдиної у земній історії безсмертної людини — Ісуса Христа. Така процедура правомірна ще й з огляду на те, що християнська церква розглядається теологами як земне тіло Христа, а тому можна розглядати і тлумачити «божественну пропорцію» та числа Фібоначчі, починаючи з 55 в аспекті поворотних віх історії християнства. Для початку окреслимо всі доступні на цей час для неспекулятивного аналізу члени ряду Фібоначчі. Ними, на нашу думку, можуть бути 55, 89, 144, 233, 377, 610, 987, 1597, 2584. З огляду на те, що християнське літочислення починається від народження Христа, вказані числа позначатимуть роки нашої доби.

Зазначимо, що історія християнства перших століть нашої доби досить погано документована, а тому сподіватись на точний збіг події й року, вирахованого з опорою на числа Фібоначчі на початку нашої доби було б не зовсім доречно. Нагадаємо, що раннє християнство мало суто єврейський характер і перші кроки у своїй

місіонерській діяльності Ісусові послідовники зробили в середовищі єврейства. Апостол Петро та брат Ісуса Яків намагалися переконати своїх співвітчизників-євреїв у Єрусалимі, що Ісус був месією, якого вони не впізнали. Першим, хто заявив, що послання Ісуса було вселенським, що він звертався до всього людства, а не тільки до євреїв, богообраного народу, був апостол Павло (близько 55 року нашої ери). Зробивши такий висновок (перша біфуркація в історії християнської церкви), Павло визнав за свій обов'язок понести Ісусове вчення до греків, римлян та інших язичників.

Друга біфуркація (89 рік) відбулась після єврейського повстання 66-73 років, жорстоко придушеного римлянами. Після цієї події євреї-християни перестали ходити до синагог, а подекуди їх перестали туди допускати. Так завершився період, у якому християни жили й мислили, дотримувались звичаїв та законів, що їх сучасники вважали суто єврейськими, включно з практикою обрізання, дотримання певних обмежень у їжі та культом Храму.

Якщо храмове розмежування відбулося досить безболісно, то розмежування, що ґрунтувалось на основах віри, проходило дуже болісно: виникали розбіжності щодо того, як розуміти Ісуса та Його вчення. Ці розбіжності загострилися у другому столітті, що спричинило кризу авторитетів: оскільки живих свідків Ісусових проповідей не залишилось, постало питання: якому з багатьох тлумачень вчення вірити? Вихід було знайдено, коли біля 144 року (третя біфуркація) було укладено християнський канон — список книг, які склали Новий Заповіт. Приблизно у той же час було опрацьовано стислий виклад основ віри — Кредо (лат. «вірую»), що відбивало спільний погляд церковної громади на суть

віри і правило за духовний бар'єр, поставлений між цією громадою й іншими, в чомусь із нею незгодними. Певне відношення до аналізованої біфуркації має також виселення всіх євреїв з Єрусалиму у 138 році, що спричинило до поширення євреями-християнами християнського віровчення у тогочасному світі.

З того часу і аж до наступної біфуркації (233 рік) незначні непорозуміння між християнами та їхніми сусідами-язичниками не являли серйозної загрози для релігії. Історик християнства Лінч зазначає: «Від Ісусової смерті й десь до року 248-го християни жили у відносному мирі, позначеному загальною нелюбов'ю та окремими ворожими діями з боку сусідів». Різниця у 15 років між датою, вказаною істориком, і вирахованою на основі чисел Фібоначчі здається нам не досить значною тому, що вказати точні історичні межі відносного миру чи початку гонінь є справою непростою. Ускладнює справу й те, що учений чернець Діонісій Маленький очевидно помилюся на 4-7 років, обчислюючи дату народження Христа, яку взято за відправну точку сучасної системи літочислення.

Якщо в перші двісті років існування християн римський уряд мало цікавився ними, то із середини третього століття офіційне ставлення до них змінилося. Зважаючи на зростання чисельності християн та популярності їхнього вчення серед незаможних верств населення, а головне тому, що християни не бажали сповідувати культ імператора, обожествляти його, що за тодішніми поглядами вважалось виявом патріотизму, імперський уряд робив марні спроби їх винищити. Приневолити християн до сповідування культу імператора або покласти край християнству намагалися римські імператори

Децій (249-251), Валеріан (253-260) та Діоклетіан після свого сходження на престол у 284 році. Жорстокі переслідування християн при Діоклетіанові були найтривалішими і найсистематичнішими. Зрештою, християни знайшли заступника в імператорі Костянтині (312-337), який перейшов у християнську віру, чим, очевидно, підготував наступну точку біфуркації — 377 рік.

Вважаємо, що ця біфуркація відбулася близько 380 року, коли імператор Феодосій (379-395) оголосив ортодоксальне католицьке християнство офіційною релігією Римської держави. Бачимо, що похибка невпинно зменшується! Доречно зауважити, що, з огляду на характер аналізованої біфуркації, привертає до себе увагу вторгнення в імперію у 375 році невеликого племені вестготів, які перемогли і вбили імператора Валенса, після чого безперешкодно пересувалися в межах імперії й кочували так понад двадцять років, шукаючи зручного місця, де б оселитися. Це надало іншим германським народам сміливості проникати на територію імперії, селитись там і поступово християнізуватися.

Ми не будемо детально зупинятися на аналізі подій у християнському світі, що відбувалися з 377 до 610 року — наступної точки біфуркації — це тема окремої розмови. Для характеристики біфуркації 610 року оберемо подію, яка, на перший погляд, не має безпосереднього відношення до історії «земного тіла Христового» — християнської церкви. Йдеться про покликання Мухамеда на пророка у віці 40 років (народився 570 року) у гірській печері Ґхар Хіра. Вважається, що одкровення приходили до Мухамеда приблизно від 610 року до його смерті у 632 році. Мухамедова проповідь — що немає іншого Бога, окрім Аллаха — мала великий успіх. За дивовиж-

но короткий період арабські армії, об'єднані могутньою духовною силою ісламу, повністю перекардали релігійну карту світу. Виникнення й посилення ісламу в сьомому столітті призвело до значних територіальних і людських втрат для християнства на Близькому Сході, у Північній Африці та в Іспанії.

А як за відпливом неминуче наступає приплив, так наступна дата — 987 рік (зверніть увагу на величину похибки!) засвідчує початок державної християнізації наймогутнішої тогочасної держави — Русі. Ця подія, на нашу думку, потребує розлогих коментарів, але це справа майбутнього. Хрещення Русі, 988 рік спрямували увагу на нашу багатостраждальну батьківщину. А куди поведе наступна дата — 1597 рік?

Як не «україноцентрично» це прозвучить, але цю точку поліфуркації ми пов'язуємо з Берестейською унією. Був це початок об'єднання Сходу і Заходу чи початок реформації, чи якихось інших, невідомих нам інтеграційно-диференційних процесів (початок кінця історії земного християнського світу?) — про це дізнаються люди, які житимуть у 2584 році...

Науковий супровід розвитку української освіти засобами психологічної експертизи. Місце психологічної експертизи в системі психологічних та гуманітарних наук ще однозначно не визначено — це самостійна психологічна наука, галузь практичної психології, або ж частина майбутньої науки — гуманітарної експертології. В цій ситуації доцільно було б поглянути на психологічну експертизу як на певну дослідницьку технологію, що має певні специфічні особливості. Насамперед, за своїм технологічним змістом психологічна експертиза — це наукове дослідження суспільно важливих проблем, яке

здійснюється на замовлення інституцій, що уповноважені приймати рішення та використовувати при його опрацюванні висновки експертів. Експертне наукове дослідження проводиться незалежними компетентними фахівцями, які застосовують у своїй діяльності спеціальні методи психологічної науки та в значній мірі опираються на професійну інтуїцію. Підсумком експертизи має бути виважений експертний висновок, який має вирішальне значення для прийняття рішення замовником експертизи. Експертний висновок має мати доказовий характер, використувана в ньому інформація (факти, коментарі, пояснення) повинна бути раціонально та доступно викладена.

Найбільш розробленою в теоретичному та практичному сенсі серед існуючих видів психологічних експертиз є судова психологічна експертиза. На сьогодні більшість дослідників у галузі юридичної психології розділяють позицію, що предмет судової психологічної експертизи складають фактичні дані (обставини справи), що досліджуються і встановлюються при розслідуванні і розгляді кримінальної або цивільної справи на основі спеціальних пізнань. Таке розуміння предмета судової експертизи враховує її гносеологічну (пізнавальну) і юридичну (процесуальну) сторони, відповідає меті її проведення. З гносеологічної точки зору предметом експертизи є властивості, сторони і відносини досліджуваних об'єктів, тобто нові обставини, які виявляє експерт на основі спеціальних знань, становлять результат дослідження та фіксуються у висновку експерта. З процесуального погляду встановлені обставини є фактичними даними, що визначають зміст висновку експерта як доказу і є елементами системи доказів у кримінальній або цивільній справі.

В практичній і науковій діяльності необхідно розрізняти поняття предмета судової експертизи в широкому змісті (родовий, видовий), і у вузькому значенні (предмет конкретної експертизи у справі). Ці поняття співвідносяться як загальне й особливе, ціле і частина. Таке розмежування відповідає інтересам теорії і практики судової експертизи. Предмет роду, виду експертизи окреслює все коло обставин, що на даному етапі розвитку судової експертизи можуть бути встановленими при її провадженні.

Родовий (видовий) предмет експертизи є основним критерієм розмежування від інших окремих видів судових експертиз, а конкретний — дозволяє визначити повноваження експерта при її провадженні. Стосовно конкретної судової експертизи її предметом є експертне завдання, яке потребує розв'язання судовим експертом у ході судово-експертного дослідження на основі спеціальних знань з використанням засобів і методів, які знаходяться в його розпорядженні. Відзначене експертне завдання відображається у питаннях постанови (ухвали) про призначення судової експертизи у конкретній справі і включають фактичні дані, котрі необхідно встановити.

Чітке визначення родового предмета судової експертизи дозволяє найбільш повно вказати спектр обставин, що можуть бути встановленими при призначенні й провадженні судової експертизи, вірно сформулювати перелік конкретних питань, що надаються на розв'язання судовому експерту, вказати природу спеціальних знань експерта, залученого до провадження судової експертизи, тобто його наукову компетенцію, відмежувати судову психологічну експертизу від інших суміжних родів (видів) судових експертиз, указати необхідні для розв'язань

задач об'єкти — матеріальні та нематеріальні носії інформації, що слугують для установлення фактичних даних у справі, розробити експертні технології встановлення інформації, що містяться в досліджуваних об'єктах та набувають доказового значення в юрисдикційному процесі. Метою судочинства є встановлення істини. Тобто, істина є бажаним кінцевим результатом, який досягається шляхом проведення юридичного доведення. Процес доведення здійснюється у встановленому законом порядку й у визначеній законодавчими нормами процесуальній формі. Діалектизм змісту й консерватизм форми здійснення процесуальних дій у вигляді протиріччя проявляються в тому, що характер застосовуваних знань і засобів пізнання явищ дійсності визначає форма, що в даному випадку продиктована не тільки логічною доцільністю, а й правовими мотивами заборонного характеру. Сутність процесу доведення полягає в зборі, обробці, дослідженні, оцінці та використанні доказів — процесуально оформлених матеріалів, що правомірно застосовуються для винесення процесуальних рішень. Такими матеріалами є повідомлення, а також документи й інші предмети, що використовуються в судочинстві. При цьому, в доказі нерозривно поєднуються зміст (фактичні дані, тобто відомості про факти, що підлягають встановленню) і форма (показання, висновки експертів, речові докази і документи).

Таким чином, правильне визначення предмета судово-психологічної експертизи відіграє істотну роль у теоретичному, практичному, процесуальному й організаційно-методичному аспектах. Предмет експертизи — це істотна ознака кожного роду і виду експертизи, тому що ним визначається сутність і джерела спеціальних знань,

необхідних для всебічного дослідження обставин справи і встановлення потрібних фактів.

На кшталт судової психологічної експертизи, що має багатолітню історію, в останні десятиліття в країнах Заходу набула широкого розповсюдження наукова експертиза у сфері освіти, яка здійснюється у формах «педагогічного аудиту», «психолого-педагогічної експертизи», «комплексної гуманітарної експертизи» тощо. Серед багатьох напрямків наукової експертизи освіти можна виділити наступні:

1. Експертиза освітніх проєктів, що здійснюються під егідою ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та інших міжнародних організацій.
2. Експертиза регіональних (європейських, азійських тощо) та національних освітніх проєктів.
3. Експертиза трендів розвитку або змін змісту освіти.
4. Експертиза освітніх реформ на різних рівнях освітніх систем.
5. Експертиза окремих програм, направлених на вирішення конкретних освітніх проблем.
6. Експертиза навчальних закладів і центрів.
7. Експертиза підручників, посібників, методичних матеріалів тощо.
8. Експертиза систем оцінювання знання.
9. Експертиза психічного та фізичного здоров'я учнів.
10. Експертиза підготовки кадрів (у тому числі експертів) для освітньої сфери.
11. Експертиза освітніх ресурсів, у тому числі інтернет-ресурсів та підручників.

Виділені тут напрямки наукової експертизи освіти не вичерпують всього спектру проблем експертизи у сфері освіти, але, на наш погляд, дають підстави зробити на-

ступні висновки. Експертиза в освіті — не тільки одна з тих областей наукового знання, що активно розвиваються в країнах Заходу, де вже склалася розгалужена ієрархічна система «експертного супроводу проєктів». Фактично жодна освітня інновація не оминає експертного оцінювання на тих чи інших етапах свого впровадження і здійснення. Виникло професійне середовище експертних співтовариств, з центрами підготовки експертів, з обговоренням нагальних і наукових проблем експертизи в багатьох періодичних виданнях. Подібні процеси вже давно актуалізувалися в Україні і потребують невідкладного вирішення.

Перш ніж окреслити основні напрямки наукового супроводу розвитку української освіти засобами наукової експертизи, сформулюємо у найзагальнішому вигляді поняття експертизи освіти. Експертиза освіти — це спосіб аналізу причинно-наслідкових зв'язків у сфері освіти, причому стосовно не тільки того, що вже відбулося в освіті, але й того, що очікується, що повинно або може відбутися. Використання спеціальних психологічних знань нерозривно пов'язане із загальною психологією та іншими галузями психологічної науки. Вони є базовими для психологічної експертизи освіти. Виходячи із взаємозв'язку психології та практичного застосування спеціальних психологічних знань в освіті, актуальним є аналіз наукового забезпечення психологічної експертизи у контексті теоретичної та практичної визначеності її предмета й об'єкта.

Проведення експертизи є опосередкованим (через експерта) пізнавальним процесом. Ця діяльність спрямована на визначений об'єкт (частину об'єктивної дійсності, що досліджується) за допомогою предмета пізнання, що по-

кликаний виділити в об'єкті ті його властивості й стани, які складають мету цієї діяльності. Зазвичай предмет експертизи визначають як коло питань, що вирішуються при її провадженні. Саме питання, що ставляться перед експертом, визначають предмет конкретної експертизи, а сукупність питань, розв'язуваних на основі визначеної галузі спеціальних знань, — предмет відповідного виду експертизи.

Експертиза — порівняно нова технологія, яку постіндустріальна цивілізація запропонувала для мінімізації розбіжностей між проектом і результатом його втілення. Експертна діяльність не може проводитися дилетантами. Експертів потрібно готувати, створювати їм інфраструктуру для професійного спілкування, технологізувати процедури проведення експертиз для захисту експертних висновків від необ'єктивності, політичної заангажованості, упередженості.

Запровадження наукового супроводу розвитку української освіти засобами наукової експертизи як форми практичної професійної діяльності пов'язане з необхідністю осмислення вузлових проблем експертного дослідження, що вимагає розробки двох основних базових програм: поглиблених програм для підготовки і підвищення кваліфікації власне експертів; освітніх програм для осіб, що причетні до прийняття рішення про проведення і призначення експертиз.

У першому випадку йдеться про те, що особи, які починають працювати експертами, вже мають професійну кваліфікацію в певній області знання, тому їх потрібно познайомити з методологією науки, методологією експертної діяльності та специфікою «експертного мислення», глобальними тенденціями до розширення міждисциплінарних зв'язків тощо.

У другому — про розкриття можливостей та обмежень експертних досліджень при вирішенні актуальних проблем сучасного суспільства. Потенційні замовники експертиз мають усвідомлювати її можливості, достатньо повно і адекватно розуміти її завдання.

Наприклад, випускники Центру експертизи проєктів і програм Мельбурнського університету мають бути здатними:

- здійснювати на практиці експертизи високої якості;
- розуміти та ефективно використовувати протягом всієї наступної діяльності наукову і професійну літературу з експертизи й оцінювання;
- розвивати і застосовувати нове знання і нову практику в обраних для праці областях експертизи і оцінювання;
- розуміти, синтезувати й використовувати ключові концепти й теорії експертного оцінювання;
- здійснювати оцінку та експертизу програм і проєктів на високому рівні компетентності, дослідницького планування та виконання;
- ділитися своїми професійними знаннями, вміннями, допомагаючи колегам при проведенні ними оцінок та експертиз;
- при здійсненні експертиз і оцінок діяти етично вірно та відповідно до прийнятих стандартів.

Таким чином, першочерговим завданням забезпечення наукового супроводу розвитку освіти має стати створення Українського Центру експертизи проєктів і програм у галузі освіти.

Список використаних джерел

1. Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности. — М., 2006. — 452 с.

2. Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. — К., 2007. — 528 с.
3. Леонтьев Д. А. Комплексная гуманитарная экспертиза: методология и смысл / Д. А. Леонтьев, Г. В. Иванченко. — М., 2008. — 135 с.

4.2. Динаміка політичних настановлень молоді і Україні з 1991 року по 2013 рік (Білоконь І. В.)

В період 1991-2013 років в Україні відбулися значні політичні події, які впливають на становлення політичних настановлень молоді, що знаходиться в стадії політичної соціалізації. Ці зміни привертають увагу вчених різних галузей суспільствознавства та психологів, зокрема. В 1991 р. в Україні відбулася історична подія — проголошено Акт незалежності. Це призвело до цілої низки як інституційних змін в державі, так і психологічних змін у свідомості громадян.

Психологічні дослідження динаміки політичних настановлень в період здобуття незалежності національних республік СРСР були винятково актуальні. Однак в подальших дослідженнях політичної свідомості в Україні (1994-1996 рр.) ця проблема видавалася вже не такою гострою [9].

Також, протягом 23 років відбувалися значні політичні події, які поглиблювали зміни свідомості громадян, що знов робило зміни політичної свідомості предметом психологічних досліджень вітчизняних науковців. У зв'язку з цим, постає актуальним узагальнений аналіз соціально-психологічних досліджень динаміки політичних настановлень української молоді за цей період.

Проблема дослідження політичних цінностей та установок у пострадянську епоху представляється особливо актуальною в контексті політичної ресоціалізації та

руйнування офіційної системи політичних цінностей радянського часу, які не задовольняють сьгоднішні реалії, і спроб знайти нову систему офіційних політичних цінностей. У період становлення нового типу суспільного ладу відбувається зміна цінностей та норм [7]. Зміна державного устрою, внесення коректив до «суспільного договору» неоднаково сприймається й відображається свідомістю людей та впливає на становлення їх «Я»-концепції. У свідомості громадян, відповідно, відбуваються трансформації — змінюються соціально-політичні настановлення особистості [2-5]. Більшість з досліджень відзначає, що перехідний період трансформації суспільства характеризується співіснуванням норм попереднього суспільного ладу й ладу, що встановлюється. Розбіжність, яка виникає внаслідок інтеріоризації несумісних соціально-політичних норм, викликає в сфері свідомості особистості когнітивний дисонанс, політичну апатію, соціальну фрустрацію, зневіру у своїх громадянських повноваженнях, а це відбивається на вихованні громадянськості особистості.

У своїх працях, Н. Хазратова звертає увагу на ідею про те, що фактичне існування держави неможливе без сприйняття її легітимності у суспільній політичній свідомості. На думку вченої, треба розглядати усвідомлення держави та інститут держави як цілісне явище. «Якщо це є не зовсім очевидно у період стабільності, то дуже яскраво виявляється у кризові періоди». Це призводить до того, що проголошуються одні норми, а громадяни живуть за іншими.

М. Пірен визначає політичну свідомість як складне системне утворення, де функціонують світоглядні, нормативно-ціннісні, практично-поведінкові та інституційні

компоненти, близькі за суттю до ментальних компонентів нації, є їхнім конкретним втіленням і проявом у політичному житті суспільства [24]. Аналіз процесу політичної соціалізації дають багато вітчизняних вчених: В. Москаленко, Н. Юрій та інші [10]. Окремі питання, пов'язані зі змістом, структурою та основними характеристиками політичної свідомості розглядаються у роботах В. Васютинського, Є. Головахи, О. Скарн та інших [9; 12; 13].

В працях А. Агаєва, Ф. Бурлацького, К. Гаджиєва, Л. Коган досліджуються різні соціально-політичні характеристики суб'єкта, що виявляються у ступені освоєння ним суспільно-політичного досвіду, законів та норм політичної діяльності, у вмінні застосовувати їх на практиці. Ці підходи також використовують вітчизняні вчені А. Єришев, В. Ребкало, які визначають рівень політичної культури через ступень засвоєння особистістю політичних знань та цінностей [15, с. 11]. Це безпосередньо відображає прояви політичних настановлень молоді на той період.

З інших досліджень вітчизняних вчених на початку 2000 років (М. Гнатко, Ю. Приходько, Т. Приходько) видно, що більшість української молоді відсторонена від політики, мало активна у політичній сфері [19; 23]. Як пише М. Гнатко: «Ототожнення себе з державою більш притаманне людям середнього та похилого віку, тоді як молодь радше виявляє схильність до своєрідного «буття в собі» [23, с. 239]. Т. Приходько та Ю. Приходько підтверджують низький рівень поінформованості недавніх випускників шкіл у всіх сферах суспільно-політичного життя. Серед молоді тільки 10% осіб бажають стати членами будь яких партій, 10% не визначилися, 80% не бажають бути членами партій. Їх ставлення до участі у по-

літичному житті характеризується в цих дослідженні як пасивне. Типова мотивація такої пасивності — «від мене нічого не залежить», «це нічого не змінить», «не цікавлюся політикою». На думку М. Катаєвої, політична відчуженість може бути однією з причин низької політичної активності молоді. Менш ніж 30% молодих людей вважають, що молодь повинна брати участь у політичному житті країни [19].

Політичну амбівалентність молоді досліджує і Є. Головаха [11]. Так, наприклад, за даними Є. Головахи, у травні 1996 року капіталізм підтримувало 13% опитаних, прихильників соціалізму було 20%, не підтримувало нікого — 25%, не могло визначитись — 22%, підтримувало і тих, і тих, аби лиш вони не конфліктували, — 18% опитаних. Останній показник — пише вчений — є особливо цікавим, оскільки виявляє панічну боязнь суспільних конфліктів, що асоціюються передусім із насильством, а не із нормальним станом демократичного суспільства, де повсякденне мирне вирішення конфліктів за допомогою відповідних інституцій і процедур є необхідною умовою його динамічного розвитку. Саме на цій «конфліктобоязні» та на загальній дезорієнтованості «амбівалентної» суспільної свідомості й будує свою тактику утримання влади правляча посткомуністична олігархія, граючи роль такого собі «меншого зла», «модератора» між непримиренними прихильниками «соціалізму» та «капіталізму», «Європи» й «Росії», «українськості» і «советськості».

О. Петрунько також вивчає причини відчуження сучасної української молоді від активної політичної діяльності [21], якими, на думку О. Петрунько, можна вважати брак відповідної мотивації, наявність інших інтересів, індивідуально-психологічні особливості, небажання брати

на себе відповідальність, негативне ставлення до політики взагалі, розчарування у певних політичних і громадських лідерах та ідеях.

Пояснюючи аполітичність молоді, Н. Хазратова описала конструкт держави, що переважає в уяві молоді. Визначені основні його ознаки: тотальна недовіра до держави, брак ідентифікаційних зв'язків особистості з державою, уява про марність будь-якої соціальної активності. Цей образ репрезентує державу як відчужений від окремого громадянина апарат насильства, який за своєю суттю є ворожим. Існує неафішоване переконання: будь-яка держава обманює простого громадянина, зазіхаючи на його природні права, наступаючи на його цінності. Це породжує тотальну недовіру до держави як такої, примушує особистість схилитися до трактування будь-якої ініціативи з боку держави як чергової пастки, підступного ходу в певній таємній грі. Натомість, існує віра в те, що «нагорі» постійно ведеться ретельно продумана таємна гра, наслідки якої завжди загрожують інтересам окремих осіб, що живуть у цій державі.

Дослідження М. Варій свідчать, що у ціннісно-орієнтаційному блоці особистості сучасної молоді людини існує дві різні системи. Виявлено протиріччя між системами ціннісних орієнтацій: тієї, яка декларується, та реальною поведінкою у значної частини молоді [8].

З аналізу досліджень політичної свідомості молоді, проведених в останній період вітчизняними вченими, видно, по-перше, що відбувається зміна політичних настановлень молоді, але, по-друге, існує і розбіжність у висновках щодо змісту масової свідомості. Причини розбіжності даних різних досліджень політичної свідомості молоді зумовлені застосуванням різних теоретич-

них підходів та предмету досліджень. Дослідження, які б дозволили проводити аналіз змін політичної свідомості громадян можливі лише за умови врахування особливостей соціально-політичних настановлень громадян в межах однієї методологічної парадигми. Це можливо лише при використанні системного підходу до вивчення складних, латентних та взаємопов'язаних характеристик.

Застосування різних теоретичних підходів та методів дослідження політичної свідомості для опосередкованого аналізу політичних настановлень пояснюється тим, що у соціальній психології склалася традиція вивчення функціональних особливостей соціальних настановлень. Функціонально соціальні настановлення поділяються на такі, що виконують інструментальну функцію, функцію самозахисту, ціннісно-експресивну функцію, функцію пізнання. Тому при дослідженні різних функцій виникають розбіжності у висновках щодо змісту настановлення. Так, при вимірюванні ціннісно-експресивних особливостей виявляється досить активна політична позиція молоді, її демократична налаштованість, а при вимірюванні інструментальної функції виявляється, що пересічна молодь має слабкі політичні настановлення.

Суперечливі результати щодо політичної активності громадян, отримані в різних дослідженнях на посттоталітарному просторі, свідчать також про зміни масової свідомості в умовах трансформації суспільства. Так, з досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, зокрема із досліджень психосемантичного простору масової свідомості (В. Васютинський, 1997 р.) встановлено, що серед молоді відбувається поширення демократичних переконань, настроїв і поглядів. Окремо зазначимо, що за даними цих досліджень,

найвищий показник за факторами «патріотичні настрої» та «реформаторські настрої» спостерігаються у молоді 18-29 років [9]. І це підтверджують події 2014 року в Україні (тобто через 17 років), де середній вік учасників становить 35 років. Це якраз ті патріоти і реформатори, яким в 1997 було 18 років.

Отже, дослідження вітчизняних вчених свідчать, що молодь займала найбільш реформаторські й патріотичні позиції серед опитаних. Разом із тим зафіксовано відстороненість молоді від політичної діяльності. Частково це пояснюється існуванням неполітичних інтересів студентської молоді — навчання, планування трудової діяльності, планування сім'ї, тощо. Але в наведених дослідженнях показано існування інших чинників політичної апатії. Головними з них поставали недовіра до влади, слабкість впливу демократично налаштованої молоді на політичний процес, суб'єктивне сприйняття марності будь-яких зусиль щодо демократизації політичної сфери.

За даними вітчизняних досліджень (М. Дмитрієва, 2003), інтенсивність інтересу до політики значною мірою залежить від особистісних характеристик людей: особливостей біографії, інтелектуальних здібностей, від сукупності індивідуальних властивостей [14]. Разом із тим, з теорії політичної психології відомо, що на інтерес впливають і соціально-економічні чинники, які віддзеркалюють «силу» потреб, які стимулюють цей інтерес (Г. Ділігенський). Наразі, у вітчизняній психології залишається прогалина в частині залежності політичних настановлень від рівня життя пересічного українця.

Аполітичні настановлення, які виявляються в багатьох дослідженнях, є фіксацією проявів масової свідомості, її зовнішнього мотиваційного шару, який характе-

ризує відмову значної частини громадян брати активну участь в офіційних політичних акціях — виборах, мітингах, демонстраціях тощо. Але існує другий, більш глибокий шар — свідомий вибір населенням того чи іншого шляху суспільного розвитку, тих чи інших смисложиттєвих цінностей і позицій. З урахуванням цього, глибинного або латентного шару свідомості зовнішню апатичність громадян багато в чому можна розуміти як визнання неможливості в конкретних політичних умовах реалізувати свої сподівання. Це є відстрочена політична поведінка. Відчуження від політики тут багато в чому зумовлене не тим, що громадяни є апатичними, відмовляються від політичної активності, а свідченням накопичення незадоволеності та негативної політичної енергії, яка є вибухонебезпечною та руйнівною [9].

Аналіз співіснування суперечливих соціальних настановлень, які формуються в свідомості громадян при відображенні паритетно співіснуючих в суспільстві семантичних конструктів, дає розуміння складності процесу перевлаштування психіки особистості та формування громадянської спрямованості молоді в умовах трансформації суспільства. Таке розуміння важливе при впровадженні методик політичної соціалізації молоді та формування громадянської спрямованості особистості.

Як зазначалося, набуття соціальних якостей та формування соціально-політичних настановлень відбувається в процесі соціалізації особистості [20]. В. Москаленко зазначає, що під соціалізацією здебільшого розуміють процес, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками шляхом засвоєння системи знань, норм і цінностей набуває якостей, необхідних для її життєдіяльності в суспільстві. Поняття соціалізація вживання

соціологами «для опису процесу, в ході якого люди навчаються дотримання соціальних норм, та процесу, який робить можливим існування суспільства й передачу його культури від покоління до покоління» [20]. Це визначення підкреслює двосторонній напрямок взаємодії індивід — середовище. Не тільки соціокультурне середовище формує індивіда, але й індивід формує середовище. «Впливу ззовні протидіє активна діяльність індивіда, тому соціалізація повинна розумітися як інтегруючий діяльний процес» [там само, с. 12]. Отже, діяльнісний підхід постає ключовим для розкриття чинників формування соціальних настановлень особистості.

Чинники формування соціальних настановлень виявляються шляхом аналізу поняття «соціалізація»: «Соціалізація — процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відношень. У процесі соціалізації людина набуває переконань, засвоює соціально схвалені форми поведінки, необхідні їй для нормального життя у суспільстві». «Соціалізація — процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм і цінностей того суспільства, до якого він належить». Ці уявлення цілком співпадають із визначенням інших психологів. В цілому соціалізація розуміється як засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом його включення в соціокультурне середовище, відтворення в сфері психічного системи соціальних зв'язків та відносин.

Отже, соціальні настановлення особистості формуються шляхом інтеріоризації соціальних настанов, які є надіндивідуальними регулятивними чинниками, що конкретизовані в законодавчих та нормативних актах та виступають для індивідуальної свідомості у формі соціальних норм.

Соціальні норми виступають такими значеннями, які взаємопов'язані з соціальними настановами. Норма — це стандартизовані правила поведінки, що приймаються членами групи за узаконені специфікації очікуваної функції групи, а також функції кожного члена групи. У нормах фіксується визначений порядок, закон як зразок суспільних відносин, стійкі структури соціальних зв'язків. Тому соціальні норми можуть бути означені як специфічні соціальні, вироблені в ході соціокультурної еволюції, засоби фіксації суспільних відносин. Оволодіння системою суспільних норм — вихідна передумова цілепокладання і формування ієрархії соціальних потреб. Згідно запропонованого підходу, соціально-політичні настановлення виступають як важливий фактор діяльності особистості відповідно до вимог суспільства, зафіксованих в нормах.

Г. Балл визначає норму як «соціально задану основу, в рамках якої будується (або повинна будуватися) дана діяльність, і є соціально детермінованою моделлю діяльності або її компонента». З приводу розведення понять «норма діяльності» та «соціальна норма» автор пише, що «соціальна природа будь-яких норм діяльності та нормативна регуляція суспільної поведінки заслуговує спеціального дослідження» [1]. Оскільки соціальні норми уособлюють в собі суть «знаряддя», то відображені в свідомості індивіда значення соціальних норм набувають особистісного смислу. Це дозволяє застосувати теорію діяльності до вивчення проблеми формування соціальних настановлень. Смысл постає певним психічним елементом свідомості особистості, який узгоджує потреби, норми та настановлення.

Таким чином, у вітчизняній психології склалася парадигма становлення політичної свідомості виходячи із

загальноприйнятого розуміння соціалізації як процесу інтеріоризації соціальних норм, коли привласнені індивідом норми перетворюються із зовнішніх утворень у внутрішні вищі психічні функції. Ці внутрішні психічні утворення виконують функції соціальних настановлень, а чинниками їх формування постають соціальні норми. І є парадигма, за якої суть настановлень виконують соціогенні потреби, а норми впливають на індивіда зовні не як набуті властивості індивіда, а як фактори стримування його бажань. Принципова відмінність цих парадигм породжує парадокс, коли інтеріоризованими мають розглядатися і соціогенні потреби і соціальні настанови. Оскільки одне мотивує людину діяти, інше ж — стримує, то виникає протиріччя і когнітивний дисонанс. І цей парадокс поки що залишається невирішеним в соціальній психології.

Провідна психологічна парадигма політичної свідомості, яка склалася на цей період, зазначає, що організація політичної діяльності громадян відбувається завдяки впливу соціокультурних психологічних артефактів, одними з яких є політичні норми та настанови. Спектр соціокультурних засобів, презентованих в масовій свідомості у вигляді соціально-політичних настанов, політичних принципів, в інших формах нормативних утворень суб'єктивно «заломлюються» в свідомості особистості та утворюють систему соціально-політичних настановлень особистості. Зміст та специфіка проявів соціально-політичних настановлень, виявлених у дослідженні української молоді, дозволяє розглядати останні як характеристику громадянської спрямованості особистості. Таким чином аналіз соціально-політичних настановлень студентської молоді виводить на проблему громадянсь-

кої спрямованості, яка «належить до однієї з найскладніших та найменш досліджених у психології», як відзначає М. Боришевський [6, с. 3].

Дослідження соціально-політичних настановлень за системного підходу, з використанням психосемантичного аналізу ступеня засвоєння соціально-політичних норм проведено Інститутом психології імені Г.С. Костюка в 2005-2006 роках (І. Білоконь, 2006) [4; 5; 27]. Дослідження ґрунтується на методології вітчизняних психологів (В. Васютинський, В. Москаленко) щодо психологічного аналізу політичної свідомості молоді. Отримані данні свідчать про значне розшарування українського суспільства принаймні в студентському середовищі.

Враховуючи висновки та емпіричні дані наведених досліджень політичної свідомості молоді, можна зазначити, що студенти негативно оцінювали динаміку політичного процесу, не вірили в покращення суспільної моралі, висловлювали думки про перевагу особистісних мотивів над суспільними. Ще в 2005 р. патріотизм сприймався як щось «надприродне», не властиве для молоді явище. Останні події в суспільстві 2013-2014 рр. свідчать про зростання патріотизму серед молоді. Події 2014 року в Україні показали актуальність подальшого аналізу динаміки соціально-політичних настановлень молоді. Можна припускати, що значно посилюються протиріччя між політичними уподобаннями в масовій свідомості громадян східних та західних регіонів України, а також має місце підвищення політичної активності молоді.

Аналіз досліджень вітчизняних науковців динаміки соціально-політичних настановлень молоді в Україні 1991-2014 рр. дозволяє робити наступні висновки: за пе-

ріод з 1991 по 2014 р. українські вчені вивчають політичні уподобання, переконання, орієнтації тощо в межах аналізу соціально-політичних настановлень молоді; за цей період, в результаті розвитку наукового методу дослідження політичної свідомості мас, у вітчизняній психології сформовано теоретичну концепцію політичної соціалізації особистості та адаптовано психосемантичний метод емпіричного дослідження політичних характеристик молоді. Дані, отримані вітчизняними психологами, розкривають динаміку соціально-політичних настановлень масової свідомості та свідчать про стрімке розшарування суспільства. Розшарування суспільної свідомості проявляється в періоди виборів Президента 2004 року, парламенту 2006 року, вибори Президента 2010 року та революційних подій 2014 року. У 2014 році посилюється громадянська спрямованість молоді, що виявляється у почутті обов'язку та відповідальності перед суспільством, дотриманні певних соціальних норм, що ґрунтується на усвідомленні своїх прав і обов'язків, на почутті відповідальності та на моральних принципах особистості; встановлено, що з часів проголошення незалежності суспільство розшарувалося за двома політичними орієнтаціями «східна» — яку характеризує прагнення громадян до інтеграції з Росією, та «західна» — як прагнення інтеграції України з ЄС.

Основним механізмом виникнення та розвитку суспільних мотивів поведінки є насамперед інтеріоризація норм, зразків, вимог, ідеалів суспільства. Тому виникає необхідність наукового аналізу змісту соціально-політичних настановлень громадян та осмислення як причин розколу суспільства, так і шляхів його подолання. Завдання вітчизняних психологів вбачається в обґрун-

туванні необхідності формування такої цілісної системи суспільно-політичних орієнтацій, яка б породжувала у суспільстві тенденції національної єдності та злагоди, сприяла формуванню узгодженої системи соціально-політичних настановлень особистості та забезпечила формування громадянської позиції.

Список використаних джерел

1. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе : Избранные работы / Г. А. Балл. — К. : Основа, 2006. — 408 с.
2. Білик М. В. Особистісні чинники формування ідейно-політичних настановлень студентської молоді / М. В. Білик // Соц. психологія. — 2006. — № 1. — С. 50-61.
3. Білик М. В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / М. В. Білик // Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2004. — 19 с.
4. Білоконь І. В. Аналіз невідповідності соціально-політичних настановлень молоді їх включенню в політичну діяльність / І. В. Білоконь // Актуальні проблеми психології. Т. I. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. — К. : Міленіум, 2003. — Вип. 11. — С. 86-91.
5. Білоконь І. В. Психологічні особливості сприйняття громадянами змін / І. В. Білоконь // XXI ст.: альтернативні моделі розвитку суспільства. — Кн. V. — К., 2006. — С. 26-30.
6. Боришевський М. Й. Теоретико-методологічні засади дослідження громадянської спрямованості особистості / М. Й. Боришевський // Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості. — К. : Міленіум, 2006. — 296 с.
7. Вардомацкий А. П. Сдвиг в ценностном измерении? / А. П. Вардомацкий // Социс. — 1993. — № 4. — С. 46-55.
8. Варій М. Й. Колективні ціннісні орієнтації і морально-психологічні установки : наук.-метод. посібник / М. Й. Варій // Державний ун-т «Львівська політехніка». Відділення військової підготовки. — Львів, 1997. — 31 с.
9. Васютинський В. О. Масова політична свідомість сучасного українського суспільства як об'єкт політико-психологічного вивчення

- / В.О. Васютинський // Наукові студії з політичної психології. — К. : АТ «Реклама», 1995. — С. 9-22.
10. Гедикова Н.Ф. Основные факторы политической социализации личности и их проявления в Украине / Н.Ф. Гедикова. — Одесса, 1999. — 59 с.
 12. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Є. Головаха // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 24-39.
 12. Дембицька Н.М. Психологічні особливості політичної соціалізації студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Н.М. Дембицька // Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 20 с.
 13. Дембицька Н.М. Стан політичної свідомості української молоді в умовах трансформації суспільства / Н.М. Дембицька // Наукові записки КІТЕП. — 2001. — № 1. — С. 107-112.
 14. Дмітрієва М. Особливості ідейно-політичних настанов сучасної молоді / М. Дмітрієва // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К., 2003. — С. 471-480.
 15. Залізняк Г. Усвідомлюємо себе українцями / Г. Залізняк // Народна Газета. — № 28 (581). — 2003.
 16. Захарченко М.В. Історія соціології античності до початку ХХ століття : навч. посібник / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
 17. Карамушка Л.Н. Молодіжна субкультура і проблеми національного відродження / Л.Н. Карамушка та ін. // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. — 1992. — Т. 1. — С. 33-34.
 18. Карамушка Л. Психология избирателя и особенности предвыборной агитации / Л. Карамушка, Н. Слюсаревский // Психологическая наука: проблемы и перспективы. — Т. 2. — К., 1992. — С. 125-132.
 19. Катаєва М.С. Політична соціалізація школярів в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / М.С. Катаєва // Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 1999. — 18 с.
 20. Москаленко В.В. Культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості (методологічний аспект) / В.В. Москаленко // Акт. проблеми психології. Наук. записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 1999. — Вип.19. — С. 153-161.

21. Петрунько О.В. Мотиви відчуження сучасної української молоді від активної політичної діяльності / О.В. Петрунько // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1. — С. 98-101.
22. Пірен М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні : навч. посібн. / М. І. Пірен. — К. : Вид-во УАДУ, 1999. — 204 с.
23. Приходько Т.М. Про політичну культуру випускників шкіл / Т.М. Приходько, Ю.О. Приходько // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 178-182.
24. Сергиенко П. А. Массовое сознание: сущность, проблемы, противоречия формирования и развития / П. А. Сергиенко. — К. : КГУ, 1988. — 250 с.
25. Скар О. Політична ідентифікація молоді в умовах демократизації суспільства / О. Скар // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К., 2003. — С. 270-276.
26. Юрій Н.М. Політична соціалізація: поняття, сутність і типологія // Н.М. Юрій // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. — Одеса, 1999. — Вип. 5. — С. 276-279.
27. Bilokon I. The attitudes of Ukrainian youth in the context of globalization / I. Bilokon // B. Kaczmarek, G. Kwiatkowska, K. Markiewicz (eds.) / Youth Facing the Challenges of Globalization. — Lublin : UMCS, 2011. — P. 67-77.

ПІСЛЯМОВА

Наразі читач гортає останні сторінки цієї монографії, що вміщує тексти, присвячені історії розвитку психологічної думки в Україні й окремим питанням, яким пильну увагу приділяють українські психологи-науковці.

Україні властива власна, без перебільшення, визначна культурно-світоглядна традиція, котра відобразилася й у народній психології, й у творчому спадку визначних мислителів. На окремих прикладах ми показали, що розвиток наукових шкіл, які ґрунтувалися на визначених принципах, зазнавав в Україні особливих трансформацій, що межували майже із цілковитим запереченням. Ця тенденція є очевидною в розвитку теології, філософії та мистецтва. А отже, вона так чи інакше мусить проявлятися й у випадку з розвитком психологічної науки в Україні. Розкриття цієї тенденції вимагає окремого розгляду у форматі статей і монографій. (І останнє речення цілком можна розуміти як декларацію про наміри.) Наразі ж ми можемо висловити лише своєрідну гіпотезу: та увага, яку українські психологи (науковці та практики) приділяють гуманістичній психології, а також герменевтиці, можливо (чи радше — напевно) свідчить про неперервність наших світоглядно-екзистенційних традицій. Змінюються назви методів і шкіл — форми змінюються, але сутність залишається незмінною. Бо на те вона і сутність.

Тепер, коли в Україні відбуваються активні процеси усвідомлення національної історії, культури, науки, нами було досліджено, як вони розвивалися на різних історичних етапах, в якій спосіб відбувалося становлення фундаментальних наукових концепцій вітчизняної пси-

хологічної науки. Ці знання не лише збагачують нас інформацією про погляди різних учених, вони дають змогу побачити місце вітчизняної науки у світовій науці: її загальні риси, з одного боку, і своєрідність — з другого.

Розвиток національних ідей є для сучасного становлення національної психологічної науки соціально значущим; висвітлення базових конструктів, концептуальних положень вітчизняної психологічної науки, що віднайшли власне втілення у світовій психології й у психологічній думці України; становлення національної і громадянської свідомості і самосвідомості; корекція ціннісних орієнтацій, життєво-суспільних настановлень, стимулювання потреби наукового концептуального мислення, що загалом, за умови практичного втілення, безсумнівно матиме вплив на позитивну динаміку наукових процесів у країні. Отриманні новітні історико-психологічні факти повніше характеризують етапи формування української психології, а також створення завершеної системи знань з історії національної психології.

Ми сподіваємось, що результати даної науково-дослідної роботи вплинуть на різноманітні аспекти наукової та освітньої сфер в Україні.

Вікторія Турбан

Відомості про авторів

Турбан Вікторія Вікторівна — доктор психологічних наук, доцент, в. о. завідувача лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Сердюк Людмила Захарівна — доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Рождественський Юрій Тихонович — кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Летцев Віктор Михайлович — кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Білоконь Ігор Вікторович — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Мельник Оксана Андріївна — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Маслюк Андрій Миколайович — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Поклад Ірина Миколаївна — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії

психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Шусть Василь Володимирович — кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Чепа Мирослав-Любомир Андрійович — кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Гаврилкова Кіра Володимирівна — науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Музичук Олена Олександрівна — старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

Турбан Вікторія Вікторівна, Сердюк Людмила Захарівна,
Рожественський Юрій Тихонович, Летцев Віктор Михайлович,
Білоконь Ігор Вікторович, Мельник Оксана Андріївна,
Маслюк Андрій Миколайович, Поклад Ірина Миколаївна,
Шусть Василь Володимирович, Чепа Мирослав-Любомир Андрійович,
Гаврилкова Кіра Володимирівна, Музичук Олена Олександрівна

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Монографія

За редакцією В. В. Турбан

На обкладинці використано роботу художника — *Марфи Тимченко*

Автор логотипу — *Віктор Кириченко*

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*
Редактор *О.В. Цимбаліст*
Оформлення обкладинки *П.І. Чадін*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Номер державної реєстрації НДР 0112U001470

Підп. до друку 27.11.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 17,9.
Замовлення № 2616. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua